Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.924)
Г-35

1-80

563

nr 105

~~2076~~

9(47.924)
24 JAN 2006
19 AUG 2011

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՂՈՒԱՆԻՑ

Ա. ՀԱՏՈՐ

Ի ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԷ ԲԱՐԽՈՒՏԱՐԵԱՆՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ
Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի
1902

Дозволено Цензурою 18 Іюля 1902 г. г. Тифлисъ.

Ի Հայրապետութեան

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի Պատրիարքութեան

ՍՐԲՈՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Եւ

Ի Պատրիարքութեան

Կ. ՊՕԼՍՈՅ

Տ. ՄԱՂԱՔԻԱ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Առ Ամենապատիւ

Տ. Մելքիսեդեկ Սրբազան Արքեպիսկոպոս

ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՑ

Շատ վաղուց ստացած եմ Ձեր պատուական նամակը, որով հարկադրում էիք զիս գրել «Պատմութիւն Աղուանից»: Ձեր այս պատուէրն շատ եւ շատ բարձր էր իմ կարողութիւնից. իսկ խոյս տալն՝ ծանրագոյն: Այս պատճառաւ խնդրած էի Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնից ժամանակ տալ ինձ, որ նախ անձամբ հետազօտեմ Աղուանից ամբողջ երկիրը, աչքովս տեսնեմ երկրի դիրքը, ձեռքովս շօշափեմ ողջ հնութիւնները, ուշի ուշով ականեմ արձանագրութիւնները, յիշատակարանները, խօսուն եւ անխօս քարերը, կանգուն եւ աւերակ շինութիւնները եւ կոթողները, ծանօթանամ ազգաբնակութեանց եւ լեզուներին եւ ապա գրեմ «Պատմութիւն Աղուանից»:

Արհամարհելով արհնաբրու աւազակաց երկիւղը եւ զիջատիչ գազանների վտանգը, որք անպակաս են Կովկասեան եւ Անդր-Կովկասեան երկիրներում, մանաւանդ անմարդաբնակ եւ մեծ մեծ անտառներում, աւերակ բերդերում, խոր խոր ձորերում եւ մութ մութ քարայրերում, ամբողջ 7 ամիս հետախուզեցի Դաղստանի (Խազրաց եւ Ալանաց երկիր) Դարբանդի, Ղուբայի (Ճղբաց եւ Լփնաց երկիր) Բագուի, Շամախու, Շաքուայ, Ճառի եւ Բաղասականի գաւառները՝ լեռներով եւ դաշտերով միասին: Հետախուզութեանս արդիւնքն եղաւ «Աղուանից երկիր եւ Դրացիք» գիրքն: Յետոյ մօտ 7 ամիս խուզարկեցի Մուղանի, Գար-

գաւառացւոց եւ Գազայ դաշտերը եւ Արցախի բոլոր գաւառները, որի արդիւնքն եղաւ «Արցախ»։ Այս երկու տպագրուած գրքերից, որք արժանացած են Իզմիրեան մրցանակին, առաջին իւր ժամանակին մի մի օրինակ փոշտով յղած եմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան։

Չբաւականացայ միայն հետազօտութեամբս, այլ եւ զգուշութեամբ ականեցի հարկ համարուած մատենագրութիւնները եւ մի քանի ձեռագիրներ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանից, յորոց եւ քաղեցի պատմական հատուածներ, որք վերաբերում էին Աղուանից երկրին։

Գրաւոր խնդրեցի Արժ. Գարեգին վարդապետ Զարբանալեանից, որ բարեհաճի կամ արտագրել եւ ինձ յղել եւ կամ մատնանիշ անել թէ ո՞ր թիւ ձեռագրի մէջ է գտնուում Գօշ-Մխիթարից յօրինուած «Տարք Հայրապետացն Աղուանից, որք կացին զկնի տեառն Եղիշայի, որ եկն յԵրուսաղէմէ»։ Բայց որովհետեւ հիւանդ եղած է Արժ. Զարբանալեանն, իմ յանձնարարութիւնը կատարած է Արժ. Եսայի վարդապետ Տայեցին։ Վերջապէս մեծ շնորհակալութիւամբ ընդունեցի խնդրածիս արտագրութիւնը։

Աշխարհագրութեան քարտեզի բնագիրը ձրիաբար գծած է մեր հայրենակից պ. Գեղամ Սարգսեանն։

Այդ ամենը պատրաստելուց յետոյ՝ այժմ ապաւինելով յառատագեղ շնորհս Հոգւոյն Սրբոյ՝ ահա սկսեցի իմովսանն կատարել Ձեր պատուէրը, որ յաւէտ օգտահար է Հայոց մատենագրութեան. օգտակար է ներկայ եւ ապագայ հայ բանասիրաց, որք կը հետաքրքրուին Աղուանից երկրով եւ նորա անցեալ պատմութեամբ։

Կաղաչեմ, Սրբազան Եղբայր, թեթեւ աչքով նայել գործիս վերայ, քանզի երկար տարիների դառնաքրտն վաստակ է այս եւ դժուարածին երկանց ծնունդ, թէեւ համառօտ։

Կարեւոր համարեցի յայտնել հետեւեալ կէտերը.

Ա. Որովհետեւ «Աղուանից երկ. եւ դր.» եւ «Արցախ» գրքերում միանգամ նկարագրած եմ Աղուանից երկրի լեռները եւ դաշտերը, հովիտները եւ դաշտակները, գետերը եւ գետակները, ծովը եւ լճակները, մեծ աղբիւրները եւ հանքային ջուրերը։ ոսկու եւ արծաթի, պղնձի եւ երկաթի, շիպի եւ պողպատի, երկանաքարի եւ նաւթահանքերի տեղերը, բոլոր ծառերի եւ մացառների, թփերի եւ ծաղիկների տեսակների անունները, սուրք եւ անսուրք կենդանեաց եւ զազանաց, թռչնոց եւ զեռնոց, եւն, եւն, տեսակները եւ անունները, վասն որոյ ծերութեանս եւ հիւանդութեանս պատճառաւ անկարող եղայ կրկնել այս տեղ։

Բ. Պատմութիւնս բաժանուած է երկու մասի. Ա. Հատորս սկսուած է **Նախապետական** օրերից մինչեւ Մելիքութեան ծագումն. իսկ Բ. Հատորն լինելու է Մելիքութեան ծնած օրից մինչեւ Աղուանից կաթուղիկոսութեան մահն։

Գ. Հակառակ իմ անխոնջ աշխատանած անհնարին եղաւ գտնել Աղուանից շատ թագաւորների, կաթուղիկոսների եւ իշխանների գահակալած եւ վախճանած տարեթիւերը եւ ամբողջ գործերը։ Այս պատճառաւ որոց տարեթիւերն ճշտիւ գտնուեցան, նոյնութեամբ գրուեցան, որոց տարեթիւը հնարաւոր եղաւ ուղղել, ուղղեցինք. իսկ որոցն անհնարին, նշանակեցինք գտնուածին պէս։

Դ. Համարիմ թէ ինքնաբերաբար նշանակուեցան համառօտակի Հայոց մի քանի թագաւորների գործերն, որպէս զի աւելի լաւ պարզաբանուի Հայոց եւ Աղուանից ժողովրդոց, թագաւորների եւ հոգեւորականութեան մէջ եղած սերտ յարաբերութիւններն, ազգակցական, կրօնական եւ քաղաքական ամուր կապերն եւ շահերն։

Ե. Պատմութեանս լուսանցքներում նշանակեցինք 1, 2, 3, եւն թուանշաններ Աղուանից կաթուղիկոսաց անունների հանդէպ, կարեւոր համարելով եւ օգտակար թուերով ցոյց տալ նոցա որքանութիւնը։

ՍԽԱԼ					ՈՒՂԻՂ
Վերեւից հաշուելով					
7	եր.	16	տող	աշխատանած	աշխատանաց
13	»	19	»	համաը	համար
15	»	15	»	հատերը	հայերը
45	»	12	»	Աաուան	Աուան
53	»	1	»	արը	որը
56	»	27	»	աստուապաշտ	աստուածպաշտութեան
57	»	12	»	երկիցն	երկիրն
61	»	16	»	Սաաանեան	Սանեաան
70	»	16	»	հրովարտակաւ	հրովարտակ
72	»	21	»	Ջամաստակ	Ջոմաստակ
120	»	29	»	Ապրամ	Սպրամ
124	»	23	»	բայց թէ	բայց հազիւ թէ
127	»	16	»	երևան եղած	երևան ելած
166	»	7	»	կածեցեալ	կարծեցեալ
208	»	32	»	Սիհուն գետի	Սիհուն գետի մօտ
129	»	19	»	Ներսեհ-դժըն-դակն	Ներսեհ-դժնդակի հայր Փիլիպէն

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՐԿՐԻ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ([1])։

Աղուանից երկրի՝ պատմութեան ծանօթ սահմաններն էին Հայոց Վաղարշակ թագաւորի ժամանակ արեւելքից Կասպից ծովն և Երասխ գետն, հիւսիսից Դարբանդեան երկարաձիգ պարիսպն՝ որ ձգուած է Դարբանդից մինչև Ալազան գետի ակունքներն, արևմուտքից՝ Ալազան գետն, Հնարակերտ ամրոցն և Ջորագետն և հարաւից՝ Արցախեան բարձր սարերի գագաթնագիծն և Հագարի գետն մինչև Երասխի խառնուրդն։ Բայց երբ ծնում է և Աղուանից Արշակունի թագաւորութիւնն, այն ժամանակ Կուր գետն է լինում հարաւային սահմանն։ Ն. դարում դարձեալ միանում է Աղուանից թագաւորութեան իւր նախկին սահմանն—այս է ամբողջ Ուտի և Արցախ նահանգներն։

Այս սահմանների մէջ ընկած երկիրն Հայերից կոչուած է Աղուանք, Աշխարհ Առանայ, Վրացիներից՝ Ռանի, Ջենդիրից՝ Այերխանօ (առ երի Հայոց) Պարսիկներից՝ Առան կամ Առան-Տան, Արաբացիներից՝ Ռանի, Թաթարներից՝ Առանի և Եւրոպացիներից՝ Ալբանիա։

ՀՈՂ

Երկրի դիրքն թեքուած է արևմուտքից արևելք Կուր և միւս գետերի ընթացքով դէպի Կասպից ծովն։

1) Սահմանների մասին ընդարձակօրէն գրուածը տես «Արցախ» երես 1—2։

Իր տեսակին մէջ նշանաւոր, բարեբեր և բազմարդիւն է Աղուանից երկրի հողն։ Ջրարբի են դաշտային հողերն, որք աճեցնում են մի հացահատիկը 50-100 ըստ տեղւոյն. իսկ լեռնային անջրտի հողերն՝ 15-25, տեղ տեղ էլ 7-10։ Պատուական ամարանոցներ են մեծ մեծ սարերի վերնամասերն, որ դալարագեղ և ծաղկազարդ ասպնջական են ամրան անասնոց համար. մեծամեծ և գեղեցիկ անտառներ են միջնամասերն, որք տալիս են շինութեանց համար ատաղձներ, որոց մէջ լի են որսալու էրէներով, գազաններով և թռչուններով. մացառուտ են ստորին մասերն, որ մատակարարում են բնակչաց վառելու և ածուխ անելու փայտեր։ Արցախեան լեռների հիւսիսահայեաց և Կովկասեան մեծ սարի հարաւահայեաց լանջերից հոսում և Կուր գետի մէջ են թափւում աջ ու ձախ կողմերից գետեր և գետակներ։ Գետեզերքներն, մանաւանդ Կուր, Երասխ և Սամուր գետերի եզերքներն և Վատնեան դաշտի ստորին մասերն գրեթէ մշտադալար են։ Դաշտերն և դաշտակներն ոչ միայն հացատու են, այլ և սիզաւէտ և ասպնջական են իբրև ճարակ անասնոց և թռչնոց։ Մուղանի, Գարգարացւոց և Ուտեաց դաշտերի անջրտի մասերում ամառ, գարուն, աշուն և ձմեռ հօրաններով շրջում և արածում են այծեամներ։ Գարնան և ամրան եղանակներում վխտում են այս տեղերում չուող—երթևեկ—թռչնոց երամներն, ինչպէս են կռունկ, ջայլամ. որի, ճայ, արագիլ ևլն։ Իսկ աշնան, ձմրան և գարնան եղանակներում լի են դաշտերս ոչխարի և այծի հօտերով, տաւարի և գոմէշի նախիրներով, ձիերի և ջորիների ջոկերով, ուղտերի և կողաւկների երամակներով և զանազան թռչունների երամակներով։

Կասպից ծովն, Կուրն, Երասխն, Հագարին և Մեծ-Սամուրն լի են կարմրախայտ, երկարաքիթ և մի քանի տեսակ մեծ և փոքր ձկներով, որք մատակարարում են

պատուական ձկնահաւկիթ, ձկնապուխտ, միս, սոսինձ և կերակրեղէնի համար համադամ նիւթեր։ Աւշարան թերակղզուց և ուրիշ տեղերից հեղեղանման արտավիժում են առատօրէն սև նաւթ, որ զտուելով արտահանւում է Ասիա, Եւրոպա վաճառելու համար։ Մեծաւ մասամբ բարեխառն է երկիրն, պատուական օդն, առողջարար կլիման և ջուրն և առատ պտղաբերութիւնն։ Բայց ամրան եղանակներում խիստ ջերմադին է մեծ դաշտերի օդն, տենդաբեր կլիման և անպակաս թունաւոր և մահատու օձեր, կարիճներ և մորմեր։

Այժմ չկան Կաղանկատուացու յիշած ձիթենի ծառերն։

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐ

Երկրիս նոյն իսկ պատմական դարերի անցեալն գրեթէ ծածկուած է խորին մթութեան թանձր քօղով։ Գիրն եւ մատենագրութիւնն, որք անզուգական հարստութիւններ են մարդկութեան ցեղերի համար, և հաւատարիմ աւանդապահ՝ քաղաքական և կրօնական անցեալ պատմութիւնները ապագայ սերնդոց յանձնելու համար, շատ ուշ ծնած են այս երկրում։ Դժբախտաբար այս յետածին գիրն եւ մատենագրութիւնն ևս իսպառ կեր եղած են հրկիզման՝ Պտղոմեանց հարուստ մատենադարանի նման. քանզի «Յետ այսորիկ գերեցաւ ի Խազրաց աշխարհս Աղուանից, հրկէզ եղեն եկեղեցիք և կտակարանք» (Կաղ. Բ. հատ. Դ. գլ.)։ Ահա այս պատճառաւ մնում է չուաբած գրողն, անբաւական՝ հետաքրքիր ընթերցողն, դժգոհ՝ խստապահանջ բանասէրն և տրտնջող՝ քննադատ կրիտիկոսն։ Ահաւասիկ այսչափ անելանելի դժուարութիւններ

մէջ կաշկանդուած է ողորմելի պատմագիրն և պաշարուած տարակուսական տագնապներով։ Ինձ մնում է միայն մի ելք—այս է կարգաւ դասաւորել սորև ինչ որ գտայ հեղինակներից—ազգային և օտար պատմաբաններից և արձանագրութիւններից։

Ոչ մի երկիր այնքան խճողուած չէ եղել բազմատեսակ ցեղերով և այլազան բարբառներով, ինչպէս Աղուանից երկիրն։ Պատճառն այն է որ նախ՝ բարեբեր է երկիրս, առատաջուր և սննդատու. երկրորդ՝ որ միակ կարճ և յարմար անցքն է հարաւից հիւսիս, հիւսիսից հարաւ և Եւրոպայից Ասիա և Ասիայից Եւրոպա անցուդարձ անելու ճանապարհի համար։ Հետքերից երևում է որ Աշտարակաշինութիւնից յետոյ, երբ օրըստօրէ աճում է Մարդկութիւնն, բազմանում են ցեղերն, անբաւական են լինում իւրաքանչիւր տոհմի նահապետի բնակութեան նախկին տեղին, անջատուում են Յաբեթական և Սեմական ցեղերից խումբ խումբ հատուածներ և յաճախակի տեղափոխուում այս և այն կողմերն Դարբանդի և Բահլ-Դրանի մուտքերն փակուելուց շատ առաջ։ Այս հանգամանքին վերագրելու է այն բազմացեղ բնակիչները, որք տեսնուած են Աղուանից երկրում, ինչպէս են Գարդմանցիք, Խաչեանք կամ Խաչենեանք, Ուտէացիք, Ծովդէացիք, Գարգարացիք, Աղուանք, Շակք կամ Սագք, Կազալք կամ Կազք, Մազքութք, Հեճմատակք, Բաղասականք, Խազիրք, Սևորդիք, Հրէայք և Պարսիկք։

Պատմական անխուսափելի օրէնքն պահանջում է փաստերով ապացուցանել այդ ամեն ցեղերի ծագումը, հատուած արտադրող արմատը, հատուածեալների բնակութեանց տեղերը, նոյն տեղերից հեռանալը, մնացորդ թողելը կամ չթողելը։—Ահաւասիկ դժուարալոյծ խնդիրներ, որով ամեն քայլափոխում մնում է մտատանջութեան մէջ պատմագիրն։

Ա. ԳԱՐԴՄԱՆՑԻՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆ. Պարտք եմ համարում կանխաւ յայտնել որ Աղուանից երկրում կայ երկու Գարդման գաւառ և երկու Գարդման բերդ։ Առաջին հոմանուն գաւառն և բերդն գտնուում է Արցախի նահանգում (Տես «Արցախ» եր. 258—300 և իր 74 ծանօթութեան միասին)։ Երկրորդն է Շամախու գաւառներից մին, որ այժմ կոչուում է Գիրդիման—Գարդման—(տես «Աղուանից երկիր եւ դր. եր. 180—190)։ Նոյն երկու գաւառներում և բերդերում ևս բնակած են Գարդմանցիք և իշխած, որք եղած են Առանի նախնիք և հետագաներն։ Տոհմիս իշխաններն կոչուած են Առանշահիկ կամ Եռանշահիկ, ինչպէս կը տեսնենք սորև։ Հայոց և Աղուանից պատմիչներն անխտիր գործ ածելով Գարդման անունը և առանց որոշելու Արցախի Գարդմանը Շամախու Գարդմանից, պատճառած են ընթերցողին մեծ շփոթութիւն և մտատանջ տարակուսութիւն, այնպէս որ որոշակի պարզ չէ իմացուում թէ այս ինչ գործողութիւնն առաջնոյն մէջ կատարուած է թէ երկրորդին։ Այս շփոթութեանց միանգամ ընդմիշտ վերջ տալու համար՝ այսուհետև գործ կածենք Արցախի Գարդման և Շամախու Գարդման։

Աղուանից երկիրն բոլոր երկիրներից աւելի մօտ լինելով Մարդկութեան որրանին—Արարատեան նահանգին, բնական էր, որ ամեն ցեղերից առաջ հայկական ցեղեր բնակութիւն հաստատէին Աղուանից երկրում։ Հետևապէս պէտք է ճշմարիտ ընդունել բազմաշխատ Խորենացու այս խօսքը, «զգունդն Սիսական որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն՝ որ ասի Հնարակերտ[1]»։ Բնականաբար հետեւում է որ Գարդմանցւոց նահապետն՝ հատուածելով Սիսական ցեղից՝ եկած և իւրայիններով բնակութիւն հաս-

1) Ամրոցիս մասին տես «Արցախ» եր. 398—398։

տաստած է նախ Արցախի Գարդմանում։ «Ի սորա (Առանայ) զաւակէն առեն սերեալ զազգ Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Ծովդէացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնն»։ Խորենացու այս խօսքերը ոմանք բանասէրք այնպէս ընդունած են, իբր թէ Առանից սերած են այդ 4 ցեղերն։ Բայց ի նկատի առնելով պատմութիւնը, աւանդութիւնը, Արցախի և Շամախու Գարդման գաւառներում և Գարդման բերդերում բնակող ժողովուրդը և կատարուած իշխանական իրողութիւնը, համոզուած ենք, որ նախ՝ Առան սերած է իւրայիններով Գարդմանցւոց նահապետի հետագաներից, երկրորդ՝ որ արդէն կային Գարդմանցւոց, Ուտէացւոց, Ծովդէացւոց և Գարգարացւոց տոհմերն։ Սակայն որովհետև Առան կուսակալ կարգուած էր Հայոց Վաղարշակ Թագաւորից այդ երկրի վերայ, վասն որոյ այնուհետև՝ ըստ նահապետական սովորութեան՝ Առանի տոհմն եղաւ իշխանական գերդաստան և իշխանական զարմ։ Հետևապէս վերոյիշեալ 4 ցեղերի վերայ շարունակաբար իշխում էին Առանի հետագաներն։ Այս իրողութիւնը հաստատում է Մովսէս Կաղան. (Բ. հատ. ԺԷ գլ.) Գրելով թէ Սասանեան Միհրանի ցեղից քաջն Վարդան Շամախու Գարդման բերդում հրաւիրում է ճաշի Առանշահիկ տոհմից 60 իշխան և նենգութեամբ կոտորում ամենը և ապա ինքն տիրում նոյն Գարդման բերդին և իշխում Աղուանից երկրին իբրև մեծ իշխան։ Այսու ամենայնիւ չպակասեց Առանշահիկ իշխողն թէ Արցախի Գարդման բերդից, թէ Ծար գիւղաքաղաքից և թէ միւս գաւառներից. վասն զի Վարազ-Պերոժ իշխում էր Շաքի քաղաքում, Եռանշահիկ Սմբատն իշխում էր Վերին-Խաչենում։

Գարդմանցւոց ցեղն ոչ միայն պատուաւոր տեղ գրաւած է Աղուանից ամբողջ հասարակութեան մէջ, այլ և Հայոց և Պարսից պալատներում, Մեծին-Ներսեհի վաւերացուցած իշխանական և զինուորական տախտակում «Թ.

Գարդմանացի 1000 զինուոր»։ Սահակ-Պարթև հայրապետի և Պարսից Վռամ արքայի ժամանակ «Գարդմանաց Տէր» գահական նամակում ([1])։ Աղուանից իւրաքանչիւր տոհմ ի պահանջել հարկին պարտաւոր էր պատերազմի ժամանակ օժանդակ զօրք տալ Հայոց Թագաւորին՝ բացի իւր գաւառը կամ երկիրը պահպանող զինուորներից և Աղուանից Թագաւորին տուած զինուորականներից։ Գարդմանցիք տալիս էին 1000 զինուոր։

Այժմեան ամբողջ Գարդմանցիք թէ Արցախի, թէ Շամախու Գարդման գաւառներում և թէ Շաքուայ գաւառներում խօսում են հայերէն։

Բ. ԽԱՉԵԱՆՔ կամ ԽԱՉԵՆԵԱՆՔ. Այս անուամբ պէտք է հասկանալ ոչ միայն Վերին և Ներքին-Խաչենը, այլ և ամբողջ Դիզակ և Վարանդայ, Բերդաձոր և Հարճլանք, Վակունիք և Ջրաբերդ գաւառների բնակիչ հայերը, որք սերած են նոյնպէս Սիսական ցեղից, որոց առանձին բարբառն այժմ յայտնի է գրականութեան։ Բայց որովհետև յիշեալ գաւառների վերայ իշխող Առան-Շահիկ տոհմն բնակում էր Սիսական-Ոստանում; որ գտնւում է Վերին-Խաչենում, վասն որոյ գաւառիս անուամբ Խաչեանք նշանակուած են յիշեալ տախտակներում։

Գ. ՈՒՏԷԱՑԻՔ. Ստոյգ է որ այս տոհմն ունի Յաբեթական ծագում. ստոյգ է նաև որ ունի առանձին լեզու([2]) սակայն հարկ է յայտնել որ հայկական են իւր ծագման աւանդութիւնն, դիմագծերն, սովորութիւններն և ամեն ինչ, որոց շատերն խօսում են և հայերէն։ Ուտիներն՝ որ

1) Գահական թղթերիս պատճէններն ամբողջութեամբ կան «Այրարատում» եր. 419—438 բացատրութեամբ հանդերձ. Յով. եպիս. Շահխաթ. Ստոր. Բ. հատ. եր. 58 պակասաւոր. և պ. Կ. Կոստանեանցի Հիւս. Գ. հատ. եր. 32։

2) Սոցա բարբառի համեմատութիւնը տես «Աղուանից երկ. և Դր.» եր. 93—96։

ակզբում կենտրոնացած են եղել Կուր գետի աջ կողմում- Ուտի նահանգում և գրաւած հոմանուն դաշտը և Աղուէ, Տուչքատակ, Տիգրանակերտ, Ուտի-Առանձնակ, Շակաշէն և Կողթ գաւառները, Քրիստոսի ծննդենից շատ առաջ ամենամեծ մասամբ անցնում են Կուր գետի ձախ կողմերն և բնակութիւն հաստատում Արաշի (Արաժանս գաւառ) Շաքուայ, Կապաղակայ (Ղապալա) և այլ գաւառներում։ Ստուգւում է այս տեղափոխութիւնն այն հանգամանքով, որ երբ գալիս է Սակաց կամ Շակաց հատուածն և գրաւում Ուտի նահանգին Շակաշէն կամ Արշակաշէն և Կողթ գաւառները և Բուստի գաւառի ստորին մասերը, այն ժամանակ Ուտեաց մեծագոյն մասն՝ ստիպուած է լինում տեղի նեղութեան պատճառաւ, տեղափոխուիլ Կուր գետի ձախ կողմերն։ Հռովմայեցւոց և Յունաց հեղինակներն անուանում են Ուտեաց նահանգը *Օղինէ*, *Օղինի* և Ուտեաց ցեղը՝ *Օղիք*։ Ագաթանգեղոս (*եր.* 593 *տպ. Վենետ.*) յիշած է ի շարս ցեղերի և իշխանաց «Երեքտասաներորդ իշխանն Ուտիացւոց աշխարհին» նոյնպէս Մեծն-Ներսէսի տախտակում (Գ. Ուտէացիք 1000 զինուոր»։ Կարևոր է յայտնել որ թէ բազմամարդ եղած է Ուտեաց տոհմն և թէ զօրեղ ու տոկուն։ Այսու ամենայնիւ Արաբացւոց, Պարսից և Սև-Հոնաց բռնութիւններից ստիպեալ՝ Ուտիացիներից 15480 ծուխ դարձած է մահմետական *Սուննու* և *Շիա* աղանդներին (*տես «Աղ. երկ. եւ Դր. եր.* 291—292)։ Բաց յայսմանէ 1820-ին 117 ընտանիք եւս ընդունած են յունադաւանութիւն։ Այժմ Ուտիներից անխախտ մնացած են ի ծոց Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու 12,102 անհատ, որք բնակում են Նիժ, Վարդաշէն, Սուլթան-Նուխի գիւղաքաղաքներում և Ջուլու, Միրզաբէկլու, Փաղառ, Վարդանլու, Արաշ, Բանդակ, Հաւարիկ, Սարով, Մարալեան-Սարով, Հասան-Ղայա, Ղահրիլար կամ Խորօղլու, Եարըմ-Ջան, Սէյսիւլան.

Գանձակի-Սարով և Կաղեն գիւղերում։

Դ. ԳԱՐԳԱՐԱՑԻՔ. Ժամանակաւ աւելի մօտիկ հայ պատմիչներն տոհմիս մասին ասում են թէ Գարգարացիք ծագած են *Սիսական զնդից*. սակայն ցեղիս բարբառի զգալի տարբերութիւնն առիթ տուած է ոմանց բանասիրաց՝ կարծել թէ Գարգարացիք չեն սերած հայկական սերնդից. մինչև անգամ փաստ են բերում ասելով. Եթէ արդարև Գարգարացիք սերած լինէին Սիսական հայերից, ինչ հարկ կար որ սուրբն Մեսրոպ ստեղծէր Գարգարացւոց *կոկորդախօս, աղխազուր, խժական և խեցբեկագոյն* լեզուի համար յատուկ *գիր* (1)։

—Բարի է, մենք եւս բերենք փաստեր. նախ՝ ամեն ազգերից ծագած ցեղերի մէջ եւս ակներև երևում է միևնոյն զգալի տարբերութիւնն լեզուի նկատմամբ։

Երկրորդ՝ Զոկերն էլ հայ են, Զէյթունցիք էլ. բայց ոչ սոքա հասկանում են նոցա աշխարհաբար լեզուն, և ոչ նոքա սոցա բարբառը։ Կեսարացիք էլ հայ են, Նոր-Արմաւիրցիք էլ, սակայն երկուքն եւս ոչ խօսում են հայերէն և ոչ հասկանում միմեանց ասածը, քանզի մին խօսում է Թուրքերէն և միւսն չերքեզերէն։ Յոյներ կան հայախօս, յոյներ կան թրքախօս։ Վրացիք կան հայախօս, վրացիք կան տաճկախօս, վրացիք կան պարսկախօս, վրացիք կան չերքեզախօս, հայեր կան թրքախօս, հայեր կան վրացախօս, հայեր կան լեհախօս, Թուրքեր կան վրացախօս, ևլն։ Այսպէս հայերէնը մոռացած էին բոլորովին այն հայերն, որք գերի տարուած էին Սակաստան, որպէս վկայում է Պատ. Յովհան. կաթուղ. (*եր.* 90—91, *տպ. Երուս.*) «Իսկ Սմբատայ (Բագրատունւոյ) երթեալ հասեալ յաշխարհն այն,

1004
16663

1) Չյաջողեցաւ մեզ գտնել այդ գրերի հետքը. բայց գտանք Դարբանդի պարսպի արտաքին կողմում միայն մի քանի տառեր, որոց օրինակը տես «Աղուան. երկ. և դր.» եր. 119։ Բայց թէ իրօք նոյն տառերն են, չգիտենք և չենք կարող երաշխաւորել։

դտանէ անդ ազգս գերեալս ի Հայաստանեայցս և բնակեցուցեալս ի Թուրքեստան ի կողմանէ մեծի անապատին, որ Սարգաստան անուանի, *զկնզու իւրեանց մնացեալ և գրութիւնն նուազեալ յոյժ»*: Այս հանգամանքները վերագրելու է միմիայն անցեալ ժամանակների քաղաքական բուռն հոսանքներին: Հետևապէս զոր օրինակ Կեսարացին եկար ժամանակ ապրելով բարբարոս շրջապատող ցեղի մէջ տակաւ առ տակաւ մոռացած է հայերէնը և ակամայ իւրացրած թուրքերէնը, Նոր-Արմաւիրցին՝ չերքեզերէնը, գերի տարած հայերն սակերէնը, լեհաբնակ հայերն՝ լեհերէնը, հայաբնակ յոյներն՝ հայերէնը, ևն, ևն, նմանապէս Աղուանից ցեղի մէջ երկար ապրող Ուտիներն՝ Աղուանցւոց լեզուն Շակերի կամ Սակերի մէջ երկար ապրող Գարգարացիք մոռանալով հայերէնը՝ իւրացնում են Սակերէն բարբառը:

Հետքերից ակներև է որ Գարգարացւոց նահապետն, Սիսական ցեղից հատուածելով Մեծ-Սիւնիքից Գարգարացւոց դաշտն իջնելու ժամանակ, բաւական ժամանակ մնացած է Գարգար գետի վերնամասերում, ըստ որում մինչև ցայսօր Գարգար է կոչւում այդ տոհմի անուամբ գետն ակունքներից մինչև Կուր գետի խառնուիլն, նոյնպէս և դաշտն: Կարևոր է յայտնել որ դաշտիս ստորին մասն հայ պատմիչներից կոչուած է *Մուղան*[1]. Գարգարացւոց բնակութեան տեղն՝ *Գարգարացւոց դաշտ*[2]. Գարգար, Կուր և Աղստև գետերի մէջ ընկած մասն *Ուտիացւոց դաշտ*[3]. Աղստև, Կուր և Ջորագետ-Խրամի խառնուրդի մէջ ընկած մասն՝ *Գագայ դաշտ*[4] Գագայ Ս. Սարգիս ուխ-

1) Կիր. եր. 154, Վարդ. Բարձր բերդ, եր. 198, տպ. Մոսկ.
2) Խորեն. Բ. գիրք ԶԸ. գլ. Թով. Արծ. եր. 177, տպ. Թիփլ.
3) Ագաթ. եր. 33. Ուխտ. եր. 96, տպ. Վենետիկ.
4) Վարդ. Բարձ. եր. 161. տպ. Մոսկ.: Իսկ Կուր գետի ձախ ափումն ընկածն կոչուած է դաշտ Աղուանից. (Խոր. Բ. գիրք. Ը. գլ.):

տատեղու անուամբ: Գարգարացւոց էին պատկանում Վարդանակերտ, Բեղուկան և Լամբարան[1] քաղաքներն (այժմ աւերակ). Ուտիացւոց էին պատկանում Պարտաւ, Բօրոմ և Շամքոր քաղաքներն (այժմ աւերակ) նոյնպէս և Գանձակ քաղաքն:

Գարգարացւոց անունն յիշուած է նախ՝ Ագաթ. եր. 593, «Ութերորդ իշխանն Գարգարացւոց աշխարհին». ապա՝ Այրարատի եր. 432. «Գարգարացիք»: Համորեմ թէ մի դար սորանից առաջ Գարգարացւոց տոհմի մնացորդներն Բեղուկան և Միլ[2] աւերակ քաղաքներից տեղափոխուած են Դիզակի և Վարանդայի գիւղերն[3] և խօսում են Արցախի յատուկ բարբառով:

Ե. ԾՈՎԴԷԱՅԻՔ. Աւանդութեամբ ասում են որ այս հատուածն անջատուելով Սև-Հոներից-Ալաններից Արտաշէս թագաւորի Սաթենիկ թագուհու հետ եկած են Հայաստան, և նոյն թագաւորի հրամանաւ նախ բնակութիւն հաստատած Սոդ գաւառում, Գեղամայ լճի արևելեան կողմում և գաւառը իւրեանց անուամբ անուանած *Ծովք*, բայց թէ ինչպէս Ծովքն փոխուած է Սոդ[4] անյայտ է մեզ: Որպէս թէ յետոյ Ծովդէացիք Սոդի կողմից ևս տեղափոխուած են այժմեան Ճառի և Կախաւանի կողմերն[5]: Արաբացւոց ժամանակ սոցա մի մասն ընդունում է մահմէտականութիւն և մեծ մասն անցնում է Կովկաս սարի հիւսիսային կողմն և կրկին միանում իւր արմատի—Սև-Հոնաց հետ: Բայց հատուածիս անունն յիշուած է Ագաթ. եր. 593. «Երկոտասաներորդ իշխանն Ծովդէացւոց»: Մեծին-

1) Այժմ ևս Լամբարան—Լամբարավառ հուն Կուր գետի:
2) Տես «Արցախ» եր. 68—69 և 127—129:
3) Տես Արցախ եր. 27:
4) Սօդեցի անունն կայ երեք տախտակներումն ևս:
5) Յով. կաթուղիկոս եր. 377 Գուգարք է անուանում կողմերս- իսկ Վարդան բարձ. եր. 135 տպ. Մոսկ. կոչում է Ծանար:

Ներսէսի գահական տախտակում. «Ե. Ծովդէացի 1000 զինուոր»։ Տոհմիս անունը յիշում է և Խորենացին և Եղիշէն (եր. 15 եւ 93 տպ. Երուս.) որ Ծովդէացիք ընդունած էին Քրիստոնէութիւնը։ Կարևոր է յայտնել որ հոնական են Ճառի և Կախաւանի կողմերում մահմէտականացածների տիպերն, դէմքերն և աւանդութիւններն։ Այսու ամենայնիւ շատ գիւղերում դեռ կանգուն կամ կիսաւեր մնում են քարաշէն եկեղեցիներ (Աղուան. եր. եւ դր.» եր. 272—273)։

Զ. ԱՂՈՒԱՆՔ. Տոհմիս մասին հաւանութիւն գտած ենթադրութիւնն այս է։—Մօտ 600 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ արևելեան կողմից գալիս են երկու զօրեղ հատուածներ ծագմամբ Յաբեթական ցեղից, յորոց առաջինն լինելով Հայկական ցեղից՝ միանում է Հայոց և բնակում Հայաստանում. իսկ երկրորդ հատուածն բնակւում է Աղուանից երկրում և իւր անուամբ Ալբանիա անուանում երկիրը։ Ալբանիա են անուանում միևնոյն երկիրը և Եւրոպացիք և Խորենացին իւր աշխարհագրութեան մէջ։ Բայց ոմանք էլ պնդում են թէ Աղուանից հատուածն հատուածելով Կելտերից եկած և բնակած է Աղուանքում։ Վերջին մտքիս ուժ են տալիս. նախ՝ Մովսէս Կաղանկատուացին Ա. հատ. Բ. գլ.) թուելով Յաբեթական ցեղերը՝ ասում է. «Իսկ որ ի կողմանս հիւսիսոյ են, ազգակից են Կետուրացւոց (Կելտաց) ուստի և Աղուանք»։ Երկրորդ՝ Ներածութիւն ստոյգ գրոց ուսման հեղինակ Տոքթոր Անկսէ, մասն երկրորդ եր. 38 գրում է. «Արդ՝ Յաբեթի սերնդին գալով ... Գոմերէ սերեցան Կիմմերացիք և Կեղտք (Կելտք) որ գրաւեցին Գերմանիա և Մեծն-Բրիտանիա»։ Կելտերն շատ վաղ ժամանակ բնակում էին այժմու Ղրիմի կողմերում։ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան, իմանալով որ Աղուանք, առանց մնացորդ թողնելու Աղուանից երկրում, Քրիստոսի ծննդից մօտ 180 տարի առաջ տեղա-

փոխուած են Եւրոպա, Ալբա անունից հետևացնում է թէ Ալբա, Ալբի, Ալբիոն, Ալբանիա, ևն. տեղերում բնակող Եւրոպացիք, այսինքն նոցա նախնիք եկած են Աղուանքից։

Աղուանից տոհմի այս բացակայութիւնն է պատճառն, որ այս ցեղի անունն բնաւ յիշուած չէ ոչ Ագաթանգեղոսում և ոչ տախտակներումն և ոչ Հայոց պատմութեան մէջ ի շարս իշխանացն Աղուանից և ցեղերի, որպէս յիշուած են «Իշխանն Գարդմանցւոց, իշխանն Ուտիացւոց, իշխանն Գարգարացւոց» ևն։ Կարևոր է յայտնել որ 137 տարի Քրիստոսից առաջ երբ Առան՝ Հայոց Վաղարշակ թագաւորից կուսակալ է կարգւում Աղուանից երկրի վերայ, այնուհետև Ասիաբնակ ցեղերն առհասարակ յանուն Առանայ են մկրտում այս երկիրը, օրինակ Հայերն Աղու անունով կոչում են Աղուանք, Վրացիք՝ Առան անուամբ՝ Ռանի, Պարսիկներն՝ Առան-Շահ, Արաբացիք՝ Ռանի, Թաթարներն՝ Առան կամ Առան-Շահ. իսկ Եւրոպացիք պահում են Ալբանիա անունը։

Է. ՇԱԿ կամ ՍԱԳ, ՍԱԿ. Հատուածս սերած է Սակաստանի Սկիւթացիներից։ Սակաստան գտնւում է Պարսկաստանի հիւսիս-արևելեան կողմում, դաշտային է և ունի ամրան խիստ ջերմագին օդ և վնասակար կլիմայ[1]։ Շակերն կամ Սակերն բազմանալով և հետզհետէ զօրանալով տիրում են Բագտրիային. որից մի մասն հատուածելով շրջում է Կասպից ծովի արևելեան եզերքներով, անցնում Բահլ-գանից բնակութիւն հաստատում Փայտակարան նահանգում. այս ըստ Ստրաբոնի ԺԱ. գիրք եր. 511—512։

Քսենոփոն, խրատ Կիւրոսի եր. 160, Հայկազեան Մեծն-Տիգրանի մասին խօսելով՝ ասում է. Տիգրան եկն

1) Պարսից Յազկերտ Բ. սպառնում էր երդմամբ Սագաստան աքսորել Հայոց հոգևոր և մարմնաւոր իշխաններն, ինչպէս աքսորեց յետոյ (Եղիշէ եր. 85—86)։

իւր զօրքով և միացաւ Պարսից Կիւրոս Թագաւորի հետ (Մարաց և Ասորոց Թագաւորութիւնները կործնելու) «Տիգրանէս եկեալ հասեալ կայր պնդակազմ և 4000 հեծեալք գումարեալ էին և բիւր (10,000) աղեղնաւորք և այլ ևս չերտաւորք նոյնչափ—10,000»։ Ընդամէնն Հայոց զօրք 24000։ Իսկ Տակաց մասին ասում է եր. 270—285, Տակերն և Վրկանցիք, որք իբրև հպատակ ազգեր եկած էին Մարաց օգնելու ընդդէմ Կիւրոսին, միաբանում են Կիւրոսի և Հայոց հետ։ «Ի Տակաց աղեղնաւորք բիւր մի և աղեղնաւորք հեծեալք 2000» (եր. 288—289)։ Մարաց և Ասորոց Թագաւորութիւնները կործանելուց վերջն Մարաց Թագաւորութիւնն բաժանուում է Պարսից և Հայոց մէջ. այնուհետև Փայտակարան նահանգն միանում է Հայաստանին։ Մեզ անյայտ ժամանակաւ Տակերն մտնում են Գարգարացւոց երկիրն, բնակում մի ժամանակ նոցա հետ. վերջապէս բնակութիւն հաստատում Գանձակի գաւառում, որը և յանուն իւրեանց անուանում Տակաշէն(1). «զոր յիւրեանց անուն կոչեցին Սակասենի» (Ստրաբոն եր. 511—516)։ Տակերն իւրացնում են և Կողթ գաւառը և Բուստի գաւառին ստորին մասը։ Այդ ժամանակ Ուտիք, նեղուելով տեղի նեղութեան պատճառաւ, մեծ մասամբ անցնում են Կուր գետի ձախ կողմերն, ուրպէս ասած ենք կանխաւ։ Ապա պատմում է Ստրաբոն թէ այս հաստուած Տակերն ամբողջապէս արշաւեցին Պոնդացւոց և Կապադովկիացւոց կողմերն և դիզեցին կապուտ և կողոպուտ. այն ինչ կատարում էին իւրեանց յաղթութեան տօնը, գիշերով յարձակուեցին Պարսից (Հայոց) նախարարներն Սակերին վերայ և կոտորեցին ամբողջապէս։

Ը. ԿԱՁԲ, ԿԱՍՊ, ԿԱՍՊԻՔ. Տակերն անյայտանալուց

1) Խորենացին, իւր աշխարհագրութեան մէջ եր. 606 և Կաղան. եր. 141 տպ. Մոսկ. անուանում են Տակաշէն. վերջինս եր. 265՝ Արշակաշէն։

յետոյ գալիս է միևնոյն Բահլ-նեղուցով Կասպից հատուածն, որ նոյնպէս սերած է Սկիւթական ցեղերից, բնակութիւն հաստատում Փայտակարան նահանգի ծովեզերեայ մասում և ծովը իւրեանց անուամբ անուանում ծով-Կասպից. «Երատոսթենէս առ Ստրաբոնի գիրք ԺԱ. Թուղթ 514 ... յետ Ազուանից յիշէ ... զԿազպս իբր սահմանակիցս, որ էր Փայտակարան նահանգ, և նոյն ինքն Ստրաբոն գիրք ԺԱ. Թուղթ 528, պատմէ թէ Կազբք կամ որպէս կոչէ անդէն նա ինքն Կասբուանիք (Փայտակարան նահանգ) Մարաց առաւ և գրաւեցաւ ի սահմանս Հայաստանեայց» ... Իսկ Թուղթ 502 ... «ի Կասբից ազգէն զանունն ընկալեալ, ուստի կոչի և ծովն» (Ղ. Վ. Ինճ. Հին Հայաստան եր. 320—321)։ Կասպից ցեղս մնում է հպատակ Հայոց Թագաւորներին մինչև Արշակունի (միջին) Տիգրանի օրերն, ապա ապստամբում է Արտաշէս Բ-ի ժամանակ. «Իսկ Սմբատայ (զօրավարին Հայոց) երթեալ հնազանդէ զամենեսեան, բայց երկիրն Կասպից աւերեալ, առեալ քան զԱրտազեան գերին ածէ ի Հայս, ընդ որս և Զարդմանոս անուն Թագաւոր նոցին» (Խոր. Բ. գիրք, ԾԹ. գլ.)։ Կասպից անունն յիշուած է Դ. դարում Ագաթանգեղոս եր. 27. Մեծին-Ներսիսի տախտակում «Գ. Կասպեցի 3000 զինուոր». Դ. դարում Կազբ, Կազբունիք. Ե. Կասպից տէր։ Այնուհետև չգիտենք որ դարում ցեղս մնացորդն շրջելով Կասպից ծովի արևմտեան ափերով անցնում է Դարբանդի դռնով, հասնում Կազբէկ սարի հիւսիսային ստորոտներն, ուր մնում է ցարդ։ Ասում են որ Կազբէկ սարն իւր անունը ստացած է նոյնպէս Կասպից սոյն ցեղից։

Թ. ԲԱՂԱՍԱԿԱՆ. Տոհմիս ծագման մասին խօսելուց առաջ՝ հարկ ենք համարում յայտնել որ Հոներն գլխաւորապէս բաժանուած են երկու ցեղ — Սպիտակ-Հոնք և Սև-Հոնք։ Սպիտակ-Հոներն բնակում էին Կասպից ծովի արևելեան կողմում, որոց մասին ասում է Եղիշէն (եր. 18)

«Խաղաց գնաց (արքայն Պարսից) միագամայն ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին, զոր Բուշանս անուանեն»։ Արևելեան Հոներս կոչուած են նաև Հեփթաղ, Թետալք, Թետալացիք, Փար. եր. 506։ Այն Հեփթաղներից սպանուեց Պարսից Պերող թագաւորն։ Իսկ նոյն ծովի արևմտեան կողմերում բնակուածներն կոչուած են Սև-Հոնք, որք տարածուած են նոյն ծովի ափերից մինչև Դոն գետն Կովկաս մեծ սարի հիւսիսահայեաց լանջերով, բաժանուած բազմաթիւ ցեղերի և լեզուների և ունին առանձին անուններ, ինչպէս են Լեկզի, Խազիրք, Ալանք, Հոնք, Չերքեզ, Չէչէն, ևն. այսուամենայնիւ ամենքն միասին թէ հայ և թէ օտարազգի պատմաբաններից կոչուած են առհասարակ Սարմատացիք, իսկ սոցա բնակավայրն Սարմատիա։

Դառնանք բուն խնդրին։ Բաղասական տոհմի ծագումն ճշտիւ յայտնի չէ մեզ. յայտնի է միայն որ եկամուտ ցեղերից էր։ Ցեղիս անունն յաճախակի յիշուած է միայն Ե. Զ. և Է. դարում. երևի թէ յետոյ մուտ գործած են Աղուանից երկիրն։ Բոլորովին հաստատ է որ այս ցեղն բնակում էր Բաղասական գաւառում. տես «Աղուան. երկ. և Դր.» եր. 103 և 277։ Եղիշէն եր. 142—143 ասում է թէ Բաղասական թագաւորազներից ոմանք սպանեցին Հայոց Մուշը և վիրաւորեցին Գադրիկը։ Իսկ եր. 257 ասում է. «Ինքն իսկ թագաւոր (Պարսից) սպան զԲաղասական արքայ». որովհետև սպանուած թագաւորն Սև-Հոնաց Հեռան թագաւորին հետ դաշանի բարեկամանալով կոտորել տուած էր Պարսից զօրքը Հեռանի ձեռնով։ Խորենացին, Գ. գիրք, Կ. գլ. ասում է թէ Ս. Մեսրոպ տեղեկանալով որ հեթանոսական աղանդի գառն արմատն և չար սովորութիւնն գտնւում է Բաղասականի կողմերում. Սրբոյն Մեսրոպայ «երթեալ ի Բաղասական ըզբազում յուզզութիւն ածէ և զաւկաւս անդարձ յիշխանութիւն

(Սև) Հոնաց հալածականս առնէ»։ Բազմիցս յիշուած Ե. դարում նշանակուած են յատկապէս Բաղասականք անունն։ Ցեղիս մեծ մասն Արաբացւոց ժամանակ միանալով Սև-Հոնաց հետ՝ ընդունած է մահմետական Սուննու աղանդն, նոյնպէս և Բաղասականում մնացած մասն։ Այդ բոլոր եղելութիւններն առիթ են տալիս մեզ ենթադրել որ Բաղասական ցեղն ծագած է Սև-Հոներից։

Ժ. ՄԱԶՔՈՒԹՔ. Հատուածս սերած է Կասպից ծովի արևելեան կողմում եղած Մազքթաց արմատից։ Պլինիոս, Զ. հատ. եր. 17 գրում է. «Յայնկոյս են (Կասպից ծովի արևելեան կողմում) Սկիւթացւոց ժողովուրդ ... բազմութիւն ժողովրդեան անհամար ... հռչակաւորք են ի նոսա Սակք և Մասաժետք (Մազքութք)։ Սեբ. եր. 53—54. Ասող. եր։ 112—113։

Աղուանք եկած Մազքութ հատուածն բնակում է Դարբանդի մօտ եղած գաւառում, որ այժմ կոչւում է Մուսկուր(1) (Մազքթաց գաւառ)։ Տոհմիս անունն ամենևին յիշուած չէ երբեք տախտակներում. պատճառն այն է, որ երբ ծնում է Աղուանից Արշակունի թագաւորութիւնն, որի մայրաքաղաքն էր Չողա քաղաքն(2), Մազքութք անցնում են Դարբանդեան պարսպի հիւսիսային արտաքին կողմն, ինչպէս Եղիշ. եր. 387 և Խոր. Մատ. եր. 605 մատնացոյց են անում այս հատուածի բնակութեան տեղին նոյն պարսպի արտաքին կողմում։ Մազքթաց հեռանալուց յետոյ տախտակներում նշանակուած է Դարբանդեանք անունն։

ԺԱ. ԼՓՆԻՔ. Հատուածս ծագած է Պարսկական հին սերնդից. ապացոյց իւրեանց լեզուն, դէմքերն, առանձնութիւններն, սովորութիւններն և կրօնն, որք յատուկ են

1) Տես «Աղ. երկ. և Դր.» եր. 105—110 և 124։
2) » » » » եր. 145—148։

Պարսից ազգին։ Լփնաց անունն յիշուած է Ագաթանգեղոսի մէջ եր. 27, Եղիշ. եր. 15, 93, և 143 և Կաղան. եր. 189։ Լփնիք եկամուտ ցեղերից են, այժմ ևս բնակում են իրեանց նախկին տեղում. այսինքն Դաւաչի և Սուղայիդ գաւառների, Կովկասեան մեծ-լեռնաշղթայի գագաթնագծի և Կասպից ծովի մէջ ընկած տարածութեան վերայ։ Լփնաց բարբառի նմուշները տես «Աղ. երկ. և Դր» եր. 91—92։

ԺԲ. ՃՂԲԱՑ ՏԱԳՈՒՄՆ. Սոյն հատուածն ևս եկամուտ ցեղերից է և ունի Լփնաց բարբառը, աւանդութիւնը և ծագումը։ Հատուածիս անունն յիշուած է Ագաթ. եր. 27, Եղիշ. եր. 178 և 246, Կաղան. եր. 189. և տախտակներում Ճիղբ անուամբ։ Հատուածիս ամենամեծ մասն պինդ գրկած լինելով Քրիստոնէութեան կրօնը և պատկանելով Հայաստանեայց Ս. Լուսաւորչի դաւանութեան, տոկալով Լեկզիների անընդհատ աւերմունքներից, կոտորածներից և մոլեռանդ բռնութիւններից, վերջապէս ակամայ ընդունում է Սուննու աղանդը և մնում իր բնակավայրում (Աղ. երկ. եւ Դր. եր. 126—145)։ Հայադաւան մնացածների ամենամեծ մասն ԺԸ. դարի վերջում Ռուսաց Զուբով զօրավարի հետ տեղափոխուած է Ռուսաստան և բնակութիւն հաստատած Մօզդօկի Մաճառ և Ղուրա և Ղզլարի Սարափան գիւղերում, որք մինչև ցայսօր հայերէն լեզուի հետ պահպանած են և իրեանց յատուկ բարբառը։ Իսկ փոքրիկ մասն, որ մնացած է Ղուբա քաղաքի Քիլուար և Խաչ-մազ գիւղերում, մաքառելով ամեն տեսակ բռնութեանց դէմ՝ մարտիրոսաբար պահպանած է իր հայադաւան կրօնը և ս. եկեղեցին։

ԺԳ. ԹԱԽԱՍՊԱՐԱՆ. Եկամուտ ցեղերից է և այս. որի ծագումն անծանօթ է մեզ։ Հատուածս շատ առաջ բնակած էր Դարբանդեան մեծ պարսպի ներսի կողմում, ինչպէս Եղիշ. եր. 178, յայտնում է թէ ուրացեալ Վասակն,

տեսնելով որ բացի Դարբանդեան երկաթ դռնից ներս խուժած Սև-Հոներից՝ ոչ ոք օգնական չգտնուեցաւ Վարդանեան Հայոց և Աղուանից միացեալ զօրքին, փակեց պատուարի դռները, կուտեց Պարսից այրուձին, գումարում էր (պատուարի ներսում եղած) «զզօրսն Լփնաց և զՃղբաց և զՎատն և զԳաւն և զԳղուարն և զԽրսանն, և զՀեճմատակն, զՓասխն և զՓուսխն և զՓիքաւնան և զամենայն զօրսն Թաւասպարան, զլեռնայինն և զդաշտայինն և զամենայն ամրակողման լերանցն»։ Խօսքերիցս պարզ երևում է որ Վասակի ժամանակ այդ ամեն ցեղերն բնակում էին մեծ պատուարի ներսի կողմում. բայց մեզ անյայտ ժամանակաւ Թաւասպարան հատուածն անցած է պատուարին արտաքին կողմն, որի այժմեան բնակած գաւառն այժմ կոչւում է Դապասարան, որ հեռի չէ Թաւասպարան հնչիւնից։

ԺԴ. ԳԱՒ. Անյայտ են մեզ ցեղիս ծագումն և բնակութեան տեղին։ Այն գաւառն, որ ընկած է նոյն պատուարի ներսին կողմի շարունակութեան և փոքր-Սամուր գետի մէջ, այժմ կոչւում է Գուբի գաւառ։ Թերևս այս եղած լինի Եղիշէի Գաւն։ Գաւառիս գաւառագլուխն է Ղասմ-քեանդ, որի մօտ է Գուբ անուն մի գիւղ։

ԺԵ. ԳՂՈՒԱՐ. Նմանապէս անծանօթ է մեզ և տոհմիս ծագումն։ Գուբի և Ղուբա գաւառների մէջ ընկած է Գուսար գաւառն և Գուսար գետն։ Երկու անուններիս հնչիւններից հեռի չէ Գղուարն, հետևապէս այս է Գղուարն, որը ժամանակի մշտափոփոխ գրիչն փոխած է Գուսար։

ԺԶ. ՀԵՃՄԱՏԱԿ. Համոզուած ենք թէ յետածին է Սամուր անունն, որ մի ընդարձակ գաւառ է եռանկիւնաձև մտած Կովկաս մեծ սարի հիւսիսահայեաց լանջերի և Դարբանդեան երկարաձիգ պատուարի-պարսպի-մէջ։ Այժմ գաւառիս գաւառագլուխն է Ախտի քաղաքն, որ նոյնպէս նոր անուն է։ Բայց գաւառումս կայ Մաճակ անուն մի

մեծ գիւղ, որ կրճատեալն է Հնձնատակ անուան, որ յիշուած է 2 տախտակների մէջ ևս։

Պարտք ենք համարում յայտնել թէ բացի վերև գրուածներից կան նաև հետևեալ անունները. Խուրցիկ, որ մերձաւորն է Խրսանց անուան. Խիք, որ թերևս կըրճատեալն է Խիքումնա-ին, (որ գտնուում է Գուրի գաւառում) Փիյ—Փասխ?, Փուր—Փուսխ?, Հեթում—Հափթաղ?(1) Կաղանկատուացին, Ա. Հատ. ԻԵ. Գլ. գրած է. (Սուրբն Մեսրոպ) «Նորոգեալ եկեղեցւոյ հաւատս հաստատէր, և ձգէր զքարոզութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացւոց և յԱղուանս և ի Լփինս և ի Կասպս և ի Դուռն-Ջորա և յայլ ազգի ազգիսն, զորս գերութեամբն էր ածեալ Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ և նստուցեալ զմեծ լերամբն Կովկասու, զդարդարան (սխալ է գրչագրի, պէտք է լինէր զդղուարան) և զկամիճիկ Հեփթաղն դարձուցեալ ի հաւատս՝ զկարգ աստուածպաշտութեանն ուսուցանէր, զոր ի վաղնջուց ունեալն էին և մոռացեալք»։ Այժմ պարզուում է խնդիրն, որ այս ցեղերն հրամանաւ Աղեքսանդր Մակեդոնացու գերի բերուած են Սպիտակ-Հոնաց-Հեփթաղների և Պարսկաստանի երկիրներից և բնակեցրած վերայիշեալ գաւառներում։ Ուրեմն Հեփթաղական ծագում ունին այդ ցեղերն, ինչպէս գրում է Կաղանկատուացին։

ԺԷ. ԴԱՐԲԱՆԴԵԱՆՔ. Որ յիշուած են Ալիշանի և Կոստանեանի տախտակներում, կազմում էին Աղուանից Արշակունի թագաւորազուններ, իշխաններ և իշխանազուններ, վասնզի այդ դարերում տակաւին Պարտաւ փոխադրուած չէր թագաւորանիստ աթոռն, այլ մնում էր Ջողայում։ Նոյնպէս և թագաւորազներն և իշխաններն։ Սակայն համոզուած ենք որ Դարբանդեանք բառով հասկա-

1) Սոյն անունները գտնուում են Սամուր գաւառի լեռնամասում։

նալու ենք վերևի զերի բերուած ցեղերը ամենը միասին, քանզի առանձին առանձին յիշուած չէ տախտակներումն, այլ միայն Լեռնականք անուամբ։

ԺԸ. ՍԵՒՈՐԴԻՔ. Տոհմս սերած է Հայկական զարմից. բայց որովհետև թխադէմ եղած է Սևորդեաց նահապետն, վասն որոյ կոչուած է Սև, Սևուկ, Սևիկ. հետևապէս և իւր հետագայներն յորջորջուած են Սևորդիք (Յով. Կաթ. եր. 162 և 275. Հայկ. բառագիրք Բ. Հատ. եր. 711. Ղուկ. Ինճ. եր. 335)։ Սևորդիք սկզբում բնակում էին Ջաւէ գաւառում, (այժմեան Ղազախի) Սաի (Նորադիւզ կամ Դլիջ-քեանդ) Մելիք, Նոր-Պիպիս, Նոր-Ոսկեպար, Բաղանիս, Ղոշղոթան, Ճճեվանք են գիւղերում (տես «Արցախ» եր. 376—392)։ Յետոյ մեզ անյայտ ժամանակաւ Սևորդիք բարձրանում են Ջորագետի վերանմասն և բնակութիւն հաստատում ցարդ. այս պատճառաւ այնուհետև կոչւում են Ջորաբնակք, Ջորագետացիք, ինչպէս նշանակուած են նոյն տախտակներում։

ԺԹ. ԽԱԶԻՐՔ. Խազիրք յաճախակի արշաւում էին Աղուանից երկրի վերայ. Խազիրներից մի հատուած բնակելով Բուստի գաւառում, իւրեանց անունով Խազիր անուանեցին այդ գաւառը, որ ժամանակի փոփոխմամբ այժմ կոչւում է Խազախ կամ Ղազախ։ Խազրաց մնացորդներն, որ մահմետադաւան են, բնակում են Աղստև և Ոսկեպար գետերի հովիտներում։

Ի. ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ. Ե. դարում Սասանեանն Միհրան իւր հետ բերում է Աղուանից երկիրն 30,000 երդ (ծուխ) պարսիկ ժողովուրդ և բնակեցնում Աղուանից ցեղի (որ վաղուց հեռացած էր Եւրոպա) բնակած դաշտում, այս է Կասպից ծովի, Կուր և Աղ-սու գետերի և Բօզ-դաղ սարի միջև տարածուած դաշտի վերայ, իսկ քաղաքներից բերածները բնակեցնում է Աղ-սու քաղաքում։ Այժմ ևս սոքա բնակում են նոյն տեղերում։

ԻԱ. ՀՐԷԱՅՔ. Հանրածանօթ է ցեղիս ծագումն. բայց թէ երբ մուտ գործած են երկիրս, ստուգիւ յայտնի չէ մեզ։ Այժմ ամփոփ մի տեղում չեն Հրէայք, այլ Դարբանդում, Ղուբայում, Բագուում, Վարդաշէնում, Շամախու Գարդման գաւառի Միժի գիւղում, Ճառում, են, սակայն առանձին առանձին թաղերում։

Ի վերջոյ պարտք ենք համարում յայտնել հետեւեալը.

Ա. Բացի հրէաներից և Միհրանի բերած պարսիկներից վերոգրեալ այդ ամեն ցեղերն ընդունած էին Քրիստոնէական կրօնը Լուսաւորչական դաւանութիւնը «Որք էին ամենեքեան հաւատացեալ ի մի կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցի (Հայոց)» (Եղիշէ եր. 15. 32. 33. 93. և 246—247)։

Բ. Այդ ցեղերից ոմանք ունեցած են կարճատև կեանք ունեցող թագաւորութիւն, ինչպէս էին Կասպ, Մազքութք, Լփնիք, Բաղասականք. բայց ամենից երկարատև և զօրեղն եղած է Աղուանից Արշակունի թագաւորութիւնն, որ իշխած է երկրի ամբողջ ցեղերի վերայ։

Գ. Աղուանից երկրի քրիստոնեայ ժողովուրդն սկզբից մինչև ցայսօր թէ կրօնական և թէ քաղաքական խնդիրներում միշտ հպատակ և անբաժան եղած է Հայոց ընդհանրական կաթուղիկոսներին և թագաւորներին՝ բացի մի քանի ինքնակոչ (ըստ Գաղտնիքի) ճըռ կաթուղիկոսներից։

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ[1]

Պատմագիրս զինքն անուանում է Կաղանկատուացի և իւր ծննդավայր Կաղանկատ գիւղի տեղը մատնանիշ անելու համար պատմում է երկու ցաւալի դէպք։

1) Միևնոյն 1860 թուին տպագրուած է Փարիզում Կ. վարդ. Շահնազարեանի և Մոսկվայում պրօֆ. Էմինի ձեռնով. տպուած է նաև գաղիերէն և ռուսերէն լեզուներով։

Առաջին՝ Յունաց Հերակլ կայսեր զօրքն—«անթիւ բազմութիւն յոյժ՝ բանակեցան յՈւտի (առանձնակ) գաւառի առ հեղեղատովն, որ ի մէջ սահմանաց գեղջն Կաղանկատուաց ... առ հեղեղատովն Տրտուայ (Թարթառ գետի) մօտ ի գիւղն Դիւդական» (Կաղ. Բ. հատ. եր. 103)։ Երկրորդ՝ գրում է. Հերակլի հրամանաւ մեր աշխարհն թափուեցան Խազիրք. ամեն ոք սկսաւ փախչել Պարտաւից դէպի Արցախի ամրութիւններն. «Խազիրք պնդեցան զհետ փախըստէից և հասեալ մասն ինչ նոցա առ ստորոտով լերինն, որ է յանդիման գեղջն մեծի Կաղանկատուաց՝ որ ի նմին յՈւտի (առանձնակ գաւառի) յորմէ և ես» (Կաղ. եր, 104—107)։ Այժմ մի քանի տուն մահմեդականներ են բնակում Կաղանկատ գիւղի աւերակում, որ գտնուում է Դիւդական աւերակ գիւղի և Մատաղիս չէն գիւղի միջև Թարթառ գետի ձախ կողմում Պառաւի կամրջի (Ղառըքեօփրի) մօտ։ Աւելի պարզ խօսելով՝ Ուտի-առանձնակ, Ջարաբերդ կամ Ջրաբերդ և Մեծ-կողմանք, այժմ Կիւլստան կամ Իգիրմիդեօրդ գաւառների մէջ ընկած սահմանագլուխ է կազմում Կաղանկատ գիւղի աւերակն, որի արևելեան կողմն է Թարթառ գետն, հարաւայինն՝ Վարնկաթաղի կամ Լիւլասաղի սարն և Մատաղիս գիւղն արևմտեանն Մեծ-կողմանց գաւառն և հիւսիսայինն՝ Դիւդական աւերակն և Թալիշ գիւղն։

Ինչպէս երևում է, Մովսէս Կաղանկատուացին ծագմամբ Ուտի ցեղից էր. իւր պատմութեան մէջ Ս. Գրքից յաճախակի վկայութիւններ և օրինակներ գործ ածելուց երևում է, որ Կաղանկատուացին ոչ միայն Ս. Գրքից տեղեկութիւն ունեցած է, այլ և վարդապետ եղած է. իւր երկրի հանքերի և բերքերի մասին տուած տեղեկութիւններից էլ ակներև է, որ բաւական իմաստասիրած էր իւր երկրի արդիւնաբերութիւնները։ Անյայտ են պատմագրիս ծննդեան և մահուան տարեթիւերն. բայց յիշած են սորա

անունը և պատմութիւնը Մխիթար Այրիվանեցին, Ներսէս Գանձակեցին, Ստեփաննոս Օրբելեան և ուրիշներն։

Արդի բանասէրներից ոմանք Ժ դարու պատմիչ են համարում Մովսէս Կաղանկատուացին՝ հիմնուելով Մխիթար Այրիվանեցու այս հակիրճ խօսքի վերայ «Աստ Աղուանից պատմագիրն Մովսէս Կաղանկատուացի եւ Գրիգոր Նարեկացի եւ Ուխտանէս պատմագիր» եր. 56—57 և ամ Տեառն 981։ Տպ. Մոսկ.։ Ոմանք Է. դարու պատմիչ՝ հիմնուելով միևնոյն Այրիվանեցու հետևեալ խօսքի վերայ, եր. 23, որ պատմագիրները դասաւորում է այսպէս. «Ագաթանգեղոս, Զենոբ ասորի, Փաւստոս Բիւզանդ ... Ղազար Փարբեցի, Եղիշէ վարդապետ, Շապուհ Բագրատունի, Եւսեբի որ ի Հերակլն, Մովսէս Աղուանից, Ղևոնդ երէց, Ուխտանէս»։ Ահա այսպէս Ղևոնդից էլ, Յովհաննէս կաթողիկոսից էլ առաջ է դասում Կաղանկատուացին։ Այրիվանեցու նշանակած այդ երկու թուականների տարբերութիւնն է 980—1000 թիւն Քրիստոսի։ Արդ՝ քանի որ Կաղանկատուացին Յովհաննէս կաթողիկոսից և Ղևոնդ պատմագրից էլ առաջ է. ինչպէս հաստատում է՝ յետոյ խակութիւնը ճշտող Մխիթար Անեցին եր. 15, դասելով, «Շապուհ, և Սեբիոս, որ ի Հերակլին է, և պատմութիւն Աղուանից, և Ղևոնդ երիցոյն, տէր Յովհաննէս, են»։

Ուրեմն ի՞նչ պատճառաւ են համարում Ժ. դարու պատմիչ և ի՞նչ փաստով. արդեօք սխալ չէ՞ այս համարումն։—Այս հանելուկը օրինաւոր կերպով պարզաբանում է Հայոց Մոկացի Անանիա կաթողիկոսն մի ինքնագիր թուղթով, որ գտնուում է ըստ Գէորգեան ցուցակի 102 թ. ձեռագրում և տպագրուած է «Արարատ»ի 1897 ամի մարտ ամսաթուի 129—144 երեսներում[1]. շնորհունակ Գալս. Տ. Մկրտչեանի աշխատութեամբ. Հայրապետս յայտնում է.

1) Այս եղելութիւնը նոյնութեամբ պատմում է և Ս. Օրբելեան Բ. հատ. եր. 17—23 տպ. ի Փարիզ։

Մայր-Աթոռից ապստամբել էին Աղուանից ինքնակոչ Գագիկ կաթողիկոսն և Աղուանից Իշխանակ թագաւորն, որ Ատրներսեհ թագաւորի որդին էր և բարեպաշտ Համամ թագաւորի թոռն, և Մեծ-Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսն։ Այս երեքն քաղկեդոնիկութեան էին ծռեցրել Աղուանից և Մեծ-Սիւնեաց ժողովուրդը։ Հայոց ՅՂ—941—942-ին գնացի Խաչէն գաւառն Գրիգոր մեծ իշխանի տունն, որ յուղղութիւն ածեմ այդ ապստամբները, ինչպէս ածած էին իմ նախորդներն։ Կազմուեցաւ հոգևորականաց և իշխանաց մեծ ժողով, որի մէջ պնդում էին թէ Աղուանից բնակիչներն Հայերից առաջ հաւատացած են Քրիստոսին։ Խնդրեցի Աղուանից պատմութիւնը որ իմանանք թէ ինչպէս նշանակած է Կաղանկատուացին, այլ «գրաւեալ գաղէին զպատմութիւնն Աղուանից»։

Անակնկալ երևան եկն նոյն պատմութեան[1] թերեւս բնագիրն, ամօթահար մնացին ամենն։ Աղուանք 440 տարի հպատակ մնացած էին Մայր-Աթոռ Էջմիածնին Ս. Լուսաւորչից սկսեալ մինչև Աբրահամ կաթողիկոսի օրերն։ Հայոց Աբրահամ և Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով Աղուանք ունենում են երկու ինքնակոչ ապօրինի կաթողիկոս. բայց Հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսն կրկին միաբանում է Աղուանից հոգևորականները և ժողովուրդը Մայր-Աթոռ Էջմիածնի հետ. այսպէս միաբանեալ մնում են 82 տարի ևս. իսկ կրկին ապստամբում են Հայոց Եղիա Արճիշեցու ժամանակ, որ Աղուանք գնալով ձեռնադրում է նոցա համար Ներսէս Բակուրը. սա ևս սկսում է խմորել ժողովուրդը Քաղկեդոնեան խմորով. դարձեալ գնում է Եղիա հայրապետն և

1) Քանի որ Կաղանկատուացու Ա. և Բ. հատորներն միասին արդէն կազմուած գիրք էր Քրիստոսի 941—942-ին, ապա ուրեմն տակաւին գրուած չէր Գ. հատորն։ Բաց յայդցանէ շատ և շատ վաղուց վերջացած էին Ա. և Բ. հատորներն, որոց հեղինակն զինքը Կաղանկատուացի է անուանում և ոչ թէ Դասխուրանցի։

Աղուանից համար կաթուղիկոս օծում Սիմէօն սարկաւագապետը։ Այնուհետև փախչում է Հայոց Գէորգ կաթուղիկոսի դրան Յունան եպիսկոպոսն Աղուանից երկիրն և ինքնակոչ օծւում կաթուղիկոս։ Գնում է Գէորգ հայրապետն և Աղուանից Համամ թագաւորի միջնորդական թախանձանքով Յունանը հաստատում կաթուղիկոս Աղուանից։ Սորանից յետոյ ինքնակոչ և ապօրինաբար կաթուղիկոս են նստում Աղուանից Սիմէօն, Դաւիթ, Սահակ և Գագիկ։ Վերջապէս, ասում է Տէր Անանիա կաթուղիկոսն Հայոց ՅՂԸ—950-ին Քրիստոսի մեռան Աղուանից ինքնակոչ Գագիկ կաթուղիկոսն էլ, Մեծ-Սիւնեաց Յակոբն էլ. Աղուանից համար կաթուղիկոս օծեցի Խոտակերաց վանքի միաբան Դաւիթը ՆԷ—958-ին։

Հայոց ընդհանուր հայրապետի այդ քաղուածքը մէջ բերինք այն պատճառաւ՝ որ ընթերցողն շօշափմամբ տեսնէ թէ այն ինքնակոչներն հարիւրաւոր տարիներ թագցրած բանտարկած պահել են Աղուանից պատմութեան բնագիրը, որպէս զի ոչ ընդօրինակուի և ոչ տարածուի, որ կարողանան առաջ քշել իւրեանց խաբեբայութիւնները։ Կաղանկատուացու բնագրի այս զաղումն է գլխաւոր պատճառն, որ նորանից օրինակներ և վկայութիւններ չեն դրել իւրեանց պատմութեան մէջ Ղևոնդ երէցն, Յովհաննէս կաթուղիկոսն, և այլք, և Կ. Մովսէսի ծննդեան և մահուան ժամանակը ստուգիւ չեն գիտեր։

Աղուանից ինքնակոչ կաթուղիկոսների այս խաբեբայութիւնն երևան գալուց վերջն Մխիթար Անեցին հայ պատմագիրները դասաւորում է այս կարգաւ. «Նախ և առաջին պատմող Ղերուբնայ, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդացին Փաւստոս, պատմութիւն Ներսէսի, Կորեան պատմութիւն, Ղազարիկ Փարպեցի, Եղիշէ, Մովսէս Խոր. պատմութիւն, Սեբէոս, պատմութիւն Աղուանից, Ղևոնդ երէց, Տէր Յովհաննէս, ևն։ (Հայ. Հին. Դպ. եր. 727)։

Բաց յայտցանէ չարայարողի անունն ևս Մովսէս լինելով և վերջինս իւր չարայարութիւնը մինչև Քրիստոսի 1000 թուականը հասցրած լինելով, ոմանք շփոթելով կարծած են թէ միևնոյն Կաղանկատուացին է, ուրեմն և Ժ. դարու պատմիչ է Կաղանկատուացին։

Ի նկատի ունենալով Կաղանկատուացու պատմագրութեան ժամանակամիջոցը, համարեա թէ սկսած է նա մօտաւորապէս 625 Փրկչական թուականին և դադարեցուցած Աղուանից Եղիազար և Հայոց Սահակ Գ. կաթուղիկոսի և Վարազ-Տրդատ մեծ իշխանի կենդանութեանց ժամանակ, այս է 684—685 թիւն Փրկչի։

Աղուանից պատմութիւնն(1) բաղկացած է երեք հատորից, որից Ա. և Բ. հատորներն պատկանում են Մովսէս Կաղանկատուացու յատուկ գրչին. բայց տեղ տեղ նաև առաջ դասաւորուած են, մանաւանդ Բ. հատորի վերջի գլուխներին։ Իսկ Գ. հատորն պատկանում է համանուն Մովսէս Դասխուրանցու գրչին։

Իբրև ականատես պատմչի, Կաղանկատուացու գրածներում կան այնպիսի փաստեր, զորս դժուարին կը լինի խեղաթիւրել կամ շրջել։ Օրինակ Բ. հատ. ԺԳ. գլ. Աղուանից Վիրոյ կաթուղիկոսին հետ Մովսէս Կաղանկատուացին ևս գնում է Խաղրաց Շաթ արքայորդուն մօտ, որպէս գրում է ինքն. «Անդ տեսաք զբազմութս նոցա ի դուճս ի վերայ ծնգաց .... և զընծայս ողջունին բարձեալ ի վերայ բազկաց մերոց զկնի կաթուղիկոսին» (Տողերս առիթ են տալիս մեզ ասել Կաղանկատուացին կամ Վիրոյի ձեռնասուն սարկաւագն եղած է և կամ աբեղան)։

Երկրորդ՝ իբրև ականատես էնկարագրում Ջիւանշիր

---

1) Կաղանկատուացին թարգմանուած է և տպագրուած Փարիզում Սեն-Մարտենի ձեռնով և Մոսկվայում Ք. Պատկանեանին։ Մեծապէս յարգի է Եւրոպական ազգերին Աղուանից պատմութիւնն։

իշխանի շքեղ և արքայավայել զգեստները, պարգևները, սխրամարգը, փիղը և Թութակը, գրելով. «Յայնժամ լինէր անդ (ի Պարտաւ առաջի պալատան իշխանին) համաշխարհական ժողով, ուր տեսանէաք զնա (զՋիւանշիր)... արքայական շքով պճնեալ. պերճեալ. տեսանէաք և զարքայական հաւ... Զի ի զբօսանս խաղուց տեսանէաք... արտաքոյ պարսպին... վիմահասակն փիղ» (Բ. հատ. ԻԸ. գլ.),

Երրորդ՝ Աղուանից Եղիազար կաթուղիկոսի օրով Գիս վանքում յայտնուած կենաց փայտի հրաշալի աքանչելեաց մասին, որը սուրբն Մեսրոպ ծածկել էր, ականատես լինելով, ասում է. «Լուսոյ Խաչիս երևումն... ամենեցուն տեսեալ զսաստկութիւն լուսոյն բոցաճաճանչ փայլմամբ ելեալ ընդ ամպս երկնից... զել և զեջ շնորհացն ի վերայ ամենասուրբ Խաչին... զոր ոչ մեք (միայն) այլ աշխարհ ամենայն եղեն տեսողք մեծապայծառ ճառագայթից» (Բ. հատ. ԼԳ. գլ.)։

Ով որ ուշադրութեամբ կարդացած է Աղուանից պատմութիւնը և զգուշութեամբ համեմատած Ա. և Բ. հատորները Գ.-ի հետ, նա ինքնին համոզուած է որ Մ. Դասխուրանցին շարայարած է Կաղանկատուացու պատմութեան Թելը կտրած տեղից։ Վասն զի ամենամեծ և զգալի տարբերութիւն կայ երկուցունց ոճի, լեզուի, նկարագրութեանց, նմանութեանց, բարդութեանց, առանձնայատկութեանց և դարձուածոց մէջ։ Մինչդեռ վառվռուն, յստակ, երկարապատում և գեղեցիկ գրաբար և ճոխաբան են Կաղանկատուացու գրածներն, ընդհակառակն համառօտ, աղքատադոյն, և օտարազգի բառերով խառն են Դասխուրանցու գրածներն։ Բաց յայսցանէ մինչդեռ Կաղանկատուացին գործ չէ ածում Թուական՝ ընդհակառակն Դասխուրանցին Թուական է նշանակում ամեն քայլափոխում։ Որովհետև մեր նպատակից դուրս է այս մասին երկար խօսելն, վասնորոյ բաւականանում ենք մատնացոյց անելով վերյիշ-

եալ կէտերը։ Որ Գ. հատորի շարայարողն է Մովսէս Դասխուրանցին, ժամանակաւ աւելի մօտ Գօշ-Մխիթար վարդապետն վկայում է՝ գրելով. «Համարեցաք և զայս ևս հարկաւոր լինել, զի զշար կարգի հայրապետացն դիցուք զԱղուանից.... զի եԹէ ոք յօժարեսցի գրել պատմութիւն զկնի գրեցելոյն պատմութեանն Մովսէսի Դասխուրանցւոյն, որ զբովանդակ պատմէ զտանս Աղուանից, գիւրին լիցի յայսմանէ զշար հայրապետացն առնուլ» (Հայ. Հին. Դպ. պատ. եր. 696)։

Մասամբ Աղուանից պատմիչներ համարուած են նաև Ղևոնդ երէցն, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Բարձրբերդցին, Յովհաննէս-սարկաւագ Փառխոսցին, վանական վարդապետ Տաւուշեցին, Գօշ-Մխիթար Գանձակեցին, Յովհաննէս վարդապետ Ծարեցին և Եսայի կաթուղիկոս Ջալալեան։

Ի Ս. Էջմիածին — Մակար եպիս. Բարխուտարեանց

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա. գլ.

Տոհմային սովորութիւն.—Նախնի բնակարան.—Ժառանգական իրաւունք.—Իրաւարարներ.—Տնտեսական արտաքին եւ ներքին գործեր.—Փոքր եւ մեծ հատուածներ.—Կրօն եւ պաշտամունք.—Բրմութիւն:

Հայկական ծագում ունեցող ցեղերն Դարդմանցիք, Խաչենեանք, Ուտիացիք և Գարգարացիք իւրեանց հետ բերած էին Հայոց յատուկ սովորութիւնները ամեն բանի

նկատմամբ։ Հայոց բնակարանների նման դետնափոր էին սկզբում Աշուանցւոց տուներն, որք ունէին նեղ նեղ երդիկներ և միջակ մեծութեամբ դռներ։ Բնակարանների մի անկիւնում բնակւում էին գերդաստաններն և միւս անկիւնում իւրեանց անասուններն, որպիսին նկարագրում է Քսենոփոն Հայաստան մտած ժամանակ։

Ժառանգական էր նահապետական իրաւունքն, ինչպէս իւրաքանչիւր գերդաստանի արու անդրանկի համար, նոյնպէս և իւրաքանչիւր ցեղապետի արու անդրանկի համար։ Ամեն տուն ունէր իւր նահապետը, ամեն գիւղ՝ իւր տանուտէրը և ամեն տոհմ՝ իւր ցեղապետը, որ հարազատ հօր նման խնամում և պահպանում էր իւր ցեղակիցները ամբողջապէս, իշխում նոցա վերայ, ի պահանջել հարկին հաւաքում էր նոցանից քաջ տղամարդիկ և ուժեղ ու ընտիր երիտասարդներ, պատերազմում թշնամեաց դէմ և պաշտպանում իւր և իւր տոհմակիցների իրաւունքը, պատիւը և ինչքը։

Իւրաքանչիւր որդւոց և թոռանց մէջ իրաւարարն լինում էր տան նահապետն, բայց երբ չէին լսում տան նահապետին, դիմում էին գիւղի տանուտէրին։ Բնակարանների, վարելահողերի և խոտահարքի հողերը բաժանում էր ցեղապետն, որ չծագէին ներքին խռովութիւններ։ Հասարակաց և անբաժան էին առհասարակ դաշտային և լեռնային արօտատեղերն և ամարանոցներն ընդհանուրի անասուններն արածելու համար։

Տնտեսական գործերն բաժանուած էին երկու մասի ընդհանրապէս։ Արական ցեղի պարտաւորութիւնն էր հովուութիւն, երկրագործութիւն, շինարարութիւն ամեն ինչով։ Կանայք մանում, հիւսում և գործում էին ոչխարի և այծի և ուղտի բրդից տան անդամոց վերնազգեստի համար շալեր, կարպետներ, պայուսակներ, չուալներ. իսկ բամբակից ներքնազգեստի համար կտաւներ։ Տատ անդամ

էլ ուսում էին տղամարդիկ և երիտասարդներն արջ, գայլ, աղուէս, եղջերու, այծեամ և եղնորդ, որոց մորթիները և կաշիները գործ ածում իբրև սփռոց և մուշտակ՝ ձմրան հագուստ։ Կթել, մակարդել, խնոցի հարել, եփել, հունցել, թխել, կարել, կարկատել իգական սեռին էին պատականում։ Ահա այսպէս բաժանուած էին տնային և անդային գործերն։

Դրսից նոր եկած փոքր հատուածներն հնազանդում էին կանխաւ մուտ գործած մեծ հատուածներին, բնակում նոցա որոշած տեղերում և մասնակցում դրսի թշնամեաց յարձակումների և պատերազմների ժամանակ՝ կանխաւ եկածների հետ։ Բայց դրսից նոր եկող մեծ և ուժեղ հատուածներն, ինչպէս էին Աշուանից և Սակաց հատուածներն, բռնանում էին տեղացի համարուած բնիկների վերայ։

Սկզբում միայն երկինքն եղած է Աշուանից կրօնն, այս է արեգակն, լուսինն և աստեղներն: Արեգակը պաշտում էին իբրև արական սեռի աստուած[1]. լուսինը պաշտում էին իբրև իգական սեռի աստուած[2] և աստեղները[3] պաշտում էին իբրև բախտի աստուած։ Սկզբում ամեն տան կրօնապետն եղած է իւր նահապետն (միշտ արական) որ կատարում էր հոգևոր պէտքերը և պաշտամունքը առանց մեհենի։ Սակայն երբ խռնուում են Աշուանք

1) Աշուանից քրիստոնեայ ժողովուրդն դեռ մինչև ցայսօր էլ երդուում է միմեանց արեւով-արեգակով։

2) Լուսինն խաւարած ժամանակ զգում են անհնարին ցաւ, աղօթում և ծեծում են պղինձներ, Նոր լուսինը տեսածին պէս նուիրում են յարգանք։

3) Գործերն անյաջող գնացողին ասում են. «Աստղը ծովն է ընկել. ճուլկահօրն է ընկել: Կրակի վերայ բնաւ ջուր չեն լցնել, դի մեղք է. «Գրողը տանի քեզ». «Ճակատին այնպէս էր գրուած»։ Անծանօթ մնացին մեզ Աշուանցւոց պաշտած կուռքերն:

զանազան ցեղեր, որոց մասին խօսած ենք, իւրաքանչիւր տոհմ իւր հաւատածի հետ բերում է իւր նախկին երկրի կրօնը և պաշտամունքները, այնուհետև բաղադրւում և բարդւում են պաշտամունքներն։ Որովհետև միմիանցից օրինակում էին պաշտել նաև կրակ, հրաբուխ, գրող, ճակատագիր, և կուռքեր, ապա շինում են մեհեաններ և սահմանում քուրմեր և քրմապետներ։ Մեհեանների բեկորներն նշմարւում են Սուրախանում, որ կոչւում է Ծօլթնփորակեան բագին, Աթաշկեան Խնալըղ գիւղի մօտ, կռատուն Ղուբայի հիւսիսային կողմում Մալականի գիւղի մօտ, Մեհեան Բումից վերև, որ ի հնումն կոչւում էր Հոմենք. կռատուն Շաքի քաղաքի արևմտեան հանդէպ Քուրմուխ Կախաւան գիւղի մօտ (այդ ամենի համար տես «Աղ. երկ. եւ Դր.» եր. 80—82)։

Մեծ պատիւ և կալուածներ են ունենում քրմապետներն. անպակաս են լինում կախարդութիւն և հմայութիւն և վհկութիւն։

Բ. Գլ.

Աղուանից պատմութեան պակասութիւնն.—Աժդահակի ծննդութիւնն.—Աղուանից եւ Վրաց ընտիր զօրերն Հայոց զօրաց մէջ.—Տիգրանի պատերազմն.—Աժդահակի յաղթուիլն եւ սպանուիլն.—Գերութիւն,—Կիւրոսի դաշնակցութիւնն Տիգրանի հետ.—Մարաց եւ Ասորոց թագաւորութեանց կործանումն:

Հայոց Արամ նահապետն, որ գեղեցիկ կարգերով և կանոններով բարեկարգեց Հայաստանը, յայտնի չէ թէ ինչ արած է Աղուանից համար. նոյնպէս յայտնի չէ թէ

ինչ արած են և նորա հետագայ նահապետներն[1]։ Արամ նահապետի օրից մինչև հայկազն Երուանդեան Տիգրան թագաւորի օրերն անցած է մօտաւորապէս 742 տարի Քրիստոսից առաջ։ Աղուանից պատմութեան մէջ պակաս են այդ 742 տարուայ գործերն և եղածներն։ Միայն յայտնի է Խորենացու պատմութիւնից (եր. 77—78 տպ. Տփխիս) որ Հայոց Տիգրան Երուանդեան թագաւորին և Մարաց Աժդահակին մէջ ծագում է պատերազմ։ Տիգրան Հայոց զօրքի հետ հաւաքում է նաև Աղուանից և Վրաց ընտիր զօրքը և անձամբ դիմաւորում Մարաց բանակին։ Պատերազմի սաստիկ խռնուած ժամանակ սպանւում է Աժդահակ Տիգրանի նիզակի ուժգին հարուածից. Հայաստանի ազատութեան հետ ազատւում է և իւր քոյր Տիգրանուհին. և Աժդահակի Անուշ կինը 10,000 գերիներով միասին բնակեցնում է Մասեացոտն գաւառում։

Պարսից Կիւրոս թագաւորն, որ Մարաց Աժդահակ թագաւորի թոռն էր, հետամուտ է լինում կործանել Մարաց և Բաբելացւոց թագաւորութիւնները. տեսնելով Հայոց թագաւորի զօրեղ դիրքը, կապում է Տիգրանի հետ բարեկամական դաշն՝ օգտակար համարելով իւր նպատակին։ Տիգրան, դարձեալ հաւաքելով Աղուանից և Վրաց—իբրև հպատակ ազգերի—ընտրելագոյն զօրքերը իւր զօրաց հետ, միևնոյն 558 թուին Քրիստոսից առաջ, միանում է Կիւրոսի զօրաց և կործանում Մարաց և Բաբելացւոց թագաւորութիւնները՝ ըստ կանխաձայն մարգարէութեան Երեմիայի (ծԱ. 24—27) որ ասում է Աստուծոյ կողմից. «Եւ հաւա-

1) Արցախի Փառիսոս գաւառում կայ Շամիրամ անուն մի բերդ (Վարդ. բարձր. եր. 134—135. և «Արցախ» եր. 326—327 Դ. գզեալ իւր ծանօթութեամբ միասին) որի մօտի ձորն էլ Գօշ-Մխիթարն անուանում է Շամիրամաձոր։ Չգիտենք թէ Արայ-գեղեցկի յաղթուելուն Աղուանից երկիրն եւ ընկաւ Ասորոց գերիշխանութեան տակ։ Ասորիք շինեցին բերդս թէ Աղուանցիք յանուն այն զլուելի թագուհուն։

ցից Բաբելոնի և բնակչաց Քաղդէացւոցն ըստ ամենայնի չարեաց նոցա ... զի յապականութիւն յաւիտենից եղիցի. ասէ Տէր, Առէք նշան ի վերայ երկրիդ. փող հարէք ընդ ազգս ամենայն. հրաւիրեցէք ի վերայ դորա (Բաբելոնի) զունդս: Պատուէր տուք յինէն Արարատեան թագաւորութեան և Ասքանազեան գնդին»:

Պատերազմի վերջանալուց յետոյ միանում է Հայաստանին Փայտակարան նահանգն, որպէս ասած ենք կանխաւ:

Գ. ԳԼ.

Պարսից եւ Հայոց դաշանց քակտումն.—Ազուանից եւ Վրաց զօրքերն Հայոց զօրքի մէջ իբրեւ օժանդակ.—Պարսից Դարեհ Ա.-ի եւ Հայոց Վահագնի մէջ ծագած երկարատեւ պատերազմն.—Արբելայի պատերազմն.—Հայկազեան եւ Կիւրոսեան թագաւորութեանց վախճանը:

Մեղ անյատ պատճառաւ Կիւրոսի և Տիգրանի մահուամբ քանդուում է դաշն և քաղաքական ինչ ինչ հանգամանքներից ծնում է ոխերիմ թշնամութիւն Պարսից Դարեհ Ա.-ի և Հայոց Վահագն թագաւորի մէջ: Տիգրան Ա.-ի օրից սովորութիւն եղաւ որ Հայոց թագաւորներն պատերազմների դէպքերում իւրեանց զօրաց հետ գումարում էին և Ազուանից և Վրաց զօրքերը ևս ինչպէս հպատակ ցեղերից օժանդակ:

Ինքն Դարեհ Բիսութոնի ժայռի սեպաձև արձանագրութեան(1) մէջ նկարագրած է թէ երկարատև եղաւ

1) Արձանագրութեանս պատճէնն բացատրութեամբ հանդերձ կայ 1879 թուի «Արարատ» ամսագրում, իսկ համառօտեալն՝ պատմութ. Հայոց Ս. Պալաս. եր. 44—47:

պատերազմն, այնպէս որ վեց անգամ միմեանց ետևից յղուած Պարսից զօրքն անկարող է լինում յաղթել Հայոց զօրաց: Թէև անորոշ է մնում յաղթութիւնն ըստ արձանագրութեան, սակայն ի նկատի ունենալով որ Հայոց բանաստեղծներն և երգիչներն անմահացուցած են զՎահագն և Վրացիք անգամ աստուացուցած և իբրև աստուած պաշտած(1), երևում է այս հանգամանքից թէ յաղթող հանդիսացած լինի Վահագն, ինչպէս յաղթած էր և վիշապազուններին:

Ազուանից և Վրաց զօրքն 330 տարի Քրիստոսից առաջ մասնակցած է նաև Հայոց Արբելայի պատերազմում ընդդէմ Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ: Այս պատերազմում յաղթում են Մակեդոնացիք, Հայոց Վահէ թագաւորի և Պարսից Դարեհ-Կոդոմանոս թագաւորի մահուամբ վերջանում է Հայկազեան և Կիւրոսեան թագաւորութիւնն և տիրում են Հռովմայեցիք այնուհետև:

ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Դ. ԳԼ.

Արշակունեաց ծագումն եւ զօրանալն.—Սելեւկացւոց դէմ կռուիլն եւ յաղթելն մասնակցութեամբ Հայոց եւ Աղուանից.—Արշակ հիմնադիր Արշակունի թագաւորութեան Պարսից եւ Հայոց.—Վաղարշակ Հայոց թագաւոր եւ իւր կարգադրութիւններն.—Առաջն կուսակալ Աղուանից:

Խորենացու վկայութեամբ՝ Արշակունիք կամ որ նոյն է Պարթևք սերած են Աբրահամ նահապետի Քետուրա կնոջից: «Իսկ օտար պատմիչների վկայու-

1) Թերևս Վրացիք անձամբ տեսնելով Վահագն թագաւորի

թեան նայելով՝ Պարթևներն իւրեանց ծագումը առնում են այն բարբարոս ցեղերից, որոնց շատ հին ժամանակ Սկիւթացիք աքսորեցին Միջին-Ասիայից։ Նոցա անունը Սկիւթական լեզուով նշանակում է եղել աքսորեալ» (Պատ. Հայ. Ս. Պալաս. եր. 62)։

Պարթևներն իբրև աննշան հատուած երկար ժամանակ բնակում են Կասպից ծովի հարաւ-արևելեան լեռնային վայրերում և հպատակում տիրող կառավարութեանց. 255-ին Քրիստոսից առաջ ապստամբում են Սելևկացւոց դէմ, տիրում Պարսկաստանին և Հայոց օգնութեամբ խաղաղ քշում թշնամին մինչև Ասորոց կողմերն։ Այս թագաւորութիւնն՝ իւր հիմնադիր Արշակ Ա.-ի անուամբ կոչուեցաւ Արշակունի և իւր թագաւորութիւնը յանուն Պարսից հաստատեց Պարսկաստանում. իսկ սորա ազգակից թագաւորութիւնն՝ որ մնաց Բագդրիայում, կոչուեցաւ Պարթև կամ թագաւորութիւն Պարթևաց։

Արշակ Ա. Հայոց օժանդակութեան ծառայութիւնը վարձատրելու համար՝ իւր եղբայր Վաղարշակը թագաւորեցնում է Հայոց և Աղուանից վերայ 149-ին Քրիստոսից առաջ։ Վաղարշակ Արշակունի Հայոց Ա. թագաւորն հաստատում է իւր աթոռը Մծբին քաղաքում և ի չորս բարեկարգութեան Հայաստանի՝ բարեկարգում է և Աղուանից երկիրը։ Թագաւորն Աղուանից երկրին սահման է որոշում արևելեան կողմից Երասխ գետը և Կասպից ծովը, արևմուտքից՝ Հնարակերտ ամրոցը([1]), հարաւից՝ Արցախեան ամենաբարձր սարերի գագաթնագիծը և հիւսիսից՝ Կովկասեան մեծ սարերի գագաթնագիծը (եւ Դարբանդեան երկարաձիգ պարիսպը)։ Վաղարշակ թագաւորն կանչեց ե-

դիւցազնական քաջագործութիւնները, կանգնեցին Վրաստանում արձան յանուն Վահագնի, որը և երկար ժամանակ պաշտեցին իբրև աստուած:

1) Տես «Արցախ» եր. 398—399։

կամուտ վայրենի ազգերը, որք բնակում էին հիւսիսային (Վատնեան) դաշտում, Կովկաս մեծ սարի ստորոտներում կամ հովիտներում և կամ նոյն սարի հարաւահայեաց լանջերի խոր խոր ձորերում և ամբողջ դաշտի բնակիչները, որոց և պատուիրում էր թողնել աւազակութիւնը և մարդասպանութիւնը և հնազանդ կենալ թագաւորական հարկերին։ Ապա կարգում է իւրաքանչիւր ցեղերի վերայ իւրեանց ցեղապետ նահապետը առաջնորդ և կառավարիչ, իսկ ամբողջ Աղուանից բնակիչների վերայ կարգում է կուսակալ ծագմամբ Ցաբեթական տոհմից և Սիսական ցեղից Առանը, որ ամեն գործի մէջ խելացի, հանճարեղ, անուանի և առաջնակարգ մարդ էր։ Ցետոյ Առանի քաղցր բարուց բնաւորութեան պատճառաւ Աղուանք կոչուեցաւ երկիրն. «քանզի Աղու ձայնէին զնա»: Կասկած չկայ որ խելացի և հանճարեղ Առան կուսակալն արած լինելու է շատ օգտակար կարգադրութիւններ և հանրօգուտ բարեկարգութիւններ, որոց մասին սակայն ոչինչ տեղեկութիւն չունինք։ Մինչև անգամ յայտնի չէ թէ քանի տարի իշխեց Առան. որ թուին վախճանեցաւ. յաջորդ ունեցա՞ւ և քանի՞ կուսակալ յաջորդեցին միմեանց։—Ոչ ինչ չգիտենք։

Ե. Գլ.

Անյայտ պակասութիւն.—Աղուանից զօրքի նոր կըրթութիւնը.—Աղուանից զօրքը Արտաշէս Ա.-ի եւ Տիգրան Բ.-ի բանակում:

Կաղանկատուացին, Ա. հատ. Դ. գլ. գրած է. «Պատմութիւն ճշմարիտ առաւել քան զնախագահիլն Առանայ ի Վաղարշակայ տանն Աղուանից այլ ինչ ոչ գտաք

մինչև ցքաջն Վաչական, որ միանգամայն տիրեաց կողմանցս Աղուանից»։ Ես ևս շատ և շատ աշխատեցի, շատ պատմութիւններ թերթեցի և ջանացի լրացնել Առանի օրից մինչև Վաչական Ա. թագաւորի աթոռակալութիւնն, մօտ 100 տարուան պատմութիւն, անկարելի եղաւ այդ։ Միայն գտայ որ Աղուանից զօրքերն ևս Արտաշէս Ա-ի կարգադրութեամբ ստացած են զինուորական նոր կարգ, նոր կրթութիւն և նոր վարժութիւն, ինչպէս գրում է Ս. Պալասանեան եր. 72—73. «Արտաշէս իւր բոլոր ուշքն ու միտքը դարձրեց զինուորութեան վերայ և իւր հպատակներից պատերազմական բանակներ կազմեց, որոնց բազմութեան վերայ մի գաղափար տալու համար՝ հները պատմում են որ եթէ իւրաքանչիւր զինուոր մի մի քար ձգէր մի տեղ, ահագին բլուր էր ձևանում. և եթէ մի մի նետ արձակէին՝ արեգակի լոյսը խաւարում էր»։

Աղուանից զօրքն այնուհետև, ըստ սովորութեան պատերազմների ժամանակ, օգնում էր Հայոց բանակներին, ինչպէս Արտաշէս Ա-ի, նոյնպէս էլ Տիգրան Բ-ի և Արտաւազդ Ա-ի ժամանակ։

Զ. Գլ.

Օտար ազգաց վկայութիւնն Աղուանից զօրաց և նորա քաջութեանց մասին։

Թէպէտ Հայոց և Աղուանից պատմիչներն ոչ ինչ չեն գրում Աղուանից զօրաց քաջութեանց համար, սակայն մեծ գովեստիւ են խօսում օտարազգի պատմիչք նորա մասին։

Տակիտոս (եր. 254) Հռովմայեցւոց պատմիչն տալիս է մեզ հետևեալ տեղեկութիւնը. Տիբերիոս կայսեր հրա-

մանաւ Գերմանիկոս (զօրավարն) մտաւ Արտաշատ քաղաքն և Հայոց վերայ թագաւոր կարգեց Պոնտոսի Պելմոն թագաւորի Զենոն որդին (մօտաւորապէս Փրկչական թուի 16-ին) Արտաշէս Գ. անուամբ։ Արտաշէսի մահից յետոյ Պարթևաց Արտևան (Վաղարշակ) թագաւորն մտաւ Հայաստան, որի վերայ և բռնի թագաւոր հաստատեց իւր երկրորդ որդի Արշակը՝ Հայաստանին տիրելու նպատակաւ։ Տիբերիոս Արտևանի դէմ հանեց երկու հակառակորդ՝ որք էին Հրահատ և Տրդատ (ազգաւ Արշակունի էին սոքա) և յանձնեց Վրաց Փարսման թագաւորի եղբայր Միհրդատին, որ նուաճէ Հայաստանը և թագաւորէ նորա վերայ։ Միհրդատ օգնութիւն խնդրեց իւր եղբայր Փարսմանից։ Փարսման, դաշնակից անելով Աղուանցիները... յարձակւում է Պարթևաց զօրաբանակի վերայ, որի զօրավարն էր Արտևան թագաւորի Օրոդ որդին։ Պատերազմի խռնուած ժամանակ սաստիկ վէրք է ստանում գլխից Օրոդ. յաղթող են հանդիսանում Աղուանցիք և յաղթւում են Պարթևներն։

Վրացիք և Աղուանցիք, բնակելով անտառային տեղերում, աւելի տոկուն են աշխատանաց և խստութեանց մէջ... Վրացիք և Աղուանցիք ընկան թշնամեաց (Պարթևների) վերայ... և ձգեցին կրկին վտանգի մէջ. որովհետև ձիաւորներն բարձրից տեղում էին նոցա վերայ նետերի տարափներ, և հետևակ զօրքն մօտից տագնապում էր հարուածելով... Վրաց Փարսման թագաւորն զարկեց Օրոդի սաղաւարտին վերայ, բայց չկարողացաւ կրկնել հարուածը... Աղուանցիք տարան կատարեալ յաղթութիւնը։ Այն ժամանակ աճապարեց Արտևան թագաւորն Աղուանցիներից վրէժ լուծել իւր բոլոր զօրութեամբ. բայց Աղուանցիք, քաջածանօթ լինելով տեղերին, կրկին անգամ զօրացան... ապարդիւն հեռանում է Արտևան (Տակիտ. եր. 254—256)։

ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Է. ԳԼ.

Աղուանից Վաչական Ա. հեթանոս թագաւորն եւ իւր Կովսիս(1) որդին.—Պոմպէոսի պատերազմն Վրաց եւ Աղուանից դէմ եւ վիրաւորուիլն.—Ստրաբոնի վկայութիւնն Աղուանից երկրի, թագաւորի, քրմապետի, պաշտամանց եւ զօրքի մասին:

Մոտաւորապէս Փրկչական 60 թուականին աթոռակալում է Աղուանից Բաչն-Վաչական Ա. հեթանոս թագաւորն, որի ծագումը Կաղանկատուացին եր. 32. համարում է Արշակունի, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին, եր. 112. համարում է ծագած Առանի հետադաններից, այս է Առանշահիկ տոհմից։ Իսկ մենք համոզուած ենք որ ծագած է Հայոց Արշակունի թագաւորներից, ինչպէս և Հայրապետութիւնն՝ Հայոց ընդհանուր Հայրապետութիւնից Ս. Գրիգորիսով՝ Ս. Լուսաւորչի թոռնով։ Բայց թէ ինչ հանգամանքից և ինչ անհրաժեշտ ստիպմունքից և կամ ինչ բարեպատեհ առթից ծնած է այդ թագաւորութիւնն, մնում է մթութեան մէջ։ Սակայն պարզ է որ «Բաչն Վաչական, որ միանգամայն տիրեաց կողմանցս Աղուանից» (Կաղ. եր. 8). թագաւորեց տիրելով ամբողջ ընիկ և եկամուտ ցեղերի վերայ իւր քաջութեամբ և հաստատապէս հիմնեց Աղուանից թագաւորութիւնը։

Քրիստոսի 65—66 թուականին Հռովմայեցւոց Պոմպէոս զօրավարն յաղթում և հալածում է վերև յիշուած Միհրդատ թագաւորը։ Յաղթուած Միհրդատն փախչում

1) Մոմզէն պատմագիրն եր. 130—133 անուանում է Կոզիս:

է դէպի Սև-Հոնաց կողմն, որին հետևում է և Պոմպէոս հետամնդելով։ Պոմպէոսին, ասում է, դիմաւորեցին Վրաց թագաւորից յղուած պատգամաւորներն և խնդրեցին ներել Միհրդատին։ Զայրանում է Պոմպէոս, կոտորում Վրացիներից 9000 մարդ և գերեվարում 10,000-ից աւելի։ Այդ միջոցին հասնում է դուժկան թէ ապստամբեցան Աղուանցիք։ Սաստիկ բարկութեամբ լցուած դառնում է Պոմպէոս վրէժ լուծել Աղուանցիներից։ Մեծ դժուարութեամբ և վտանգալի գնացքով անցնում է Կուր գետից, որը տեղ տեղ չերտափակելով ամրացուցած էին բարբարոսներն (Աղուանցիք)։ Ապա խաղում գնում է թշնամիների (Աղուանցւոց) վերայ և գտնում է Աբանտ (այժմ Գեօզ-չայ) գետի ձախ ափին(1) բանակած վաթսուն հազար հետևակ և տասն եւ երկու հազար ձիաւոր զօրքով, որի զօրավարն էր Աղուանից Օրոզէս (Բաչն-Վաչական) թագաւորի որդի Կոսիս, որ կռուի տաք ժամանակ յարձակւում է Պոմպէոսի վերայ և նետը զարկում նորա զրահի կարուած տեղին և վիրաւորում. բայց ինքն էլ վիրաւորւում է Պոմպէոսից (Պլուտ. Զուգ. եր. 286—288)։

Իսկ Ստրաբոն Թ. գիրք, եր. 481, գրած է. «Աղուանցիք(2) սիրում են խաշնարածութիւն. վայրենի են բարքով. քաջ են և թափառական։ Նոցա բնակութեան սահմաններն են արևելքից՝ Կասպից ծովն, արևուտքից՝ Վրացիք, հիւսիսից՝ Կերաւնեան (Կովկասեան) լեռներն և հարաւից՝ Հայերն։ Աղուանից միջով հոսում է Կուր և ուրիշ գետեր՝ պտղաբեր գործելով երկիրը, որ առանց վարուցանքի տալիս է մեկին յիսուն։ Այն տեղ մշտադալար կանաչն մատակարարում է անասնոց առատ ճարակ. բարեխառն է երկրի օդն. բնաւ չէ թաղւում խաղողի որթն և հնձ-

1) Ըստ Մոմզէնի եր. 130—133։

2) Հատուածիս գրաբարն կայ և Կ. վ. Շահ. առաջաբանի մէջ։

տարին մի անգամ յօտելով պտղաբերում է միշտ. իսկ այծերն ծնում են մի տարում երկու անգամ: Բարձրահասակ են Աղուանցիք և գեղեցիկ, բնաւորութեամբ պարզ և անշահասէր. չգիտեն հարիւրից աւելի համբրել, չունին գաղափար չափուց և կշռոց մասին, սակայն առանց բարւոք խելամուտ լինելու՝ բնաւ չեն մխել իւրեանց անձերը պատերազմական գործի, քաղաքական իրերի և անդոց հերկման: (Աղուանցիք) ատում են մարմնոյ հեշտասիրութիւնը, գնում և վաճառում են փոխանակութեամբ. պատերազմում են հետի և ձի հեծած՝ զինուած թեթևազէն և սպառազէն Հայոց ձևով: Նոցա (Աղուանից) զինուորներն թւով աւելի են Վրացւոց զինուորներից, որովհետև Պոմպէոսի դէմ պատերազմի հանեցին 60,000 հետևակ և 20,000 ձիաւոր: Թեթև են իւրեանց զէնքերն, դեղարդներն և տէգի կօթերն, զրահն, վահանն և գազանների մորթուց (շինուած) սաղաւարտն: Աղուանից մասն են կազմում Կասպերն, յորոց առաւ ծովն իւր անունը: Որսորդութեան մէջ արագաշարժ և ճարտար են Աղուանցիք և իւրեանց շուներն: Աղուանցիք այժմ ունին միայն մի թագաւոր (Քաջն Վաչական): Առաջ իւրաքանչիւր ցեղ ունէր իւր առանձին բարբառը և իւր առանձին թագաւորը: Լեզուների թիւն հասնում է 26-ի. ուստի և չկայ նոցա մէջ սերտ միաբանութիւն: Աղուանից աշխարհն սնուցանում է մահաբեր կենդանիներ, նաև կարիճ և մորմ: Աղուանցիք պաշտում են արեգակ, որից աւելի լուսինը: Նոցա կռատան մէջ կայ քրմապետ, որ թագաւորից յետոյ ունի պատւոյ նախապատիւ բարձը և տիրում է շատ գաւառների: Այնտեղ կռատան ներսում ի պատիւ իւրեանց աստուածուհուն (լուսնին) զոհում են զմարդիկ մորթելով: Մեծապէս պատւում են ծերունիները, ազգակիցները և օտարները. բայց անարժան են համարում պահել մեռելոց յիշատակները, որոց հետ թաղում են և նոցա ստացուածները. իւրեանց հարց ժառանգութիւնը չվայելելու պատճառաւ ապրում են չքաւորութեան մէջ»:

Բ. ԳԼ.

Եղիշէ կամ Եղիս առաքեալն Աղուանքում.—Նորա քարոզութիւնները.—Գիս առաջին եկեղեցի Աղուանից.—Նոյն առաքեալի նահատակութիւնը.—Նորա նշխարաց փոխադրութիւնը Վաչագան Գ-ի ձեռքով:

Յիսուս Քրիստոսի համբառնալուց յետոյ 34—35 թւին Թադէոս ա. առաքեալն յղւում է Հայաստան քարոզելու, որ իւր քարոզութեան սկիզբը սկսում է Աբգար թագաւորի պալատից: Եղիշէն, որ սոյն առաքեալի աշակերտն էր, իւր վարդապետի—Թադէոս առաքեալի—նահատակութիւնից յետոյ գնում է Երուսաղէմ, Տեառնեղբայր Յակովբոս առաքեալից ձեռնադրւում եպիսկոպոս և Փրկչական 70 թւին Պարսկաստանի կողմից մտնում Աղուանից երկիրն և իւր քարոզութիւնը սկսում Զողա քաղաքի թագաւորական պալատից, որ այն ժամանակ մայրաքաղաքն էր, որի մէջ գահակալում էր Քաջն-Վաչական: Ապա այնուհետև Առաքեալս շարունակ քարոզելով և աշակերտելով Ճղբայ, Լփնայ, Բագուայ, Շամախու գաւառներով հասնում է Ուտեաց Կապաղակ (այժմ Ղապալա) գաւառի Սրհաւն քաղաքն[1] իւր երեք աշակերտներով միասին, որոց ետևից գալով ոմանք անօրէն մարդիկ, յորոց նահատակւում է աշակերտներից մին[2]: Երկու աշակերտներն՝ թողլով իւրեանց վարդապետը՝ գնում են Նա-

1) «Աղուան. երկ. և Դր. եր. 254.
2) « « « « եր. 244.

հատակողների նաւեից, իսկ Ս. Եղիշէ հասնում է Գիս[1], կանգնում Աղուանից առաջին եկեղեցին, մատուցանում ս. պատարագ, ապա դառնալով Կապաղակ գաւառն, չարունակ քարոզելով անցնում է Զարդունի դաշտակով, հասնում Հոմենք[2] կոչուած մահապարտների հորին. որի մօտ եղած է և կռատուն. այդտեղ նահատակւում է ս. առաքեալս, որի մարմինն ձգւում է մահապարտաց հորին մէջ։ Անյայտ է նահատակութեան թուականն, յայտնի է միայն որ շատ յետոյ Վաչական Գ. բարեպաշտ թագաւորն ս. առաքեալիս մասունքները փոխադրում է Արցախ, կառուցանել տալիս Ջրվշտիկ վանքը[3] յանուն Եղիշէ առաքեալի, որի նշխարները հանգուցանում նորա մէջ. իսկ առաքեալի պատուական գլուխը ամփոփում է Գլխոյ վանքում[4]։

Թ. Գլ.

Ինքնակաց թագաւոր Հայոց.—Արտաշէս Բ. թագաւոր.—Օժանդակութիւն Աղուանից.—Սպանումն Երուանդայ.—Արշաւանք Ալանաց.—Յաղթութիւն Արտաշէսի եւ ամուսնութիւն.—Վաչէ Ա. թագաւոր։

Երուանդ անուն մի նախարար Հայոց ջնջում է Սանատրուկ թագաւորի արական ցեղը և ինքնակոչ թագաւորում Հայոց վերայ, մօր կողմից Արշակունի լինելով։ Կոտորածից ազատւում է միայն Արտաշէս անուն մի որ-

1) «Աղուան. երկ. և Դր. եր. 269—270.
2) «Աղ. եր. և Դր.» 256։
3) «Արցախ» եր. 234, իւր 36 ծանօթութեամբ.
4) « եր. 228 « 33 « միասին։

դի, որը Սմբատ Բագրատունին փախցրած էր Պարսից արքունիքն։ Փրկչական 85 թւին Արտաշէս Բ. Պարսից Դարեհ թագաւորից թագադարդուած մտնում է Ուտի նահանգն պարսկական սակաւ զօրքով։ Թագադիր Սմբատ Բագրատունին, որ Արտաշէսի փախցնողն, ազատողն և դահեկի դեր կատարողն է լինում, հաւաքում է և Աղուանից զօրքը և միացեալ ուժով յարձակւում Երուանդի վերայ Սևանայ լճի մօտ։

Յաղթւում է Երուանդեան բանակն և սպանւում է ինքն մարդասպան Երուանդն իւր շինած Երուանդակերտում և թագաւորում է Արտաշէս Բ.։

Վրացւոց դրդմամբ Ալանք հիւսիսային ցեղերով և Վրաց զօրքի մի մասով մտնում են Աղուանից երկիրն, անցնում Կուր գետի աջ ափն և գործում աւերմունքներ։ Հասնում է իւր զօրքով Արտաշէս Բ., որի զօրացն միանում է և Աղուանից զօրքն. սաստկանում է պատերազմն, յաղթւում է Ալանաց և Վրաց զօրքն և աճապարանօք անցնում Կուր գետի ձախ ափն, բայց Հայոց ձեռքն գերի է ընկնում Ալանաց թագաւորի որդին, որի հայրն իւր Սաթենիկ դուստրը կնութեան տալով Արտաշէս Բ-ին ազատում է իւր որդին և հեռանում դնում իւր երկիրն։

Յօվսեպոս, Յաղ. պատերազ. Հրէից եր. 466—469 տպ. Էջմիածին 1787, գրած է թէ Վեսպիանոս կայսեր չորրորդ տարում Ալաններն խորհուրդ արին որ ասպատակեն և աւարեն Մարաց երկիրը և ուրիշ գաւառներ. բայց որովհետև ճանապարհին անցքը (Դարբանդի դռները) Մակեդոնացւոց Աղեքսանդր թագաւորն փակած էր երկաթի դռներով. բանալ տալով համարձակութեամբ կողոպտելով հասան մինչև Հայաստան, որի թագաւորն էր Արտաշէս, որ երբ պատահեց նոցա զօրքով. քիչ մնաց որ կենդանի բռնուէր նոցանից. քանզի Ալաններից մի ձգեց պարանը և ըմբռնելով զԱրտաշէս՝ ուժգին քաշեց, բայց Արտաշէս

սրով իսկոյն կտրելով պարանը, փախաւ և ազատուեցաւ։
Վաչէ Ա. յաջորդում է Բաջն-Վաչական թագաւորին Աղուանից Վաչական Ա.-ի մահից յետոյ։

Ժ. Գլ.

Խազրաց եւ Բասլաց արշաւանքն.—Վաղարշակ Բ-ի ճակատամարտն, եւ մահն.—Խոսրով Ա. թագաւորի վրէժխնդրութիւնն.—Հայոց եւ Աղուանից երկիրներն Պարսից իշխանութեան տակ։

Փրկչական 213-ին Դարբանդի դռնով հեղեղի նման թափւում են Աղուանից երկիրն Խազրաց և Բասլաց ցեղերն, և սկսում են աւերելով, քանդելով և կոտորելով անցնել Կուր գետից և ասպատակել Հայոց երկիրը։ Հառնում է իւր զօրքով Վաղարշակ Բ. Հայոց թագաւորն, անում մեծ կոտորած, հայ և աղուան զօրքով դուրս հալածում մնացեալ թշնամին Դարբանդի դռնից, բայց անբախտաբար յաղթանակի վերջին րոպէին սպանւում է Վաղարշակ՝ նետահար խոցուելով թշնամուց։

Միևնոյն 213-ին հայ և աղուան միացեալ զօրքով Հայոց մեծն Խոսրով անցնում է Դարբանդի դռնից, լուծում՝ իւր Վաղարշակ հօր սպանման վրէժը հիւսիսային ցեղերից, յորոց և առնում հարիւրից մին պատանդ, ի յիշատակ իւր փառաւոր յաղթութեան կանգնում է յունարէն գրերով մի արձան, և դառնում Հայաստան։

Փրկչական 261-ին նենգութեամբ սպանւում է մեծն Խոսրով Հայոց թագաւորն. 26 տարի մնում են Պարսից իշխանութեան ենթարկուած Հայաստան և Աղուանք. փախչում է Հռոմ Խոսրով թագաւորի որդի Տրդատն և Պարսիկներն չեն թողնում, որ վախճանուած Վաչէ թագաւո-

րին տեղ գահակալէ մէկն. վասն որոյ համարեա թէ աւերուում և քանդուում են երկու անտէր մնացած երկիրներս։

ԺԱ. Գլ.

Տրդատ թագաւոր Հայոց եւ պատերազմ Պարսից դէմ.—Ուռնայր ամենայն քաջութեամբ օժանդակ Տրդատի եւ յետոյ թագաւոր Աղուանից.—Հայոց եւ Աղուանից հոգեւոր լուսաւորութիւնն Ս. Լուսաւորչի ձեռնով։

Թագով պսակուած Հռոմից դառնում է Հայաստան Տրդատ թագաւորն շրջապատուած Հայոց և Հռոմայեցւոց զօրքով 287—289 և հալածում Հայաստանից և Աղուանքից վերջին պարսիկը։ Հայոց և Աղուանից զօրքով Տրդատ թագաւորն Ուռնայրի հետ արշաւում է Պարսկաստանի վերայ, գոգցես հրաշքներ գործելով՝ հասնում է Պարսկաստանի խորքերն, տարածում սարսափ շրջակայ ցեղերի վերայ, նորոգում Հայաստանի և Աղուանից նախկին փառքը, կարգերը և կանոնները։ Ուռնայր Վաչականեան թագաւորական տոհմից էր և Պարսից Շապուհ Ա. թագաւորի քրոջ ամուսինն, որ ամեն մասամբ օգնած էր Տրդատին բոլոր պատերազմներում և իւր նշանաւոր քաջութեան պատճառաւ ժառանգած յաղթող անունը, ըստ վկայութեան Կաղանկատուացու (Ա, հատ, Թ. գլ.) «Եւ էր Ուռնայր արքայ Աղուանից քեռայր Շապհոյ (Ա.) Պարսից արքային, քաջազօր այր, որ ի մեծամեծ պատերազմունս զհոյակապ անուն ժառանգեաց, ի մէջ Հայաստանեայց նշան յաղթութեան կանգնեալ»։ Ուռնայր գահակալած է երևում Տրդատի հաճութեամբ, մօտաւորապէս Փրկչական 300—301 թուականին։

Հայոց հոգևոր լուսաւորութիւնն սկսած էր Փրկչական 34-ին Թադէոս և Բարդուղիմէոս Ս. Առաքեալների ձեռնով Ս. Աւետարանի քարոզութեամբ։ Սոցա աշակերտներից մին Թադէոս անուն հիմնարկում է Տաթևի վանքը Մեծ-Սիւնիքում և յետոյ գնում և ծածկաբար կրօնաւորում է Փոքր-Սիւնիքում. և ապա նորա ճգնած տեղում Թառթարի ձորում վանք շինուեցաւ Թադէոսի վանք, այժմ Դառէի կամ Խութայ վանք (Միք. Աս. Յազգ. Քահ. եր. 33)։ Նոյն հեղինակն նոյն երեսում գրում է. «Եղիշէ և Խադ, երկուքին սոքա յեօթանասնիցն են և գնացին ի կողմանս Աղուանից հրամանաւ Թադէի և անդ կատարեցան։ Թերևս Խադի անուամբ կառուցուած լինի Խաթրայ վանքն։ Ղազար Ճահկեցի եր. 577—578 կրկնում է նոյնը Թադէոսի համար, որ եօթանասնիցն էր, որի անուամբ շինուեցաւ և Տաթև վանքն։

Սակայն Աստուծոյ նախախնամութիւնն Հայաստանի և Աղուանքի ընդհանուր Լուսաւորութիւնը վերապահած էր աւելի բազմաչարչար Առաքեալի Ս. Լուսաւորչի ձեռնով մատակարարելու։ Ինչպէս ձմրան ձիւներն նստելով երկրի վերայ՝ փափկացնում և զօրացնում են հողը՝ գարնան ընդհանուր բուսականութիւնը աճեցնելու և ծաղկեցնելու համար, նոյնպէս Թադէոս և Բարդուղիմէոս Ս. Առաքեալների և սոցա աշակերտների Հայաստանում և Աղուանքում թափած ս. արիւնն և ամփոփուած մարմիններն և Աստուծոյ կենաց խօսքերն փափկացրած էին բնակչաց կարծր սրտերը՝ ընդունելու Քրիստոնէութեան հաւատը, խոնարհուելու Քրիստոսի քաղցր լծի տակ, ծաղկեցնելու և աճեցնելու Ս. Աւետարանի սերմերը և բերելու աստուածպաշտութեան պտուղներ։

Ուռնայր Թագաւորն, երբ լսում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Կեսարիայից դառնալը, առնում է իւր հետ Դարդմանցւոց, Կասպից, Լփնաց, Ճղբաց և Գուգարաց իշխան-

ները և իւր զօրքը և Տրդատ Թագաւորի հետ դիմաւորում Ս. Լուսաւորչին Եփրատ գետի վերայ, որի մէջ նախ մկրտուում են երկու Թագաւորներս իւրեանց գերդաստաններով և զօրքով և նախարարներով և ապա ժողովուրդն, նոյնպէս և Կեսարիայից դարձած Ուտիացւոց, Գարգարացւոց և Ծովդէացւոց իշխաններն։ Կործանուում են այնուհետև Հայաստանի կռատուններն, շինուում են եկեղեցիներ, ձեռնադրուում են եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ և եկեղեցւոյ սորին սպասաւորներ։

Հայաստանը լուսաւորուելուց յետոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, շրջապատուած Աղուանից Թագաւորով և իշխաններով, մտնում է Աղուանից երկիրն։ Մարդազոհութիւնից զզուած, հեթանոսական խայտառակ պաշտամունքներից ձանձրացած ժողովուրդն աճապարում է լսել Ս. Հայրապետի աստուածաբան քարոզները. հեռանում է հեթանոսական սովորութիւններից, ընդունում է վերստին ծնունդ Ս. Մկրտութիւնը, գրկում է Քրիստոնէութիւնը և կործանում է կռատունները։ Ս. Լուսաւորիչ նախ անձամբ հիմնարկում է առաջին եկեղեցին Արցախի Վարանդայ գաւառի Ամարաս գիւղաքաղաքում(1). և ոմն եպիսկոպոս վերակացու կարգում Աղուանից բնակչաց համար։ Բանդուում են այնուհետև կռատուններն, շինուում են տաճարներ, ձեռնադրուում են քահանաներ և հոգևոր պաշտօնեաներ օժանդակութեամբ և ջերմագին ջանքով Ուռնայրի. «Էջ Թագաւորն (Ուռնայր) յամենասուրբ ջուրն և ամենայն զօրքն ընդ նմա։ Եւ կատարեաց զնոսա քահանայապետն (Ս. Լուսաւորիչ) ի վերստին ծնունդն յերկնաւոր որդեգրութիւն և ելին ամենեքեան լցեալ Հոգւովն Սրբով ....։ Այսու երկնաւոր բարեօք լցեալ՝ եկն Ուռնայր արքայ եմուտ յաշխարհն Աղուանից, ուսոյց և կատարեաց

1) «Արցախ» եր. 113—115 և եր. 422։

զնոսա առաքելական կանոնը. ընկալան ամենեքեան զդըրոշմն երկնաւոր» (Կաղան. Ա. հատ. ԺԱ. գլ.)։ «Երթեալ (Ս. Լուսաւորիչն) լուսաւորէր զՎրաց և զԱղուանից աշխարհն։ Երթեալ ի Հաբանդ (Վարանդայ) գաւառ՝ ուսուցանէր և խրատէր պահել զպատուիրանս Աստուծոյ և արկանէր հիմն եկեղեցւոյն ի գիւղաքաղաքին Ամարասայ....» (Նոյն ԺԴ. գլ.)։

Աղուանից առաջին հայրապետն համարուած է

1) Եղիշ կամ Եղիշէ առաքեալ։
2) Ոմն օտարազգի(1) ձեռնադրեալ Ս. Լուսաւորչից։

ԺԲ. գլ.

Պարսից չար նախանձն.—Սեւ-Հոնաց արշաւանքն.—Տրդատի եւ Ուռնայրի յաղթութիւնն.—Շապուհի պատժութիւնը։

Մի քանի տարուան ընթացքում քրիստոնէութեան արագ ծաւալումն ողջ Հայաստանում, Աղուանքում և Վրաստանում, համարեա թէ մշտախայտ փուշ է դառնում հրապաշտ Պարսից աչքին։ Զոր օրինակ Հռովմայեցւոց կայսերաց ժամանակ երկար պատերազմեց Հեթանոսութիւնն Քրիստոնէութեան դէմ, և Խաչակրաց ժամանակ՝ Ղուրանն Աւետարանի դէմ, նմանապէս Սասանեան թագաւորների ժամանակ Զրադաշտական կրակն երկար պատերազմում է Հայոց, Աղուանից և Վրաց ջերմ աստուածպաշտութեան դէմ։

1) Ըստ Գիւտ եպիսկոպոսի «Տրդատ թագաւորի հետ եկած Հռովմ քաղաքից և ձեռնադրուած Լուսաւորչից». ըստ Գօշ-Մխիթարի «Սուրբն Տուփխաղիչոյ». իսկ ըստ Կիրակոսի. «Եւ ձեռնադրէ Ս. Գրիգոր զայր մի ի սպասաւորաց եպիսկոպոս» (վասն Աղուանից)։

Սասանեան Շապուհ Բ. ակնածելով Տրդատի հուժկու սրից՝ նախ սկսում է գրգռել Սև-Հոնաց գեղերը Հայոց և Աղուանից դէմ։ Ուռնայր թագաւորն իմանալով այս՝ ազդարարում է Տրդատ թագաւորին, որ իւր զօրքով միանում է Աղուանից զօրքին Գարգարացւոց դաշտում։ Այդտեղ ճակատում են միմեանց բանակներն, խառնւում են երկուստեք զօրքերն, սաստկանում է կռիւն. այդ միջոցին Բասլաց Գեղեհոն թագաւորն, տեսնելով իւր զօրաց յաղթուիլը, ձգում է իւր կաշուէ պարանը՝ որ ըմբռնէ Հայոց թագաւորը։ Բայց Տրդատ զօրեղ ուժով քաշում է պարանը, մօտեցնում իրան հակառակորդը և թրի մի ուժգին հարուածով միջակտուր անում Բասլաց թագաւորը—ամբարտաւան Գեղեհոնը և կոտորելով հալածում նորա յաղթուած զօրքը մինչև Սև-Հոնաց երկիրն, առնում պատանդներ և դառնում։

Շապուհ Բ.-ը խրատելու համար Տրդատ թագաւորն 319 — 320-ին Հայոց և Աղուանից զօրքով արշաւում է Պարսից վերայ և գրաւում ամբողջ Ատրպատականը։ Եւ այն ինչ պատրաստւում էր խաղալ դէպի խորին Պարսկաստան, Շապուհ ստիպուած դիմում է Կոստանդիանոս կայսեր միջնորդութեան և խնդրում հաշտութիւն։ Տրդատ յարգելով Կոստանդիանոսի միջնորդութիւնը, անում է հաշտութիւն, թողնում իւր զօրաց մի մասը Թաւրիզում և դառնում Հայաստան։

ԺԳ. գլ.

Գրիգորիս կաթուղիկոս Աղուանից.—Նորա քարոզութիւններն եւ նահատակութիւնն.—Տէր Մատթէոս Ա.—Սանեսան թագաւորի արշաւանքն եւ մահն։

Վախճանում է Ս. Լուսաւորչից ձեռնադրուած Աղուանից կաթուղիկոսն. վասն որոյ Ուռնայր թագաւորն խնդրում է Ս. Լուսաւորչից որ Ս. Գրի-

գորիսը Աղուանից համար կաթուղիկոս ձեռնադրէ. «զի Ուռնայր արքայն մեր խնդրեաց ի Սրբոյն Գրիգորէ նորին ձեռնադրութեամբ լինել եպիսկոպոս աշխարհին իւրոյ, որ և այսու կանոնաւ կացին աշխարհն Հայոց և Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ և անքակ ուխտիւ մինչև ցայսօր» (Կաղ. Հատ. Ա. գլ. Թ.):

Ս. Լուսաւորչի թոռն և Ս. Վրթանիսի որդին էր

3) Ս. Գրիգորիս, որ փոքր հասակում կաթուղիկոս ձեռնադրուեցաւ Ս. Լուսաւորչից Աղուանից և Վրաց համար (1): «Գրիգորիս՝ որ կոչուեցաւ իւր պապի անուամբ և հաւասարեցաւ համանման նորա առաքինի վարուց, չամուսնացաւ աշխարհական ամուսնութեամբ, այլ փափագելով ցանկանում էր հայրենի հոգևոր ժառանգութեան: Եւ արդէն տղայական հասակից վարժեցնում էր զինքը աստուածաշունչ գրոց կրթութեամբ, և պարկեշտացուցանում էր իւր մարմնոյ զգայարանքները պահօք և աղօթքով. լուսաւորում էր սիրոյ հաւատով իւր հոգին և իւր վերայ փայլեցնում էր իւր պապի՝ Գրիգոր Մեծի գերաշխարհիկ երկու բարձր պատիւները — Քահանայապետութեան պատիւ և աթոռը և ամեն տեսակ բարութեանց մարտիրոսութեան պսակը: Որովհետև տասնեւհինգ տարեկան հասակում Վրաց և Աղուանից համար եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ մանուկ (պատանի) Գրիգորիսն, որ գնալով լուսաւորում էր երկու աշխարհները և հաստատում էր զընալ Քրիստոսի հաւատովն. շինում էր եկեղեցիներ քաղաքների և գիւղերի համար ընդունուած կարգով և ձեռնադրում էր երէցներ. յորդորում էր սուրբ պաշտօննե-

1) Ղազար Ճառ. եր. 612—613, գրած է. «Իսկ աթոռ կաթուղիկոսութեան Աղուանից ի Լուսաւորչէն մերմէ հաստատեցաւ. քանզի ... ձեռնադրեաց կաթուղիկոս զքնաղագեղ թոռն իւր զսուրբն Գրիգորիս և յղեաց յԱղուանս և անդ եղև աթոռ կաթուղիկոսութեան»:

րով միշտ կատարել սրբոց յիշատակը: Եւ նախանձելով առաքելական ուղղութեան բարի նախանձով՝ կատարում էր մարմնացեալ Աստուածորդուն հրամանը — շրջելով ամեն հեթանոսների մէջ՝ մկրտում էր յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, սովորում էր պահել տէրունական ամեն պատուիրանները և չառնել իւր հետ ոսկի, արծաթ և պղինձ, և պարկ անգամ և ցուպ: Երանելին զգուշանալով այս բոլորից՝ իբրև թօշակ առած էր իւր հետ մեծ քահանայապետին և մարտիրոսին, այսինքն Յովհաննէս Մկրտչի հօր Զաքարիայի պատուական նշխարից մասը և Ս. Պանդալէոնի մասը. . . այս մասունքները տանելով Աղուանից իշխանութեան մէջ եղած Ցռի (1) մեծ քաղաքն՝ շինում էր մի փոքրիկ եկեղեցի և դնում էր այնտեղ մեծ զգուշութեամբ ս. նշխարները և թողում էր մի սպասաւոր քահանայ. . . Ս. Գրիգորիս գնալով Մազքթաց աշխարհն, ներկայանում է Մազքթաց Սանեսան թագաւորին և քարոզում անճառելի Ս. Երրորդութիւնը, Փրկչի մարմնանալը, հրաշագործութիւնները, խաչելութիւնը, երկինք համբառնալը, և երկրորդ գալուստը: Սկզբում ըն-

1) Տես «Աղ. երկ. և Դր.» եր. 143—145: Գօշ-Մխիթարն դասաւորած է այսպէս. «Ա. Ս-ն Շուփխաղիշոյ. Բ. Մատթէ. Գ. Սահակ. Դ. Կարէն. Ե. Պանտ. Զ. Ղազար. սա շինեաց զՂազարապատ գտեալ ի Բեղամէջս (բոլորովին անյայտ տեղանուն) և զօր եկեղեցին Պանդալէոնի և շինէ ահաւոր տեսլեամբ: Եւ ի սրբոյն Եղիշայէ մինչ ցՍուրբն Գրիգոր ամք Յ. (300). և ապա խնդրեցին Աղուանք ի Հայոց կաթուղիկոս զՍուրբն Գրիգորիս ի ՆԺ. ամի (հնգետասան ամաց) ձեռնադրեալ ի հայրապետութիւն»: Իսկ Դասխուրանցին գրած է. «Սուրբն Եղիշայ ... եկն լուսաւորիչ երից աշխարհացս Զօրայ, Լփնաց և Աղուանից: Ս. մանուկն Գրիգորիս: Սուրբն Շուփհաղիշոյ: Տէր Մատթէոս: Կիւր. Գանձ. Մատթէ: Այրիվանեցի եր. 19. Ս. Եղիշայ, Ս. Գրիգորիս, Տէր Շուփհաղիշոյ, Տէր Մատթէոս, Տէր Սահակ, Տէր Մովսէս, Տէր Ղազար: Միքայէլ Ասորի Ցաղ. Քահան՝ եր. 33—35. «Գրիգորիս . . կաթուղիկոս Աղուանից եկաց 6 ամ»:

ընդունում են քրիստոնէութիւնը, խնդութեամբ հաւատում են Քրիստոսին։ Բայց որովհետև իւր քարոզութեան մէջ ասում էր Աստուծոյ կամքն այս է որ ամէն մարդ աշխատէ իւր ձեռքով և ապրի իւր աշխատանքով. ոչ յափշտակութիւն անէ, ոչ աւարառութիւն և ոչ գողութիւն։... Յետոյ ասում են. «Հայոց թագաւորի կեղծաւորութիւնն է այդ՝ արգելել զմեզ Հայաստանի աւարառութիւնից. եթէ աւարառութիւն չանենք, ինչով պէտք է ապրենք»։ Յետոյ թագաւորը ևս համոզելով բռնում են Գրիգորիսը, կապում մի ամեհի ձիու ագուից և արձակում Վատնեան դաշտում և նահատակում (Նահատակութեան տեղին տես «Աղ. երկ. եւ Դր.» եր. 105—106)։ Յով. կաթ. եր. 56. ասում է թէ Սանատրուկ ինքնակալոչ և ապստամբ թագաւորի հրամանաւ նահատակուած է Ս. Գրիգորիս։

Աշակերտներն վերցնում են Ս. Գրիգորիսի մարմինը և տանում Ամարաս և ամփոփում այն եկեղեցում, որը հիմնարկած էր Ս. Գր. Լուսաւորիչ։ Նահատակիս յաջորդում է 4) Տէր Մատթէոս Ա.։

Ապարդիւն չեն մնում Ս. Գրիգորիսի հոգեբուղխ քարոզութիւնն, սերմած ս. Աւետարանի սերմերն և իւր թափած արիւնն։ Սանեսանայ երեք որդիքն Մովսէս, Դանիէլ և Եղիա և միանգամայն 3870 անձինք հաւատում են Քրիստոսին, մկրտւում Ս. Գրիգորիսի ձեռնով յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. ապա իւրեանց հոգևոր ծնողի նահատակուելուց յետոյ միասին գալիս են Արցախ և բարձրանալով Դիզափայտ բարձր սարի գագաթն ճգնում են այնտեղ։

Պարսից թագաւորի դրդմամբ՝ 343-ին Սանեսան Մազքթաց թագաւորն հաւաքում է Սև-Հոնաց ցեղերը (մանաւանդ լսելով հուժկու Տրդատի մահը) նախ համարձակ արշաւում է Դիզափայտ, անձամբ խողխողում իւր երեք որդիքը օգոստոսի 9-ին, ապա կոտորել տալիս այն

3870 նորահաւատ ճգնողները (1)։ Ապա հասնում են Հայոց նախարարներն իւրեանց զօրքով և Ուռնայր թագաւորն իւր. սպանւում է Սանեսան և բնաջինջ են լինում իւր զօրքերն։

ԺԴ. ԳԼ.

Քաղաքական փոփոխութիւն.—Պարսից զօրանալն. Հայոց եւ Աղուանից տկարանալն.—Հիւսիսային ցեղերն Աղուանքում.—Ուրացեալ Մեհրուժան գործիք.—Զիրաւ դաշտի պատերազմն.—Պարսից յաղթութիւն. Ուռնայր թագաւորի վերջն եւ մահն:

Սասանեան պետութիւնն գնալով գնում է և զօրանում. իսկ Հայոց և Աղուանից տէրութիւններն իջնելով իջնում են և տկարանալով տկարանում։ Վախճանում է ահարկուն Տրդատ, սպանւում է Յունաց կայսրն չար Յուլիանոս, յաղթող են հանդիսանում Պարսիկներն. դժոխքից աւելի է բորբոքում Զրադաշտական կրակն, որին ենթարկւում են այնուհետև Հայոց, Վրաց և Աղուանից թագաւորութիւններն. միմեանց ետևից փոփոխւում են Պարսիկներին խաղալիք եղած աթոռակալներն. 343—388 թուականն վախճանում և դահընկեց են լինում Խոսրով Բ. Տիրան Բ. Արշակ Բ. և Պապ Հայոց Արշակունի թագաւորներն։ Հիւսիսային ցեղերն չորս տարի բնակւում են Աղուանքում և պատճառում Հայոց և Աղուանից նեղութիւններ. ապստամբում է Հայոց դէմ Արշակունի Սանատրուկ՝ դրդմամբ Շապուհին՝ թագ կա-

1) Մխ. Այրիվ. տպ. Մոսկ. այս նահատակութիւնը դընում է 352-ին։ «Արցախ» եր. 422։ Սարիս վերայ Վաչական Գ. թագաւորն Աղուանից՝ շինել տուած է եղել մի նշանաւոր վանք ի պատիւ նահատակելոց. այժմ մի մատուռ է։

պելով ինքնագլուխ. Շապուհ Բ.-ի գործիք է դառնում ուրացեալն Մեհրուժան Արծրունին. ենթարկւում են աւերմանց Հայաստան և Աղուանք. տեղի է ունենում Ջիրաւ դաշտի արիւնահեղ պատերազմը. բարձրանում է Նըպատ սարի գլուխն Մեծն Ներսէս, բազկատարած աղօթում է Մովսէս մարգարէի պէս, միախմբում է հայ, յոյն և աղուան զօրաբանակն և ճակատում Պարսից բանակի դէմ։ Սաստկանում է պատերազմը, սպանւում է Լեկաց Շեքիր թագաւորն, լցւում է դաշտն պարսիկ դիակներով, յաղթւում է Նոր ամաղէկ Թշնամի բանակն, հրացեալ շամփրով պսակւում է ուրացեալ Մեհրուժանն. սակայն մահացու վէրք է ստանում բարեպաշտ Ուռնայր թագաւորն և վախճանւում(1)։

Միմեանց ետևից դահակալւում են և մեզ անյայտ պատճառաւ վախճանւում Աղուանից Վաչական Բ. Միրհաւան, Սատոյ, և Ասայ թագաւորներն նոյնպէս և

5) Տէր Սահակ Ա.
6) Տէր Մովսէս Ա.
7) Տէր Պանդ.
8) Տէր Ղազար.
9) Տէր Զաքարիա Ա.
10) Տէր Դաւիթ Ա. (Գօշ-Մխիթար. «Այսոքիկ են, որ ի Զոլ (Զօղա) հայրապետք նստան Զաքարիա, Դաւիթ, Սուրբն Յոհան, Երեմիա)։ Ահա այսպէս էր 343—399 Հայոց և Աղուանից հոգևոր և մարմնաւոր կենաց պատկերն։

1) Պատ. Աղ Ա. հատ. ԺԳ. գլ.

ԺԵ. գլ.

Հայոց եւ Աղուանից ճակատագիրն.—Սրտաճմլիկ տեսարան. — Յաջորդութիւններ. — Հայկական նշանագիր Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից։

Տեսանք թէ ինչպէս կապուած էր Աղուանից ճակատագիրն Հայոց ճակատագրի հետ, կռապաշտութիւնն՝ կռապաշտութեան հետ, տէրութեան բարձրանալն՝ բարձրանալուն հետ. տկարանալն՝ տկարանալուն հետ. վերջապէս քրիստոնէական լուսաւորութիւնն լուսաւորութեան հետ, փառքն փառաց հետ. ուրախութիւնն՝ ուրախութեան և տրտմութիւնն՝ տրտմութեան հետ։

Խիստ ողորմելի է լինում Աղուանից դրութիւնն և միանգամայն անտանելի, քանզի խախտւում է իւր թեւ ու թիկունք Հայոց թագաւորութիւնն. Հայաստանի բաժանմամբ ջլատւում է Հայոց միացեալ ուժն. անտանելի բռնութիւններ են գործում Պարսիկներն Հայաստանում և Աղուանքում, ժողովուրդն դրացի լինելով օձերի բներին-հիւսիսային ցեղերին-որք յաճախակի արշաւելով աւարում, աւերում, քանդում, կողոպտում, կոտորում, գերի վարում բնակիչները և գոյքերը. չկար օգնութիւն ոչ մի տեղից։ Այդ սրտաճմլիկ տեսարանը տեսնող Աղուանից թագաւորներն և կաթողիկոսներն, անկարող լինելով տանել և փրկութեան ճար հայթայթել, ինչպէս մեռնում էին միմեանց ետևից կամ լաւ է ասել թափւում էին աշնան տերևների պէս։

11) Տէր Դաւիթ Ա.-ն յաջորդում է Տէր Յոհան, և Ասայ թագաւորին յաջորդում է Արսվաղէն կամ Եսվաղէն թա-

12) դաւորն և Տէր Յոհանն[1] յաջորդում է Տէր Երեմիա Ա.։

Ե. դարի Ա. քառորդում եթէ կայ մխիթարական մի նշոյլ, հայ տառերի գիւտն է այն ս. Մեսրոպ մեծ վարդապետի ջանքով։ Թարգմանւում է Ս. Գիրքն, բացւում են դպրոցներ, հետզհետէ ծաղկում են ուսումն, գրականութիւն, հայերէն լեզուն և յաջող թարգմանութիւններ։

Այս շնորհքից անմասն չեն մնում Վրացիք և Աղուանք, այլ ինքն ս. Մեսրոպ այդ աստուածատուր շնորհքից մասը և բաժին է հանում այդ երկու դաւանակից և հարևան ժողովրդոց և եկեղեցեաց համար, քանզի ս. Մեսրոպ անձամբ իջնում է Վրաց Բագուր թագաւորին և Մովսէս կաթուղիկոսին մօտ, ստեղծում և նոցա բարբառին համաձայն նշանագիր ա, բ, գ, ևն, որոշում է Ջաղա անուն մի թարգման Վրաց լեզուի համար, հաւաքում է աշակերտաց բազմութիւն և յանձնում Ջաղայի տեսչութեան։ Ապա գալիս է ս. Մեսրոպ Աղուանից Արսվաղէն թագաւորին և Երեմիա Ա. կաթուղիկոսին մօտ, կանչելով Բենիամին շնորհալի թարգմանը, ստեղծում է և գիր Գարգարացւոց կոկորդախօս, աղխագուր, խժական, խեցբեկագոյն լեզուին համար։ Եւ վերակացու թողնելով իւր Յովնաթան աշակերտը և արքունի դրան քահանաները, ինքն դառնում է Հայաստան (Մով. Խոր. Գ. գիրք ԾԴ. Գլ.)։

1) Կիր. եր. 113, Տէր Յոհան, որ և Հոնացն եղև եպիսկոպոս։ Կ. վ. Շ. աւելացնում է հայրապետական շնորհիւ։ Շահխաթ. որ էր եպիսկոպոս Հոնաց։

ԺԶ. գլ.

Ս. ՄԵՍՐՈՊԱՅ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ

Թէպէտ Աղուանքում կային կաթուղիկոս, թագաւոր, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ և իշխաններ, այսու ամենայնիւ հրապաշտ մոգերն բռնութեամբ յաճախակի թուլացնում էին Աղուանից երկրի մի քանի ցեղերի հաւատը քրիստոնէական կրօնից. քանզի սոյն երկրի ամեն ցեղերն Ս. Լուսաւորչի հոգեշունչ քարոզութիւններով հաւատացած էին Քրիստոսին, մկրտուած Ս. Երրորդութեան անուամբ և պինդ գրկած Քրիստոնէութիւնը. բայց մի քանիսն խմորուած էին Հրապաշտութեան քացախած խմորներով։ Սուրբն Մեսրոպ, նկատելով հրապաշտ մոգերի այս ձեռնարկութիւնը, աճապարում է առնել այս վտանգի առաջը, արմատախիլ անել կենաց խօսքի տապարով հրապաշտութիւնը և վերահաստատել Քրիստոնէական կրօնը նոյն ցեղերի մէջ։ Այս նպատակը իրագործելու համար առնում է իւր հետ իւր բանիբուն աշակերտներից մի քանիսը. առնում է և Կենաց Փայտի մասը կրող խաչը, հասնում Գիս և անդադար քարոզելով վերահաստատում եկեղեցուն հաւատը։ Կաղանկատուացին, Ա. հատ. ԻԷ. գլ. գրած է. «Եւ նորոգելով եկեղեցու հաւատը հաստատում էր. և ձգում էր Աւետարանին քարոզութիւնը, այս է քարոզում էր Ս. Աւետարանը Ուտեաց, Աղուանից, Լփնաց, Կասպից գաւառներում, Ջողայ Դռնամ-Դարբանդում—և ուրիշ ուրիշ ցեղերի մէջ, զորս մակեդոնացի Աղէքսանդր թագաւորն գերի բերելով նստեցուցած էր (բնակեցրած էր) Կովկաս մեծ սարի վերայ՝ Գղուարները

և Կամիճիկ Հեփթաղները([1]). դարձնելով հաւատքի՝ հաստատում էր աստուածպաշտութեան կարգը, որը վաղուց սովորած էին և մոռացած, և բոլորովին քարոզիչ և առաքեալ լինելով սարի ստորոտում բնակողներին ծանօթացնում էր նոցա բարբառի դպրութեան համեմատ։ Եւ այնտեղից դառնալով գնում և բնակւում էր մօրում (ճախնուտ տեղ) ծածկուելով անօղորմ իշխանների սպառնալիքներից։ Եւ այն տեղ անտառուտմն պահուելով օրըստօրէ հաստատում էր Աստուծոյ եկեղեցիները—ժողովուրդները։ Այն տեղ մոլորութեան ոգին գրգռում էր գազանացեալ բռնակալների միտքը՝ ջանալ, բռնել և սպանել զնոսա—զՄեսրոպ և զաշակերտս նորա։ Իսկ երանելի Մաշտոցն՝ ազդուելով Ս. Հոգուց՝ փութով փորում էր մի փոս և առնելով աստուածային գանձը, որ է Տէրունական Խաչն, դնելով մի տապանի (տուփ) մէջ ծածկում էր փոսին մէջ» (Գիսի մօտերքում, որ գտնւում է յետոյ)։

Այնուհետև Ս. Մեսրոպ գնում է Արցախի Գարդման գաւառն և ոչնչացնում տեղւոյն Խուրս իշխանի ձեռնտուութեամբ հեթանոսական աղանդը, հաստատում կրթարաններ, թողնում իւր աշակերտներից վերակացուներ և ինքն դառնում Վաղարշապատ։

ԺԷ. ԳԼ.

Վաղ. Բ. հատ. Ա. գլխից համառօտում ենք հետևեալ։

(Մօտաւորապէս 425-ին) Արևելեան կողմում գտնւում են զրոյցներ, որք չեն պատմագրուած։ Զորս պատշաճ համարեցինք գրել այս տեղ։ Պարսից Շապուհ (Բ) Որմզդեան,

1) Այն նկատուած ցեղերն են սոքա, որոց ծագման մասին խօսեցինք ԺԱ.—ԺԶ. հատուածներում։

կամեցաւ քննութիւն անել և իմանալ թէ որ ազգ և որ նախարարութիւն ունի բարձ և պատիւ. ապա մանաւորապէս Հայոց մասին. «Զիմացանք գիտել Հայոց ազգատոհմը և նոցա նախապատուութիւնները ոչ մեր թագաւոր հայրերից և ոչ մեր մատենագիրներից։ Այժմ Հայոց նախարարներ, եթէ ցոյց չտաք ամեն ոք իւր տան նախնական գիրը, աթոռը և պատիւը, Պարսից ազատանիներին կը շնորհեմ ձեր բարձերը, պատիւը և տունը. հողը և ջուրը։ Հայոց նախարարներն ցոյց են տալիս Ագաթանգեղոս գիրքը։ Եւ իմանալով թէ սկսած է այն իւր նախնիքից Արտաշիրից. և գտաւ 17 բարձի գիր. որի համեմատ էլ թագաւորական ճաշկերոյթի վերայ պատրաստեց իւրաքանչիւր նախարարի նստելու տեղը։ Տասնևչորսերորդ տեղը յատկացուց Մեծ-Սիւնեաց Անդոկ նախարարին, որ վիրաւորուելով ոչ ինչ չկերաւ։

Այն ժամանակ դուժկան է հասնում թէ Խազիրներն մեծ զօրքով ներս մտան Ջողայ Դռնով մեր աշխարհն։ Շապուհ, հաւաքելով Ասորոց, Խորասանի, Խորազմի, Ատրպատականի, Հայոց, Վրաց և Աղուանից և Կովկասեան 12 ցեղերից անհամար զօրք, գնաց դիմադրել։

Իսկ Անդոկ 1700 ձիաւոր հայ քաջ ողամարտ զօրքով մտնում է Պարսից Տիզբոն թագաւորանիստ քաղաքն և կողոպտում արքունիքի գանձը և անհամար ոսկի, արծաթ, գոհար. աւարում է և մեծամեծների աներից և ժողովում Մեծ-Սիւնեաց Բաղաբերդն. ապա հրաման է տալիս Անդոկ բոլոր գաւառներում բնակող հայերին այրել իւրեանց տուները, գոյքերը և խոտերը և արտերը և փախչել Մեծ-Սիւնիքից։ Ժողովում են բոլոր եկեղեցեաց զարդերը և մասունքները և անօթները. լալով համբուրում մասունքները, լցնում Շաղաթի եկեղեցուն մէջ. և հողակուտով ծածկում ամբողջ եկեղեցին և իւրեանք ցրւում զանազան երկիրներ։ 25 Տարի անմարդաբնակ է մնում Մեծ-Սիւնիքն։

Պատերազմից դառնում է Շապուհ, իմանում եղած աղէտը. հրամայում է իւր զօրաց աւերել Մեծ-Սիւնիքը, բայց եկողներն ոչ ինչ չեն գտնում։ Իւրեանց Աթաշխոդայ զօրապետի հետ աշխատում են գրաւել Բաղաբերդը, սակայն չեն կարողանում։ Անդոկ թողնում է բերդը և իւրայիններով անցնում Հռոմայեցւոց երկիրն, ուր և գտնում մեծ պատիւ, այն տեղ էլ վախճանում։

Անդոկի որդի Բաբիկն, փափագելով իւր հայրենիքին, գնում է Շապուհի մօտ, առանց ծանօթութիւն տալու գործում շատ քաջութիւններ։ Այն ժամանակ Հոնաց (Սեւ Թէ Սպիտակ) Հոնագուր անուն հսկան՝ յղում է մարդ Շապուհի մօտ և ասում. «Ի՞նչ հարկաւոր է պատերազմելով արիւններ թափել, եկ մենամարտենք դու և ես»։ Հօնագուրն զինուած է լինում սարսափելի զէնքերով։ Շապուհ կանչում է իւր մօտ Բաբիկը, որին և տալիս Թագաւորական հրովարտակը և փարաղազիր կնքով և ասում Բաբիկին. «Եթէ դու վերջ կը տաս այս մեծ քինախնդրութեան, կը հասնես մեծագոյն խոստմանց»։ Բաբիկն, յանձն է առնում մենամարտել, կոչում է. «Եկեղեցիք Սիւնեաց, օգնեցէք ինձ»։ Յարձակւում են միմեանց վերայ, Բաբիկի սրի ուժգին և յաջող հարուածից սպանւում է Հոնագուրն։ Շապուհ մեծ ցնծութեամբ կոչում է. «Բաբիկ, խնդրիր ուրեմն ինչ կամենում ես, որ կատարեմ խոստումս։ «Վերցուի պղնձի սանդն քո գիւղից — ասում է Բաբիկն»։ Հնոցի մոխրով լեցուն էր սանդն, որին զարկում էին այնտեղ եկողներն և ասում. «Այս մոխրի հետ սորանայ Սիւնեաց տէրութիւնն և նոցա կեանքն և խորհուրդն»։ Շապուհ մեծ զարմացմամբ հրամայեց վերցնել մէջ տեղից սանդը։ Ապա խնդրում է Բաբիկ իրան դարձնել իւր հայրենիքը—Մեծ-Սիւնիքը։ Շապուհ շնորհում է հայրենիքը, մեծ պատուով յղում զինքը և Բաբիկի պատիւը հաւասարեցնում է Բագրատունեաց և Մամիկոնեանց պատւին։ Բաբիկ գալիս է

իւր հայրենիքն և որսի ժամանակ պատահմամբ գտնում է Շաղաթի եկեղեցին հողի ամսի մէկին (Սեպ. 10-ին) մօտաւորապէս 428-ին և դուրս հանում բոլոր անօթները։ Երկու հարուստ եղբարք Գորն և Գաղանն, որք իւրեանց զօրքով եկած էին Բաբիկի տանից, վիճակ է ձգում Բաբիկն՝ Խոտ աւանն ընկնում է Գորին և Շաղատ գիւղն՝ Գաղանին։ Ապա կրկին պայծառանում է Մեծ-Սիւնիքն։

ԺԸ. գլ.

Ս. Մեսրոպի աշակերտները.—Ռոսմոսոքեան թագաւորի արշաւանքը.—Թէոփիլոսեան կամ Թոփելեան զօրագունդ.—Նահատակութիւնք.— Կապուտ կողոպուտ եւ սպանութիւն։

Ս. Մեսրոպի մահից յետոյ 441-ին Նորա Աղուանքում մնացած աշակերտներն բաժանւում են երեք մասը. երկու մասն քարոզում են Աղուանքում, իսկ երրորդ մասնախումբն գնում է Երուսաղէմ մի վարդապետ բերելու։ Իւրեանց դարձին Զատկի ճրագալոյց երեկոյին հասնում են Արցախի Ըռստակ գաւառի (այժմեան Հախերք գիւղի մօտ) Թարթառ գետի ձախ հովտում եղած Վիժան բլուրըն, որպէս զի անտառումն ապահով կատարեն Զատիկը։

Այդ իսկ օրերում Ռոսմոսոքեան[1] Թագաւորն իւր զօրքով և Թոփելեան գնդովն և Սև-Հոնաց զօրաբանակաւ մտած էր Աղուանից երկիրն և Կուր գետի աջ կողմում Խաղխաղ քաղաքի մօտ բանակած և իւր զօրքը երեք գնդի

1) Ռոսմոսոքայ և Թոփելայ անունները գործ ածուած են Եղեկիէլի մարգարէութեանց ԼԸ. և ԼԹ. Գլ. իսկ Խաղխաղ քաղաքի մասին տես «Արցախ» եր. 57—59 և 420—421։

բաժանած, որ ասպատակէին Աղուանից, Հայոց և Վրաց երկիրները։ Երկրորդ զօրագունդն Թէոփիլոս գնդապետի զօրավարութեամբ նոյն խել Զատկի երեկոյեան պատահում է Երուսաղէմից դարձողներին, որ աճապարանօք հողի մէջ թաղում են երկու արծաթեայ սուրբ մասանց արկղիկները։

Աշակերտաց խմբի մէջ լինում է և Աթանաս վարդապետն մի քանի քահանաներով և Ուռեաց նահանգի Բագնայ գիւղացի իշխանաղն տիկին Թագուհին, որ ուխտի գնացած է լինում Երուսաղէմ։ Թէոփիլոսի հրամանաւ նահատակւում են Աթանաս վարդապետն և ուրիշ մի քանիսն. բանտարկւում են միւսներն. Վիժան բլրի վերայ առանձնապէս նահատակւում է Թագուհի տիկինն, մի աստեղաձև լոյս մինչև առաւօտ համատարած փայլում է բլրի շուրջն, վասն որոյ Վիժան անունն տեղի է տալիս Աստղաբլուր(1) անուան։ Այդ արտաքոյ կարգի լոյսը տեսնելով հաւատում են ինքն Թէոփիլոս գնդապետն, իւր երկու որդիքն Մովսէս և Աներողոդէս և ամբողջ զօրագունդն։ Արձակւում են այլ կալանաւորուած և բանտարկուած քրիստոնեաներն և իւրաքանչիւր տիրոջ են թողնւում կողոպտուած իրերն։ Գնդապետի հրամանաւ դառնում է զօրագունդն դէպի Կուր գետի Զոմաստակ կամրջի մօտ, ուր քրիստոնէական հաւատքի վերայ հաստատ մնալով Ռոստոմ թագաւորի հրամանաւ նահատակւում են Թէոփիլոս գնդապետն և քահանայական դասն։ Իսկ Մովսէս, Աներողոդէս և Ագխարոսեան գունդն հեծնելով իւրեանց ձիերն փախչում են դէպի հարաւ և հասնում ամենամեծ և ամենաբարձր սարի (Մասսի) գագաթն(2) ուր և նահատակւում են հալածող զինուորներից. հաստատ մնալով Քրիստոնէութեան մէջ (Կաղ. Ա. Հատ. Լ. Գլ.):

1) Տես «Արցախ» եր. 201։ Մ. Այրիվ. եր. 47. «Կատարեցան աշակերտքն Մաշտոցի յԱստղաբլուրն» Ամբ Տեառն 423:
2) « « եր. 238—139:

Յետոյ Ռոստոմ թագաւորի հրամանաւ գերում, կողոպտում և աւերում են Աղուանից և Վրաց գաւառները և հեռանում։

ԺԹ. գլ.

Արշակունի թագաւորութիւններ.—Սասանեանների ոխակալութիւնն Արշակունի պետութեանց դէմ.—Պարսից պատերազմն Քուշանաց-Սպիտակ-Հոնաց-Հեփթաղների դէմ.—Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց Քրիստոնէութիւնը ջնջելու չար նպատակ.—Աստուածպաշտութեան ազդեցութիւնն ճիւրապաշտութեան վերայ,

Քանի որ Հայաստանում, Աղուանքում, Պարսկաստանում, Վրաստանում, Պարթևաց երկրում և Սև-Հոնաց կողմում թագաւորում էին Արշակունի կամ Պարթևազն թագաւորներ, պաշտպանում էին մէկմէկ և զօրանում միմեանց օգնութեամբ։

Սասանեան Արտաշիր հետապնդելով սպանեց Պարսկաստանի Արշակունի թագաւորութիւնը, հետապնդեց սպանել և Հայոց թագաւորութիւնը, բայց չյաջողեցաւ այդ իրան։ Արտաշրի հետ չմեռաւ ամբողջ Արշակունի թագաւորութեանց դէմ տածած այդ ոխերիմ թշնամութիւնն, այլ մնաց աւանդական ժառանգութիւն նորա յաջորդների մէջ, և հետզհետէ աւելի և աւելի զօրացաւ այդ նպատակի կատարումն, մանաւանդ Յունաց կայսրութեան տես-կարանալումն։ Քանի որ Սասանեան թագաւորներն տեսնում էին զիրենք շրջապատուած Արշակունի թագաւորութիւններով, հեռատեսում էին անապահով կեանք Սասանեան թագաւորութեան համար և մինչև անգամ դաշա-

կում էին մահ։ Այս Թագաւորութեանց մէջ զօրեղագոյնն էր Հայաստանինն, որը սպանելու համար գործ դրին ամեն անարգ միջոց, ջանք, հնարք և գաղտնաբարոյ բռնութիւն և սպանեցին Վռամի օրով Փրկչական 432-ին։ Արդէն սպանուած էր Վրաստանի Արշակունի Թագաւորութիւնն 256-ին(1)։ Հիւանդագին վիճակի մէջ է լինում Աղուանից Արշակունի Թագաւորութիւնն. Դարբանդեան ամրագոյն պատուարաւ արգելուած էր Սև-Հոնաց Արշակունի Թագաւորութիւնն։ Հետևապէս միայն մնացած էր բուն Պարթևական Թագաւորութիւնն—Արշակունի Թագաւորութեան արմատն, որ տակաւին պահում էր իւր առոյգ և զօրեղ ուժը։ Յազկերտ Բ. հետապնդում է սպանել և Պարթևաց կամ Քուշանաց Թագաւորութիւնը։

Այս պատճառաւ 442-ին Յազկերտ Բ. Բահլ-դրան արևելեան կողմում գումարում է Հայոց, Աղուանից, Վրաց, Լփնաց և Ծովդէից կիրթ զօրքերը—Քրիստոնեայ ազգերի ներքին ուժերը,—որք էին ամենքեան հաւատացեալք ի մի կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցի Հայաստանեայց (Եղիշ. եր. 15 տպ. Երուս.)։ Այն տեղ բնակելով 442—449 պատերազմելով երկու տարի չօգտեցաւ և ոչ ինչ. քրիստոնէից զօրքերը արձակեց իւրեանց տուներն և պահանջեց նորը արձակուածների տեղ։ Վերջապէս եօթն տարուայ ընթացքում բոլորովին սպառուեցաւ Սպիտակ-Հոնաց-Քուշանաց-Հեփթաղների զօրութիւնն։ Յազկերտ մոգերի խորհրդով նախ քաղցրութեամբ, ապա յորդորմամբ, ապա սպառնալիքներով և ապա բռնութեամբ ստիպում է իւր բանակում գտնուած Հայոց, Աղուանից, Վրաց, Լփնաց և Ծովդէից զինուորները պաշտել արեգակը և կրակը որ յետոյ՝ պաշտել տայ այդ ազգերին առանց դժուա-

1) Արշակունի կամ Փառնաւազեան կոչուած Վրաստանի վերայ իշխող Թագաւորութիւնն, որ ծնած էր 147-ին Քրիստոսից առաջ և մեռած Փրկչ. 265-ին։

րութեան։ Բայց երբ տեսաւ որ քրիստոնեայ զինուորների հաւատն և հաստատակամութիւնն աւելի ամրագոյն և անառիկ են քան Քուշանաց բերդերինն, վասն որոյ առ ժամն թողեց իւր չար դիտաւորութիւնը և վարագուրած թողեց այդ չար խորհուրդը։ Սակայն յետոյ Պարսկաստանում արգելելով այդ ջերմագոյն քրիստոնեայ զօրականները—Քրիստոսի զինուորները—ենթարկեց անտանելի տանջանքների, այս է նուազեցնում էր Թոշակները, բնակեցնում էր ձմրան մահատու կլիմաներում, յղում էր դժուար պատերազմների և ջարդել տալիս։

Ի. Գլ.

Գահակալութիւն.—Պարտաւ քաղաքի շինութիւնն.—Կրակի մեծ պատերազմն Աւետարանի դէմ.—Աստուածպաշտութեան զօրեղ ուժն մարմնաւոր զէնքի դիմաց։

Փրկչական 444-ին Վաչէ Բ. յաջորդում է իւր հօր Արսվաղէն Թագաւորին։ Վաչէ Թագաւորս, որ սկզբում իւր նախորդաց պէս նստում էր Զօղայ քաղաքում, Պարսից Պերոզ Թագաւորի հրամանաւ շինում է Պարտաւ քաղաքը(1) ստիպուած հիւսիսայնոց աւերիչ արշաւանքներից։ Վաչէ հիմնարկում է Պարտաւը Ուտեաց նահանգի Ուտիառանձնակ գաւառի ստորին մասում Թարթար գետի ձախ ափին մօտ, պարսպապատում կրկնապարիսպ պատերով և փոխադրում այս տեղ իւր աթոռը։

1) Կաղ. եր. 33, Ա. հատ. ԺԵ. գլ.։ «Պարտաւ շինեցաւ ի Վաչէէ 452 (Թւին)» Մխիթ. Այրիվանեցի։ Պարտաւի մասին տես «Արցախ» եր. 29—30. եղածէ վաճառաշահ քաղաք։

Սպիտակ-Հոնաց — Քուշաններին երկիրը աւերելուց յետոյ Յազկերտ աստուած է կարծում զինքը, վասն որոյ գործ է դնում ամեն բռնութիւն հրապաշտ դարձնելու Հայերը և Աղուանցիք։ Յունաց կողմից սպասուած օժանդակութիւն չէ հասնում Հայոց. Պարսից մոգերն Հայաստանում և Աղուանքում շինում են ատրուշաններ և շատերը բռնի հրապաշտ անում, որոց հետ և Վաչէ Բ. թագաւորը. լեռներն են փախչում Աղուանից նախարարներն և իշխաններն. յուսահատում է քահանայ և ժողովուրդ. կրակատանց են փոխուում եկեղեցիք. անլուր չարիքներ են գործում մոգերն և զինուորներն. Սեբուխտ զօրավարն Պարսից ահեղի բանակաւ մտնում է Աղուանից երկրի սիրտն՝ ուրացող Վասակ Սիւնու թելադրութեամբ։ Քաջն Վարդան Մամիկոնեան 450-ին հասնում է իւր զօրքով և բանակաւ դիմաւորում Խաղխաղ(1) քաղաքի մօտ Սեբուխտին. միանում է հայկական բանակին և Աղուանից ոգեւորեալ զօրքն, ահագին ճայթմամբ բաղխում են երկու բանակներն, յաղթում և ցիրուցան է լինում պարսկական բանակն. կոտորում են մոգերն, կործանում են ատրուշաններն, լեռներից դառնում են փախած նախարարներն և իշխաններն. վերստին շինում են եկեղեցիներն և տաճարներն և կրկին շարունակում է ազատ աստուածպաշտութիւնն ժողովրդականաց և զինուորականաց մէջ։ Այնուհետեւ Քաջն Վարդան գրաւում է Դարբանդի Պահակը, կոտորում պահակապահ պարսիկ զինուորները, Աղուանից Վահան թագաւորողնի(2) ձեռնով կապում Սև-Հոնաց ցեղերի հետ միաբանութեան ուխտ և երդման հաւատարմութիւն։ Ապա Վարդան յանձնում է Վահան

1) Խաղխաղ քաղաքի մասին տես «Արցախ» եր. 57—59 և 420—421։

2) Թէ Աղուանից որ թագաւորի որդին է Վահանս, ստուգիւ չգիտենք. ենթադրում ենք որ Վաչէ Բ-ի եղբայրն եղած լինի։

թագաւորողնին Դարբանդի Պահակին պահպանութիւնը և ինքն դառնում Արարատեան նահանգն։

ԻԱ. Գլ.

Գահակալութիւն Պերոզի.—Վաչէ Բ-ի պատերազմն Պերոզի դէմ.—Վաչէ Բ. առնում է 1000 երդ եւ հրաժարում թագաւորութիւնից.—Գիւտ եպիսկոպոսի առ Վաչէ գրած երկու նամակներն:

Մեռնում է չարն Յազկերտ. գահակալութեան պատճառաւ ծագում է նորա երկու որդւոց մէջ արիւնահեղ կռիւ, վերջապէս սպանուում է Որմիզդ և թագաւորում է փոքր որդին Պերոզ։ Վաչէ Բ. յարմար ժամանակ համարելով Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնը, թօթափում է իրանից ոչ միայն մոգակրօնութիւնը այլ և Պարսից լուծը և վերջապէս վճռում է «Մեռնել պատերազմաւ քան թագաւորել ուրացութեամբ»։ Ահա թէ ինչ է գրում Վաչէի և Պերոզի պատերազմների մասին ժամանակակից Եղիշէն, եր. 387—390։ Պերոզ «Թէպէտ մեծապէս խաղաղութիւն էր անում Պարսից աշխարհին, սակայն Աղուանից թագաւորն (Վաչէ) չէր կամենում կրկին նուաճուիլ ծառայութեան մէջ. այլ պատառեց Ճորայ Պահակը, և անցոյց այս կողմն Մազքթաց զօրքերը, միաբանեց լեռնաբնակ տասն և մէկ թագաւորները և պատերազմաւ դէմ կացաւ Պարսից գնդին և տուաւ շատ վնասներ արքունի (Պարսից) զօրացն։ Թէպէտ և երկու և երեք անգամ տուին աղաչանաց հրովարտակ, չկարողացան հաւանութիւն բերել—հաւանեցնել Վաչէն. այլ գրով և պատգամով յանդիմանում էր Պարսից թագաւորը և մեծամեծները Հայոց աշխարհը զուր աւերելուն համար։ Յիշեցնում էր նոցա նախարարներին մահը և կապուածների չարչա-

բանքները։ Հայոց այնքան սիրոյ և ծառայութեանց փոխարէն լաւութիւն անելու տեղ, արևից զրկեցիք—նահատակեցիք Հայոց նախարարները։ Ես նախընտրած եմ յանձն առնուլ նոցա չարչարանքը, քան թողուլ քրիստոնէութիւնը։

Եւ երբ տեսան թէ ոչ սիրով և ոչ բռնութեամբ չկարողացան հաւանեցնել, շատ գանձեր տուին տանել հիւսիսային ցեղերին, բացին Ալանաց դռները և հանեցին Սև-Հոներից շատ գունդեր և մի տարի կռուեցին Աղուանից թագաւորի հետ։ Թէպէտ և ցրուեցան զօրքն Երանից, սակայն չկարողացան հնազանդեցնել Վաչէ թագաւորը. այլ և մեծամեծ հարուածներ էլ հասցրին Աղուանից երկրին վերայ, կար որ կռուով և կար որ չարչարանքով։ Եւ պաշարման այսչափ երկար ժամանակից աւերուեցաւ Աղուանից երկրի մեծ կէսը. բայց ոչ ոք երկմտելով բաժանուեց—հեռացաւ—Վաչէից։

Պերոզ դարձեալ մարդ ուղարկեց Վաչէ թագաւորին մօտ՝ ասելով. «Զքոյրդ իմ և զքեռորդիդ ի բաց տուր ածել, զի ի բնէ մոգք էին և դու քրիստոնեայ արարեր և աշխարհդ քեզ լիցի»։ Իսկ սքանչելի մարդն—Վաչէն—ոչ թէ կռւում էր տէրութեան վերայ, այլ աստուածպաշտութեան համար։ Իւր մայրը և կինը տուաւ որ տանեն, և ինքն թողեց աշխարհը խաղաղ, առաւ աւետարանը և կամենում էր հեռանալ աշխարհից։

Այս բանը երբ լսեց Պերոզ, շատ զղջաց և խղճահարւում էր և իւր հօր վերայ էր ձգում բոլոր եղածների վնասները։ Կնքում էր անսուտ երդումը և տալիս էր տանել Վաչէին, միայն թէ մի գնար աշխարհից. և ինչ որ ասես, կը կատարեմ։ Վաչէն խնդրեց իւր մանկութեան ժամանակից սեփական 1000 ծուխ ժողովուրդը, որը իւր հայրն շնորհած էր իրան փոքրութեան ժամանակ, առաւ այն Պերոզից և նստաւ նորա մէջ միայնակեցներով միա-

սին(1)։ Եւ այսպէս հանապազորդեաց զինքն յաստուածային պաշտաման, զի և չյիշէր ամենևին՝ թէ և թագաւոր լեալ իցէ առաջ»։ Վաչէս հեռանում է թագաւորութիւնից մօտաւորապէս 470-ին։

Կաղանկատուացու եր. 14—22 գրուած են Գիւտ եպիսկոպոսի (թերևս յետոյ կաթուղիկոս) երկու նամակներն, որ գրուած են առ Վաչէ Բ. իմաստալից յորդորներով, հայրական սիրով և կրօնական քաջալերութեամբ։ Նամակներովս պատկերացնում է Գիւտ Սրբազանն զՎաչէ իբրև մի մենամարտիկ զինուոր՝ զինուած աստուածային զէնքերով և պատերազմող ախոյեան ամեն մոլութեանց դէմ, մանաւանդ կրակապաշտութեան դէմ։

ԻԲ. ԳԼ.

Պերոզի չարութիւնները.—Սպիտակ-Հոնաց արշաւանքն.—Սպանւում է Պերոզ իւր որդիներով.—Վաղարշակ թագաւոր Պարսից.—Վաչական Գ. թագաւոր.—Շուփհաղիշոյ կաթուղիկոս։

Պերոզ չարութեամբ գերազանցում է ամեն հրապաշտ թագաւորներից. Հայոց, Վրաց և Աղուանից ազգեցից շատերը բռնի մոգապաշտ էր անում. «այլ և կանայք տղայովք հանդերձ արտօսրահառաչ ձայնիւ գերեալ լինէին յօտար աշխար ի դառն ստրկութիւն... կապանօք և բանդիւք նեղէր և ակամայ ի մոգութիւն խոնարհեցուցանէր. ընդ նոսին և Վաչական» զուր խողխողում է ծերեր, երիտասարդներ և գերի տանում անմեղ կիներ և տղաներ։

1) Աւանդութեամբ ասում են որ Վաչէ Բ. շինել տուած է Թառնագիւտի վանքը և ցմահ ճգնած նորա մէջ կուսակրօն հոգևորականներով։ Վանուցս մասին տես «Արցախ» եր. 28 և 414։

Արշաւում են Հեփթաղներն, Պերոզի առաջ նախ սրախողխող սպանեցին նորա որդիքը և ամեն զաւակները, բոլոր նախարարները և կուսակալները և ապա Պարսից խառնիճաղանճ զօրքերը. ամենից յետոյ սրախողխող սատակեցրին և Պերոզը և խայտառակեցին նորա կանայքը և չէին ողորմում նորա տղայոց և աղջկանց (Ղազ. Ա. հատ. ԺԶ. գլ.:

Պարսից վերայ թագաւորում է Պերոզի հօրեղբայր Վաղարշակն։ Քրիստոսի կենսատու Խաչի զօրութիւնից մարում է Զրադաշտական կրակն. Նորա պաշտօնեայներն ակամայ իջնում են աստուածացեալ գոռոզութիւնից անկար մարդկային սահմանն և տեսնում են զիրենք հասարակ մահկանացուաց շարքում։ Վաղարշակ կամ Վաղարշ տալիս է կատարեալ ազատութիւն և արձակում է կրօնի պատճառաւ բանտարկեալները։

Ազուանից ժողովրդեան ընտրութեամբ և իշխանաց խնդրանօք՝ Հայոց Բաբգէն կաթուղիկոսից ձեռնադրւում է
13) Տէր Շուփհաղիշոյ([1]) կաթուղիկոս Ազուանից, որ մին է Յովհան Մանդակունու աշակերտներից (Նկ. պատ. Մ. Մուրատ. եր. 254)։

Ազուանից նախարարներն մտածում են օգուտ քաղել ժամանակի ազատութիւնից. 30 տարի անցած էր Վաչէ Բ-ի թագաւորութիւնից հրաժարուելուց, որ առանց թագաւորի մնացած էր Ազուանից երկիրն։ Նախարարներն 487—488 Պարսից Վաղարշ թագաւորի ձեռնով թագաւորեցնում են Ազուանից համար Վաչական Գ. որ Վաչէ Բ-ի Յազկերտ եղբօր որդին էր։ Վաչական Գ-ի յաջողութեանց մասին ասում է Կաղանկատուացին, Ա. հատ. ԺԷ.

1) Որովհետև Շուփհաղիշոյ ժամանակակից և գործակից է Վաչական Գ-ի (բարեպաշտի) ուղղուում են այն հեղինակների սխալներն, որք առաջ էին դասում սորա անունը։ Մ. Այրիվանեցին գրած է եր. 47—48. «Սուրբն Շուփհաղիշոյ ամք Տեառն 500» (կաթուղիկոս)։

գլ. «Վաչական ի թագաւորական զարմէն քաջարութեամբ, իմաստուն և վարժ խոհականութեամբ, բարձր և վայելուչ հասակաւ, որդի Յազկերտի՝ եղբօր Վաչէի Ազուանից արքայի, տարեալ թագաւորեցուցին ի ձեռն Վաղարշու արքային Պարսից»։ Վաչական Գ-ն, որ նոյնպէս ենթարկուած էր բռնի մոգակրօնութեան, հեռացնում է իրանից այդ արատը և իսկապէս լինում բարի մարդ, բարի քրիստոնեայ և բարի թագաւոր։

Վաչական Գ-ս ձեռնարկում է ներքին բարեկարգութեան, նոյնը սկսելով նախ իւր անձից իբրև գործնական օրինակ իւր հպատակ հասարակութեան։ Իւր նախանձելի աստուածպաշտութեամբ և ընտրելագոյն վարքով և բարքով բերում է դէպի ճշմարիտ քրիստոնէութիւն այն նախարարները, իշխանները և հպատակները, որք գարշելի պաշտամունքներով և հեթանոսական զզուելի բարքով ապականած էին իւրեանց և այլոց հոգիները։

Երկրորդ՝ դէպի Զրադաշտական կրօնն հակուածները հաստատում է ապաշխարութեամբ, մկրտել տալիս անկնունքները յորդորմամբ և հաղորդել տալիս Շուփհաղիշոյ հայրապետի քարոզութեամբ։

Երրորդ՝ Վաչական Գ-ս, որ ըստ օրէ համոզելով ջերմացնում է հասարակութեան մէջ կատարեալ աստուածպաշտութեան սէրը, քաղցրացնում է եկեղեցական պաշտամունքները և սրբոց յիշատակներ կատարելը։

Չորրորդ՝ Շուփհաղիշոյ կամ Շուփհաղիշէ հայրապետի հետ միասին գումարում է եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, վանականներ, քահանաներ, նախարարներ, իշխաններ և իշխանազներ և անում մեծ ժողով Աղուէն կոչուած հովասուն տեղում։ Ժողովականաց համաձայնութեամբ խմբագրւում են ԻԱ (21) յօդուածներից բաղկացած կանոններ, որք վերաբերում են քահանայից, սարկաւագաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, վանօրէից, թագաւորազանց։ Նախա-

րարաց, իշխանաց, իշխանազանց, քաղաքականաց, շինականաց, աղքատաց են, են պարտականութեանց համար, և յարաբերութեանց համար, որ առ Աստուած, առ միմեանս, առ բարձրագոյնս և առ աղքատս ողորմածութեամբ։ Այնուհետև ստորագրում են ամենքն և վաւերացնում սոյն վերջաբանութեամբ. «Եւ զայս հրամանս մատանեցին (կնքեցին) Մուծիկ արքայի հրամանատար. Միրհաւիկ հազարապետ, ազգապետք Մարութ, Տիրազդ, Ասպրակոս, Շամայ, Բակուր, Առատան, Արշէս, Վարդան քաջ Դարդմանատէր (Շամախու) Խուրս, Գերմանոսան, Խոսգեան, Փիրոկ նաև ամենայն ազատք Աղուանից։ Վասն առաւել հաստատութեան գրոյս՝ Վաչականայ արքային Աղուանից մատանին եդաւ ի վերայ» (Կաղ. Ա. հատ. ԻԶ. գլ.)։

Հինգերորդ՝ վերադարձնում է Թագաւորս իւրաքանչիւր նախարարի և իշխանի և վանքի սեփհական կալուածները և իրաւունքները, զորս յափշտակած էր չար Պերոզ Թագաւորն։

Վեցերորդ՝ սահմանում է պատիժ այն մարդոց և կանանց համար, որք կը համարձակէին շինել բագին, հնարել կախարդութիւն կամ նուիրել պաշտումն որ և է դիւցազնի՝ նոյնպէս և այն ամեն անձանց համար, որք ըստ օրինի չեն պահել քրիստոնէական պաշտամանց համար սահմանուած կարգերը և կանոնները։

Եօթներորդ՝ Տուփհաղիշոյ հայրապետի ձեռնով կարգել է տալիս բոլոր Թեմերի վերայ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, սարկաւագներ, նոյնպէս և վանօրէից համար. կարգել է տալիս մանաւանդ հսկողներ Կամբէճ կամ Կապիճան և Աղուէ գաւառների վերայ, որոց մէջ բուն դրած էին կանխաւ մոգեր, ղուլթեր և կախարդներ: Թագաւորն արձակում է սաստիկ և սպառնալից հրաման չարաչար պատժել այնպիսիները, եթէ խա-

պառ չեն հեռանալ նոյն չարութիւններից։ Շատերը, որ չար Յազկերտի և Պերոզի բռնութեանց ժամանակ մնացած էին անկնունք, մկրտել տալով սովորցնել է տալիս քրիստոնէական պաշտամունքները։

Ութերորդ՝ Վաչական Գ. հայրապետի աջակցութեամբ բաց է անում դպրոցներ, ժողովել տալիս կախարդաց, քրմաց, ղուլթաց և մատնահարաց երախաները և կրթել տալիս աստուածային ուսմամբ և քրիստոնէական վարուց դաստիարակութեամբ, որպէս զի խոր տպաւորուի նոցա փափուկ սրտերում ճշմարիտ քրիստոնէութիւնն։

Իններորդ՝ հետախուզել տալով գտնում է մատնահարաց աղանդի (Կաղ. Ա. հատ. ԺԸ. գլ.) գլխաւորները և պատժում։ Վերջապէս յաջողում է արմատախիլ անել բոլոր աղանդները։

Տասներորդ՝ իւր հպատակների, մանաւանդ Թուլահաւատների և Թերահաւատների հաւատը, յոյսը, սէրը և ջերմեռանդութիւնը և աստուածպաշտութիւնը հաստատելու, ամրապնդելու և տաքացնելու հեռատեսութեամբ հետամուտ է լինում աջակցութեամբ Տուփհաղիշոյ հմուտ կաթուղիկոսի և մի քանի սրբակեաց եպիսկոպոսների և վարդապետների գտնում Ս. Եղիշէ առաքեալի նշխարները և մեծ հանդիսով փոխադրում և ամփոփում Ջրվշտիկ վանքում[1]. և պատուական գլուխը՝ Գլխոյ վանքում[2]. Գտնում է Ս. Գրիգորիս կաթուղիկոսի մարմինը Ամարասում[3]. Յռի քաղաքի մասունքները[4]. Յակովկայ և Իրաւափառայ[5] Մամասէի և իւր ընկերաց մասունքները[6].

1) Ջրաբերդ գաւառում «Արցախ» եր. 234—237 և 428։
2) » Հոռեկայ վանք » եր. 228—229 ծան. 33։
3) Վարանդայ գաւառում » եր. 113—115. » 15:
4) «Աղ. եր. և Դր» եր. 143—144։
5) Դիզակ գաւառում «Արցախ» եր. 71:
6) Վարանդայ » » եր. 103։

Սանեսանայ որդւոց և միւս վկաների([1]). և կատարել տալիս իւր ներկայութեամբ շքեղագոյն հանդէսներ, որք խիստ լաւ ազդում են հասարակութեան զգացմանց վերայ։ Այս պատճառաւ կոչւում է «Վաչական բարեպաշտ»։

Այնուհետև Վաչական թագաւորն շինել է տալիս տարուայ օրերի թւով 365 եկեղեցի, վանք և մատուռ, որոց մէջ են բացի ծանօթութիւններիս մէջ յիշուածներից Կատարոյ վանք Թէոփիլոսի որդւոց և Ագխատրոսեան գիւղի նահատակուած տեղի վերայ([2]). և Դիւտականի փոքր եկեղեցին յանուն Ս. Պանդալիոնի («Արցախ» եր. 230 և ծանօթ. 34) որի մէջ մկրտած է անձամբ Շուփհաղիշոյ կաթուղիկոսն խնդրանօք Վաչական թագաւորին և Շուշանիկ թագուհւոյն իւրեանց թագաժառանգ մանուկը՝ անուանելով Պանդալիոն։ Մկրտութեան օրում թագաւորն պատրաստած է հանդիսականաց համար մեծ խնճոյք (Կաղ. Ա. հատ. ԺԹ. գլ.)։

ԻԳ. ԳԼ.

Վաղարշապատի ժողովն.—Քաղկեդոնի ժողովի մերժումն.—Աղուանից երկրի խաղաղութիւնն Վաչականի օրով.—Բարեբաստ թագաւորիս մահուան մասին։

Հայոց Բաբգէն կաթուղիկոսի հրաւիրմամբ 491-ին հաւաքւում են Ս. Էջմիածին Աղուանից Շուփհաղիշոյ և Վրաց Գաբրիէլ կաթուղիկոսներն իւրեանց եպիսկոպոսներով և Հայոց ողջ եկեղեցական դասն։ Ս. Էջմիածնի Մայր-Տաճարում Բաբգէն կաթուղիկոսի նախագահութեամբ

1) Դիզակ » Դիզափայտ » եր. 85։

2) Տես «Արցախ» եր. 238—239 «Մռաւի սարը»։

բացւում է ժողովն։ Նախ կարդում են Զենոն կայսեր հրովարտակը, հաւանում և նորա մտաց համաձայն դատապարտում են Քաղկեդոնի ժողովը հետևեալ պատճառներով.

Նախ՝ թէ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունեց Մոպսուեստացուն գրերը և նորա ջատագովները։

Երկրորդ՝ թէ այն ժողովն, Նեստորի մտաց համեմատ՝ բաժանած է Քրիստոս երկու դէմք և երկու որդի([1]). վասն որոյ Ս. Էջմիածնի ժողովն վճռով սահմանում է ասելով. «Մեք Հայք և Հոռոմք, Վիրք և Աղուանք մի խոստովանութեամբ եմք հաստատեալ ճշմարիտ հաւատով ի լաւ անդր, զոր աւանդեցին մեզ Ս. Հարքն յերիս ժողովս, ոչ ընդունեմք զայսպիսի բանս հայհոյութեան, այլ նզովեմք միաբան ընմանիս նորա»։

Ժողովն, ուշադրութեան առնելով նաև որ արդէն Քաղկեդոնի ժողովի վարդապետութիւնը ընդունած չէ Հռովմայեցւոց և Յունաց ողջախոհ մեծամասնութիւնն և նոյն իսկ Զենոն և ապա Անաստաս կայսերներն, մերժում է Քաղկեդոնի վարդապետութիւնը (Կաղ. Բ. հատ. ԽԷ. գլ. եկեղ. պատ. Մուրատ. եր. 255—262. պատ. ժող. Աբէլ եպիս. եր. 76—78)։ Քաղկեդոնի ժողովի մասին խօսելու ենք և յետոյ։

Ոչ մի ժամանակ չէր վայելած Աղուանից երկիրն այնքան երկարատև խաղաղութիւն, բարոյական և նիւթական փառաւոր շինութիւն, հիմնաւոր բարեկարգութիւն և ներքուստ և արտաքուստ յարատև ապահովութիւն, որքան վայելեց Վաչական բարեպաշտի և Շուփհաղիշոյ հայրապետի օրերում։ Նոյնպէս ոչ մի ժամանակ այնպէս արտաքսուած

1) Այս սխալ միտքը հերքելու համար գրած է Ներսէս-Շնորհալին՝ Քրիստոսի երկու բնութեան անանջատ միաւորութիւնը ապացուցանելու. «Ոչ այն ուժեղ և զօրաւոր և այն անզօր վտանգաւոր, այլ միևնոյն գոլ միաւոր կրէր զկիրս կամաւոր» (Շնորհալի)։

չէին եկամուտ մոլութիւններն և չար աղանդների հեղձուցիչ որոմներն Աղուանքից և վերահաստատուած ու ծաւալուած կատարեալ աստուածպաշտութիւնն, հիմնաւորապէս արմատակալած քրիստոնէութիւնն և ծաղկած եկեղեցիներն, վանքերն և ուսումնարաններն Աղուանից երկրում, ինչպէս սոյն հոգևոր և մարմնաւոր ամոլների օրերում։

Սակայն ցաւալի է ասել որ Կաղանկատուացին, ոչինչ չասելով այս երկու նշանաւոր գործիչների մահուան մասին, բոլորովին լռում է։ Երևում է որ տեղեկութիւն ունեցած չէ։

Ս. Օրբելեան, Ա. հատ. ԽԱ, գլ. գրած է Թագաւորիս մասին՝ թէ Պարսից Թագաւորի Աբլ-Աբաս անուն որդին գալիս է Մեծ-Սիւնեաց նահանգի երկրորդ Երուսաղէմ կոչուած վանքն, որ մօտ է Երասխի Բարավազ անուանեալ տեղին, մնում Գիւտ ճգնաւորի մօտ, հաւատում Քրիստոսին, մկրտւում և լինում կատարեալ աստուածապաշտ մարդ։ Ապա պատմում է. «Աբլ-Աբաս փեսայացուցին Վաչականայ Աղուանից արքային, և շինեցին բերդ յեզր գետոյն, զի անդ բնակեալ պահեսցէ զեզերսն։ Իսկ Աբլ-Աբաս և Վաչական խնդրեալ յիշխանէն (Մեծ) Սիւնեաց՝ սահման հատին վանիցն և ետուն հինգ գիւղ ... Ապա մեռան ի Բարկուշատ Թագաւորքն Աբլ-Աբաս և Վաչական»։ Դարձեալ Ս. Օրբելեան, Ա. հատ. ԽԵ. գլ. ասում է. «Ի դրան եկեղեցւոյն (Վահանայ վանուց) վիմարդեան մահարձանօք, յորում հանգուցեալ կան ի չիրմի բազում Թագաւորք և Թագուհիք Աղուանից և Բաղաց»։ Եթէ հաւատանք Ջրվշտիկ (Եղիշ առաքեալ) վանքի հիւսիսային կողմի Գ. մատրան սոյն արձանագրութեան (տես. եւ. «Արցախ» եր. 235—236) «Այս է հանգիստ Վաչականայ Թագաւորին. Աստուած ողորմի Հայրապետայ և ոյր (իւր) ծնողացն, որ շինեաց զեկեղեցիս առաջնորդութիւն տէր Սիմոնի Թիւ ՉԼԶ—1287 էր»։

ԻԴ ԳԼ.

Խազրաց արշաւանքն եւ վնասներն.—Հայրապետական աթոռի փոխադրութիւնն եւ Տէր Աբաս կաթուղիկոս.—Կոնդակ Տէր Յովհաննէս հայրապետի Հայոց առ Տէր Աբաս.—Առ որ թուղթ Երուսաղեմի Յովհաննէս յոյն եպիսկոպոսից:

Վաչական բարեպաշտ Թագաւորի և Շուփհաղիշոյ հայրապետի վախճանելուց յետոյ՝ հեղեղի նման Թափւում են Աղուանից երկիրն Խազրներն, կողոպտում, գերավարում, սպանում, աւերում են երկիրը, այրում եկեղեցիները և հրոյ ճարակ տալիս մատենագրութիւնները և կտակարանները(1)։

Աղուանցիք տեսնելով «Քրիստոսի Խաչին Թշնամիներից» հիւսիսային ցեղերի գործած անլուր չարութիւնից 551—552-ին հայրապետական աթոռը Դարբանդից փոխադրում են Պարտաւ մայրաքաղաքն և վաղուց վախճանած Շուփհաղիշոյ կաթուղիկոսի տեղ ընտրում են Մեծ-Իրանաց գաւառի առաջնորդ

14) Տէր Աբաս և ձեռնադրել տալով հայրապետ, նստեցնում են Պարտաւում։ Այնուհետև սովորութիւն է դառնում գրել Աղուանից կաթուղիկոսներին ուղղեալ նամակներին, կոնդակներին և հրովարտակներին ծրարների երեսին. «Աղուանից, Լփնաց եւ Չողայ կաթուղիկոսին»։

1) Հաւանական է Թւում մեզ որ ամբողջ ձեռագրմատեաններն պատմութեան համար խիստ նիւթ պահուած Թղթերն՝ ամենամեծ մասամբ զետեղուած են եղել Դարբանդի հայրապետական դիւանի մէջ, որ վառուած են ամբողջապէս, նոյնպէս և Գարգարացւոց լեզուի գիրն և Թարգմանուած աստուածաշունչն։

Դունայ ժողովի որոշումը մի կոնդակաւ հաղորդում է Հայոց Յովհաննէս Բ. կաթուղիկոսն Տէր Աբասին այսպէս․ «Լաւաց ճշմարտից աստուածախրաց՝ սիրելի եղբօր և աթոռակցի մերում Տէր Աբասայ[1]» ասելով նախ՝ ողջունում է։ Երկրորդ՝ զգուշացնելով յայտնում է թէ Նեստորի աղանդը Աղուանքում տարածելու համար եկած են ձեր կողմերն Թոմաս, Եղիա, Բնոտ և Իքաս և այլք Պետրոսի վանքից, «Որ անուամբ աղքատասէր կոչի և գործովք Քրիստոսատեաց»։ Երրորդ՝ զգուշացնում է ամուր և անխախտ պահել Ս. Լուսաւորչի և երեք Տիեզերական ժողովների դաւանած վարդապետութիւնը, դաւանութիւնը, աւանդութիւնը և կանոնները, ընթանալ անշեղ և «Մի բնութիւն ասել աստուածութեան և մարդկութեանն Քրիստոսի»։ Հանգանակաձև դաւանութեան վերջում ասում է. «Այսպէս հաւատամք և փառաւորելով ասեմք. «Սուրբ Աստուած, Սուրբ և հզօր, Սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր՝ ողորմեա մեզ[2]»։ Այս վերջանում է կոնդակն։

Տէր Աբաս, նախ անմիջապէս հետախուզել տալով, գտնում է Նեստորական խումբը և անմիջապէս կազմում եպիսկոպոսաց ժողով, որով մանրախոյզ քննութեամբ երևան է գալիս որոմնացանների խմորեալ դաւանութիւնն. աղանդաւորներն իսկոյն և եթ արտաքսւում են Աղուանից երկրիցն։ Այս նոյն ժողովում ընդունում են Դունայ ժողովից հաստատուած դաւանութիւնը։

Երուսաղէմի Յունաց Յովհաննէս եպիսկոպոսն ևս ուղղում է մի թուղթ Աբաս հայրապետին սոյն վերնագրով

1) Ամբողջ կոնդակի պատճէնն կայ Կաղ. Բ. հատ. Է. գլ. և Ուխտան. Բ. հատ. եր. 131։

2) Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցին ս. պատարագի ժամանակ Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ, երգում է ի դէմս Ս. Երրորդութեան. իսկ ժամերգութեանց ժամանակ ըստ պատշաճի ի դէմս Որդւոյն կամ Հոգւոյն Աստուծոյ։

(գուցէ թարգմանչինն է վերնագիրս) «Այս թուղթ Յովհաննու Երուսաղէմի եպիսկոպոսի է. առ Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս (տպուած է 1896 թւի «Արարատ»ի մայիսի ամսատետրի մէջ։ Ինչոր ասես, գտնում է թղթիս մէջ.— «Սուրբ Աստուածի դաւանութեան մասին մեղադրութիւն, խրատ, յորդոր, պատուհասք, ինքնահաւանութիւն, վկայութեանց խառնուրդ, նախատական ճառ, ևն։ Վերջապէս հեղինակի երկարաբանութեանց գլխաւոր նպատակն կայանում է մի կէտում — այս է Հայք, Վիրք և Աղուանք ինչի՞ չեն ընդունում չորրորդ (Քաղկեդոնի) ժողովը։ Որպէս թէ Յովհաննէս եպիսկոպոսն թղթիս գրած է Ս. Երուսաղէմի Աղուանից սեփհական Պանդայ վանից վանական Թոմասի խնդրանօք[1]։

Տէր Աբաս կաթուղիկոսն ստանում է և Դունայ ժողովից Նոր-տոմարը — ուղղուածը և սկսում գործադրել։

Հայրապետիս օրով գտնում է Վեհիկ անուն սրբակեաց ոմն՝ Ս. Ստեփաննոս նախավկայի, Թէոդորոս նահատակի, Վարոսի, Մամասայ, ևն մասունքները[2]։

1) Կաղ. Բ. հատ. ԾԲ. գլ. յիշում է Երուսաղէմում եղած Աղուանից վանքերի անունները։

2) Մասունքներս գտնուած են Վարանդայ գաւառի Մաւաս կոչուած գիւղում Մամասէի վանքում («Արցախ» եր. 103)։

ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԼԵ. գլ.

Առանշահիկ իշխաններ.—Սասանեան Միհրան Աղուանից մեծ-իշխան.—Վիրոյ կաթուղիկոս Աղուանից.—Բաժանումն Վրաց, Հայոց եւ Աղուանից Առաքելական ս. եկեղեցուց։

Վաչական Գ-ի մահուամբ վախճանում է և Աղուանից Արշակունի թագաւորութիւնն։ Այնուհետև Աղուանից երկիրն կառավարւում է Առան շահիկ իշխաններով, որք բնակում էին Ծար, Շամախու Գարդման, Արցախի Գարդման ամրոցներում, Շաքի քաղաքում և Արաշում։

Սպանւում է Պարսից Որմիզդ Դ. որի տեղ գահակալում է Խոսրով Բ.(1) 490 թուին. բայց հակառակ կուսակցութիւնից հալածուելով ապաւինում է Յունաց Մօրիկ կայսեր, որի օժանդակութեամբ վերստին ժառանգում է Պարսկաստանի գահը և վրէժխնդիր լինելով իւր հօր սպանման՝ կոտորել է տալիս իւր մօր եղբայրները, այս է Բնդոյ(2) և Վստամ և ուրիշները-60 ազգական։ Սպանման և Խոսրովի հալածման ժամանակից է լինում և Միհրան, որ սպանուելուց վախենալով, Խոսրով Բ-ի դառնալու ժամանակ իւր հետ առնում է 30,000 երդ—ծուխ—պարսիկ ժողովուրդ և փախչում դէպի Խազիր։ Միհրան Շամախու դաշտաբերանում Խոսրով Բ-ից ստանում է մի հրովարտակ,

1) Սեբ. Կաղ. Բ. հատ. ԺԷ. գլ. Թով. Արծ. եր. 112—113։

2) Սեբ. Վնդոյ է անուանում։

3) Այժմ կոչւում է Աղ-սու, որի բնակիչներն ամբողջապէս պարսիկներ են։ Թէև այժմ մի մեծ գիւղ է, սակայն տակաւին երևում են պարսպի հետքերն և քաղաքի աւերակներն։

ուր ի միջի այլոց լինում է խօսքս, «Եղբայր իմ և հարազատ, մի լիցի քեզ հեռանալ յինէն թշնամութեամբ և եթէ ոչ հաճեցար ընդ-իս բնակել, ուր հրովարտակդ իմ հասանէ, երկիրդ այդ քեզ լիցի ի բնակութիւն, որչափ և հասանեն գնացք ոտից քոց»։ Միհրան, այնուհետև ապահով լինելով իւր կեանքի մասին, այլ ևս չէ անցնում Խազրաց երկիրն, այլ կանգ է առնում հրովարտակը առած տեղում. շինում է սարի ստորոտում Միհրաւան(3) անուն մի քաղաք և իւր հետ բերած ծխերի ամենամեծ մասը բնակեցնում է Աղուանից դաշտի (Կուր գետի ձախ կողմով ընկած) Հեճար և Բաղայ գաւառներում (տես. «Աղ. երկ. եւ Դր.» եր. 100) իսկ փոքր մասը բնակեցնում է Միհրաւան նորաշէն քաղաքում։

Միհրան հետևեալ գարնան բարձրանում է Շամախու Գարդման բերդն(1) սքանչանում ամրոցի անմատչելի դիրքի վերայ, իւր մօտ հրաւիրում Առան-շահիկ Առանի սերնդից-12 իշխան պարսկական յատուկ խորամանկութեամբ և 12-ը ևս գլխատելով տիրում Աղուանից երկրին և լինում Ա. մեծ իշխանն։

Տէր Աբաս 44(2) տարի գահակալելուց յետոյ վախճանում է, որին յաջորդում է 15) Տէր Վիրոյ, որ օծումը ստանում է Հայոց Տէր Աբրահամ Ա. կաթուղիկոսից 596-ին։ Երկու տարուց յետոյ Աբրահամ Ա. հայրապետն մի շրջաբերական կոնդակաւ ինչպէս Հայոց ազգին և առաջնորդներին, նոյնպէս և Վիրոյ կաթուղիկոսին միջոցաւ Աղուանից ժողովրդեան հաղորդում է՝ թէ երկար բարակ համոզելուց և իսպառ համբերութեամբ յորդորելուց յետոյ՝ յամառեալ մնաց Վրաց Կիւրիոն և բաժանեց Վրացիները Հայոց և Աղուանից միացեալ եկեղեցուց. վասն որոյ իմաց-

1) Բերդիս նկարագրութիւնն կայ «Աղ. երկ. և Դր.» եր. 186—190։

2) Ըստ Մխիթար Գօշի ԻԴ տարի։

նում եմ որ այսուհետեւ Հայոց և Աղուանից Առաքելական եկեղեցուց կտրուած են Վրացիք(3)։

ԻԶ. գլ.

Քրիստոնեայ Մօրիկ կայսեր նամակի մի պարբերութիւնն.—Աղուանից ապստամբութիւնն.—Վիրոյ կաթուղիկոսն 25 տարի Պարսից Արքունիքում:

Աղուանք ապստամբում են Պարսից դէմ։ Ապստամբութեան գլխաւոր պատճառն լինում է Մօրիկ կայսեր ձեռնարկած բանի միջոցներն. քանզի կայսրն նախ աշխատում է բռնութեամբ ընդունել տալ Քաղկեդոնի ժողովը Հայոց և Աղուանից. բայց անհնարին է լինում այդ։ Երկրորդ՝ Հայոց և Աղուանից անմեղ ժողովրդոց սարսափելի հարուած տալու վրէժխնդրութեամբ՝ քրիստոնեայ Մօրիկ կայսրն գրում է Պարսից Խոսրով Բ. թագաւորին, ի միջի այլոց Հայոց և Աղուանից մասին. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, կան ի միջի մերում և պղտորեն։ Բայց եկ ես զիմս (Յունաց բաժնում և իշխանութեան տակ եղած Հայերը) ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ և դու զքոյդ (Պարսից բաժնում և Աղուանիքում եղած Հայերը) ժողովեա և հրամայեա յարևելս տանել» (Սեբ. եր. 62—95)։

Ահա այս պատճառաւ ապստամբում են Հայք և Աղուանք բռնութիւնից ստիպեալ։ Հայոց Ատատ Խոռխոռունի և Սամուէլ Վահեւունի նախարարներն իւրեանց զօրքով

3) Մանրամասնութիւններն կան Յովհ. կաթ. եր. 92, Ուխտ. Բ. հատ. Ս. Անեցի եր. 79 բաժանումը դրած է ՈԻԷ.=627—628, Առաքել վար. Թաւ. ԿԲ=613. Սրէլ եպ. բաժանումը դրած է 596:

ապստամբելով հասնում են Ուտի նահանգն, հասնում է ետևից և Պարսից զօրքն և անխնայ կոտորում շատերը, գերի տանում Աղուանից նախարարները և վիրաւորում ևս աւելի շատերը։ «Որք ապստամբեցան յարքայէն Պարսից և կորեան, անկան բազումք ի նոցանէ ոմանք ի սուր, ոմանք ի խեղութիւնս անդամոց և ոմանք տարագրեալք յաշխարհս հեռաւորս։ Իսկ նա (Վիրոյ կաթուղիկոս) փախստեայ անկանէր ի դուռն արքունի... ի դուռն թագուհւոյն» (Շիրինայ որ քրիստոնեայ էր ասորի ազգաւ) որի շնորհիւ կաթուղիկոսն հազիւ թէ կարողանում է ազատել իւր կեանքը, բայց 25 տարի իբրև պատուաւոր բանտարկեալ մնում է արքունիքում (Կաղ. Բ. Հատ. ԺԴ. գլ.):

Ահա այսպէս անմեղ Հայոց մի մեծ բազմութիւն փոխադրւում է Թրակիա, իսկ Աղուանիցն՝ փոխադրւում է Ասպահան . . . ։

Վիրոյի բացակայութեան ժամանակ տեղապահ է նըստում Զաքարիա վարդապետն (ըստ Տահխաթունեանցի Տիրանուն վարդապետ)։

Վախճանում է Սասանեան Միհրան, որին յաջորդում է իւր որդի Արմայէլն։

ԻԷ. գլ.

Յունաց Հերակլ կայսեր արշաւանքներն Պարսից դէմ:

Մօրիկ կայսեր անհեռատես քաղաքականութեան հետեւանքն այն եղաւ, որ Պարսից և Յունաց մէջ յարատևեց արիւնահեղ պատերազմներ և սոսկալի աւերմունքներ. գերի վարուեց Քրիստոսի խաչափայտն, Կոստանդնուպօլսում սպանուեցաւ ինքն Մօրիկ և

իւր որդիքն (Սեբ. եր. 113). մխեանց ետևից գահակալեցին Փոկաս, Կոստանդիանոս և Հերակլ, որ սոսկ զօրավար էր։

Հերակլ, Յունաստանում, Հայաստանում և Պարսկաստանում Պարսից հետ երկար պատերազմելուց յետոյ, փայտակարանից մտնում է Աղուանից երկիրն զօրքով և շատ գերիներով՝ հասնում Պարտաւ քաղաքն։ Խօսրով Բ-ի հրամանաւ Պարտաւի բնակիչներն առաջուց թողնում են քաղաքը և փախչում Արցախի ամուր լեռներն։ Տեղապահ Զաքարիա վարդապետն, որ մնացած է լինում Պարտաւում, ազատում է շատ հայ, հրեայ և պարսիկ գերիներ։ Հերակլի զօրքն աւերակ թողլով Ուտի—առանձնակ գաւառի շատ գիւղեր և այգիներ, բանակում է Դիւտականի և Կաղանկատու գիւղի մօտ։

Պարսից մի զօրագունդն Շահրվարազի զօրավարութեամբ Ուտի նահանգի Տիգրանակերտ աւանում սպասում է Հերակլի առաջը առնելու, իսկ միւս զօրագունդն Շահէն զօրավարի առաջնորդութեամբ երեսուն հազարով բանակում է Հերակլի թիկնաց կողմից. յունական բանակն մնում է պարսկական երկու սրի մէջ։ «Ապա եկեալ հասին զհետ նոցա զօր Պարսից, զորս նոր զօր անուանեն և էր զօրագլուխ նոցա Շահրապղական(1) և ի հաւատարիմ նախարարաց թագաւորին... այլ մի զօր դրանիկ Սալար անուանէին, եկն էջ ընդդէմ նորա (Հերակլի)... և դարձուցեալ զՀերակլեանս ընդ կրունկն՝ վարեցին ընդ աշխարհն (Մեծ) Սիւնեաց։ Որովհետև թէպէտ մեծամեծ հարուածներ կրեց Պարսից զօրքն, սակայն հանեցին տարան Հերակլի զօրքը իւր աշխարհն» (Կաղ. Բ. հատ. Ժ. գլ. Սեբ. եր. 146)։

Արմայէլին յաջորդում է Վարդ Ա.։

1) Սեբէոս՝ Շահր Վարազ. Կ. վ. Շահ. Շահառապաղականն։

ԻԸ. գլ.

Դարբանդից Ալազան 400 վերստ երկարութեամբ ձգուած մեծ պարսպի մասին։

Դարբանդի անցքն, որ Չինական պարսպի նման մի երկարաձիգ պատուար է մինչև Բալաքեան հասած և երկաթեայ ամուր դռներով փակուած, ստացած է զանազան ժամանակներում զանազան անուններ, զանազան յատկութիւններից առնելով այդ անունները, ինչպէս են Դուռն երկաթեայ, Դուռն Ալանաց՝ Ալանների անուամբ, Դուռն Չողաց՝ Չօղա քաղաքի անուամբ. Դուռն Աղուանից՝ Աղուանից երկրի անուամբ. Դուռն Խազրաց՝ Խազիր ցեղի անուամբ. Դուռն Հոնաց՝ Սև-Հոնաց անուամբ. Դուռն Ճորայ՝ Չօղայի անուամբ. Դուռն կամ Դրունք Կասպից՝ Կասպից ցեղի կամ ծովի անուամբ. Կապան, Կապան Ճորայ. Կապան Չողայ, Պահակ, Պատուար, Ամխարտակ, Գումարտակ, Դրունք Դրանց (արաբերէն) Բաբ-էլ-աբուաբ. Դարբանդ—Նեղ անցք—Դամիր Ղափու, ևն։

Դարբանդի պարսպի և դրան հիմնարկութիւնն սկըզբում եղած է Աղեքսանդր Մակեդոնացու հրամանաւ, ինչպէս վկայում է Յովսէպոս (Յաղագս պատերազմին Հրէից ընդ Հռովմայեցիս եր. 468 Ութ. Դպ.) «զի զանցս ճանապարհին հիւսիսայնոց ղէմ Աղեքսանդր թագաւորն Մակեդոնացւոց երկաթի դրօքն փակեալ էր»։ Աւելի պարզ հաստատում է որ Աղ. Մակեդոնացին հիմնարկելով ամրափակած է այդ պարսպով հիւսիսային ցեղերը, մի այլ հրեայ պատմիչ Յովսէպոս որդի Կորիոնի, գիրք Զ. գլ. 96. գրելով հիւսիսային ցեղերի, մանաւանդ Ալանաց մասին. «Սոքա յամենայն կողմանց փակեալ կային ի թիկանց լերանց

զի փակեալ էր զնոսա Աղեքսանդր Մակեդոնացի արքայն մեծ՝ երկաթի փականօք և ամրակուռ դղեկաւ ի մուտս անդ լերանցն, որք շուրջ պատեալ կան (Կովկաս մեծ սարն) զսահմանօք նոցա»:

Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ Պարսից թագաւորներն հիմնաւոր նորոգութիւն արած են նոյն երկաթաձիգ պարսպին, որպէս վկայում է Եղիշէն եր. 247 տպ. յերուս. «Որպէս և յայժ խսկ տրտմեալ էր թագաւորն (Պարսից) ոչ միայն ընդ աւեր աշխարհացն և ընդ անկանել զօրացն այլ ևս առաւել ընդ աւերել պահակին, զոր ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն կարացին շինել, որ և յայնմ ժամանակի (Վարդան Մամիկոնեանի Աղուանիքում արած յաղթութեան ժամանակ) դիւրաւ առեալ քանդեցաւ»: Նոյնը վկայում է և Կաղանկատուացին, Բ. Հատ. ԺԱ. գլ. ասելով. «Բայց հայէր տեսանել թէ զինչ անցք անցանէին ընդ պահապանս մեծ քաղաքին Ճողայ և ընդ Գումարտակս աքանչելի պարսպաց նորա, զոր բազում ծախիւք թագաւորացն Պարսից մաշեալ էր զաշխարհս իւրեանց՝ գումարելով ճարտարապետս և հնարելով ազգի ազգի նիւթս ի շինուածս մեծաքանչ գործոյն, որով փակեցին աղխեցին ընդ լեառն Կովկաս և ընդ մեծ ծովն արևելից—Կասպից»: Բաւական ենք համարում այսչափ հնաւոր վկայութիւնները Դարբանդի մասին, որի համար տես և «Աղ. Երկ. և Դր.» եր. 115—118, և 275—276:

ԻԹ. Գլ.

Խազրաց արշաւանքն.—Դարբանդի ծովամասի աշտարակի կործանումն.—Խազրաց կերպարանքն.—Պարտաւի բնակչաց դրութիւնն.—Խազրաց զօրքն աւերում է Թիֆլիսը.—Դարձ Վիրոյի եւ նախարարաց:

Խոսրով Բ-ի սպանուած տարում 628-ին Հերակլ կայսեր դրդմամբ հիւսիսային ցեղերն Խազրաց Ջեբու Խաքան թագաւորի զօրավարութեամբ դիմում են Աղուանից երկրի վերայ: Բայց որովհետև շատ ամրացրած էին Դարբանդի մուտքը, գրեթէ ապահով էին Աղուանից բնակիչներն մասամբ իւեք, որ չեն կարող ներս խուժել: Ջեբու Խաքանի արշաւելու գալը երբ լսում է Պարտաւի պարսիկ կառավարիչ Գայշակն, շրջակայ գաւառների բնակիչները ժողովում է Պարտաւի ամրոցն՝ որ աւելի ապահով լինի:

Ներհակաբար սաստիկ ալեկոծուում է Դարբանդի ծովն և կործանում ծովի մէջ ամուր շինուած աշտարակը (1) «Նախ զնա (զպարիսպն Ճողայ) բաղխեցին ալիք ծովուն ծաւալեալ և ի հիմանց տապալեալ»: Որովհետև տեսնելով սաստկացեալ ահը, այն «ժանտատեսիլ, ժայռերն, լայնադէմ, անարտեւանունք բազմութեանն ի ձև իգական գիսարձակս դիմեալս ի վերայ, դողումն կալաւ զնոսս»: Հիւսիսայինք անխնայ կոտորում են Ճողա քաղաքի արական և իգական, մեծ և փոքր սեռերը և արշաւում Պարտաւի վերայ: Գայշակ՝ անակնկալ այդ հրոսակաց Դարբանդի դռնից խուժելը լսելով, իսկոյն պապանձուում է, ուզում է խօսիլ, խօսքի կէսը անկարող է լինում արտա-

1) Խորենացին վկայում է (Մատ. եր. 605) «Ուր ածեալ է զպարիսպն Դարբանդայ աշտարակ ահագին ի ծովուն կացեալ»:

սանել։ Պարտաւի չորս դռներից դուրս է խուժում ժողովուրդն և անճապարանօք փախչում դէպի Արցախի ամուր լեռներն, իսկ Գայշակն՝ դէպի Պարսկաստան։ Մտնում է ճոխ Պարտաւն և կողոպտում. հետապնդում են փախստէից ետևիցն։ Սակայն շուտով թողնում են Պարտաւը և արշաւում Թիֆլիսի վերայ։

Սպանուած Խոսրով Բ-ին յաջորդում է Կաւատ Բ, որ մի ժամում կոտորել է տալիս իւր 40 եղբայրները։ Դարձնում են Հերակլ կայսեր Քրիստոսի Խաչափայտը և ազատ արձակում են Վիրոյ կաթուղիկոսը և Աղուանից նախարարները։ Երբ կաթուղիկոսն մտաւ իւր ծննդեան սահմաններն, ամեն տեղ երեսանկեալ փարում էր եկեղեցեաց դռներին, և յատակի քարերին, թափում էր յորդառատ արտասուքներ և ծունր կրկնելով թրջում գետինը. և դարձեալ կանգնում էր և մխիթարում իւր հետ եղածները և քաջալերում։ Այսպէս է խօսում պատմիչն կաթուղիկոսիս մասին. «Այր հանճարեղ և իմաստուն, զօրաւոր ի բանս իմաստութեան. և լեզու նորա իբրև գրիչ երագագրի ի պատմութիւնս խօսից խորհրդականաց և ի մտաւոր խօսս թագաւորաց և մեծամեծաց։ Նա և խոնարհախօսութիւն նորա քաղցրալուր ռամկաց և խառնիճաղանճ ժողովրդոց, որ երկայնէր զխօսս իւր համեմեալ ընդ ճառս իմաստնոց և ընդ առակս նոցա։ Տարէր յօրինէր զառակս բերանոյ իւրոյ, զոր օրինակ զմարգարիտ յոսկի յեռուցու, մանաւանդ ի թարգմանութեան լեզուին Պարսից վարժեալ զամս քսան և հինգ»։ Ահա ամբողջ 25 տարի իբրև պատուաւոր բանտարկեալ գերի մնում է Պարսից արքունիքում Վիրոյ հայրապետս և ապա ազատւում ողորմութեամբ Ամենակարողին։

Միհրանեան Վարդ Ա-ոյն յաջորդում է իւր որդի Տամախուքաջն Վարդան, որ երեք տարում չինում է Գարդման բերդը. ապա նենգութեամբ ճաշի հրաւիրում

բուն Հայկազեան Առանշահիկ—Առանի սերնդից իշխաններ—տոհմից 60 մարդիկ և գլխատում ամենը, թողլով միայն իւր փեսայ Ջարմիհր-Առանշահիկ իշխանը։ Բայց Վարդանս հնազանդեցնում է իրան նաև Կովկասեան վայրենի ցեղերը, և վախճանում, որին յաջորդում է իւր որդի Վարդ Բ. (Կաղ. Բ. հատ. ԺԱ—ԺԴ. գլ.)։

Լ. գլ.

Թիփլիսից դառնում է Խազրաց բանակն.—Ջեբու խաքանի պատուէրն.—Փախուստ Պարտաւցւոց եւ գաւառացւոց.—Վիրոյ կաթուղիկոսն Շաթ-խազրի վրանում.—Սով, մահ եւ կոտութիւն.—Խազրաց հեռանալն Աղուանքից։

Ջեբու Խաքան առնում է Թիֆլիս քաղաքը, կոտորում շատ մարդիկ, կողոպտում քաղաքը, բռնում պարսիկ կուսակալը և Վրաց իշխանը, ողջ ողջ քերթելով տիկ հանել տալիս երկոցունց մորթիները, որոց մէջ խոտ լցնել տալով հրամայում է կախել Թիֆլիսի բերդի պարսպի արտաքին կողմից։

Ապա դառնալով բանակում է իւր զօրքով Պարտաւի մօտերքում. յանձնում դաստիարակին իւր Շաթ որդին այս պատուէրով. «Եթէ երկրիս մեծամեծներն և առաջնորդներն դուրս կը գան իմ որդու առաջն և կը տան սորա ձեռքն իւրեանց երկիրը ինձ ծառայելու համար, և կը բանան իւրեանց քաղաքները և ամրոցները և վաճառները իմ զօրաց առաջ, թողէք և դուք նոցա ապրել և ծառայել ինձ. ապա թէ ոչ, կը կոտորէք ամեն արուները»։

Արդէն Արցախի լեռներում ամրացած է լինում դաշտաբնակ ամբողջ ժողովուրդն, Պարսկաստան փախած Սե~

մա Վչտնաս կուսակալն և Կողթ ագարակում [1] ամրացած Վիրոյ կաթուղիկոսն, բայց նեղուելով խուզարկուներից՝ ձիով փախչում է և մտնում Զարաբերդ կամ Ջրաբերդ ամրոցն [2], ժողովում թագաւորազուններից, իշխաններից և հոգևորականներից ոսկի, արծաթ և զգեստ և ապա տանում Շաթ արքայորդուն։ Այս տեղ թողնում ենք որ ինքն Կաղանկատուացին պատմէ իւր աչքով տեսածը և ականջով լսածը։ «Անդ տեսաք զբազմոցս նոցա ի գուճս ի վերայ ծնկաց ըստ նմանութեան փղանդաց ծանրաբեռն ուղտուց, իւրաքանչիւր կոնք մի լցեալ մով յանսուրբ անասնոց, ըստ նմին և սկտեղք, յորում թանային յուտելն իւրեանց յաղաջուր և զբաժակս և զըմպելիս արծաթեղէնս քանդակունս յոսկի համակեալս, զորս բերեալ էին յաւարէն Տփխեաց, ընդ նմին և զըմպոցս եղջիւրեղէնս և չեփորաձևս փայտեղէնս մեծամեծս, որովք զարգանակն լափէին . . . և զընծայս ողջունին, որ բարձեալ ի վերայ բաղկաց մերոց զկնի կաթուղիկոսին. ապա ընթացան ընդ առաջ նորա . . . զոժխոռն ի բացուկս իւրեանց՝ տարան զկաթուղիկոսն միայն ի ներսագոյն խորանն, ուր նստէր արքայորդին»։

Մեծ սիրով ընդունում է Շաթ իւր պատուաւոր հիւրը, և յուսադրելով ասում. Այսուհետև այլ ևս ապաբը, և յուսադրելով ասում. Այսուհետև այլ ևս ապառակութիւն չլինիր. Քո բերանից ելած հրամանին հնազանդ կլինին իմ ամեն զօրքերն. «Ես էլ իմ հօր Ջեբու Խաքանի արևով ուխտում եմ քեզ երդմամբ, որ ինչ որ կը խնդրես ինձանից, անտարակոյս կը կատարեմ։ Դու էլ պատուէր տուր Քո ամեն իշխանութեան տակ եղածներին, որ իւրաքանչիւր ոք դառնայ իւր բնակարանն՝ իւր վաստակին և իւր ձեռագործին . . . որովհետև հայրս

1) Այժմ Կթղուկոսարան (կաթուղիկոսարան) «Արցախ» եր. 225։

2) «Արցախ» եր. 239—240։

ստացաւ Աղուանից, Լփնաց և Զողայ այս երեք աշխարհը»։ Վեր է կենում կաթուղիկոսն, խոնարհութիւն անելով ասում. Դու և քո հօր ծառաներն ենք ես էլ, երկրիս ամեն բնակիչներն էլ. խնայիր այսուհետև քո ծառաների անձերին և դարձուր քո սուրը մեզանից, որ ծառայենք քեզ էլ քո հօրն էլ, ինչպէս ծառայեցինք Սասանեաններին...»։

Այնուհետև ամեն ոք ազատ դառնում է իւր տունն և սկսում է վերստին շինութիւն անել երկրին։ Կաթուղիկոսի խնդրանօքն ազատւում են ողջ գերիներն. Պարտաւ է գնում հայրապետն իւր հետ եղած հոգևորականներով. Շաթ խուզարկել տալով յետ է դարձնում իրեանց տէրերին բոլոր կողոպտուած իրերը։

Նոյն տարւայ մեծի պահոց օրերում երևում են անհամար մկներ, ուտում արտերը և կանաչ խոտը. տեղի է ունենում սաստիկ սով և ճարակիչ մահտարաժամ. շատ շատերն մեռնում են սևացած մարմնով և կռնատ եղած գլխով։ Կաղանկատուացին (Բ. Հատ. ԺԸ. գլ.) կաթուղիկոսին բերանից անում է քստմնելի նկարագրութիւն, սոսկալի համաճարակ մահուան և սրտաճմլիկ տեսարան, որք սարսափ են ազդում թէ գրողի վերայ և թէ ընթերցողի։ Ականատես կաթուղիկոսն խորին վշտօք ասում է. «Ես Վիրոյ՝ Աղուանից և Լփնաց և Զողայ կաթուղիկոս, թողում առել զայլ ամենայն պէսպէս զազրալիս՝ զմարմնոյ սևութիւն և զգլխոյ կնտութիւն. զի յայսմ ևս յայտնի լիցի բան մարգարէական եթէ «ածից ի վերայ ամենայն հասարակաց քուրձ և ի վերայ ամենայն գլխոց կընտութիւն»։

Հետևեալ տարում Շաթ արքայորդին հրաման է ստանում իւր հօրից թէ մեռնում եմ, շուտով հասիր։ Այս պատճառաւ դառնում է Խազիր իւր ամբողջ զօրքով (Կաղան. Բ. Հատ. ԺԴ—ԺԶ. գլ)։

ԼԱ. գլ.

Վարազ-Գրիգորի մկրտուիլն եւ իշխանութիւնը.— Տէր Զաքարիա Բ-ի գահակալութիւնը. Յետկոյս նայուածք.—Արաբացւոց արշաւանքն, ձգտումները եւ քաղաքականութիւնը:

Վարդ Բ-ից ծնում են Վարազման, Շուշիկ տիկին և Վարազ—Գրիգոր, որ հաւատում է Քրիստոսին և մկրտուում Վիրոյ կաթուղիկոսից։ Վարդ Բ-ին յաջորդում է Վարազ-Գրիգոր, բայց ոչ իբր նախորդ Սասանեան իշխանների նման ինքնակոչ, այլ քրիստոնեայ հասարակութիւնից ընտրուելով։ Այս օրինաւորութեան պատճառաւ կոչուած է «Վարազ-Գրիգոր առաջին իշխան Աղուանից»։ Հնութեան հետքերից և աւանդութիւնից երեւում է որ Վիրոյի ձեռնով մկրտուած են և Սասանեան Միհրանի ամեն յետագայներն և իւր հետ եկած 30,000 ծխից ամենամեծ մասն։

Վիրոյ հայրապետն Պարսկաստանում եղած ժամանակ խնդրած էր Խոսրով Բ-ից «Գրել ի պատիւ Գարդմանայ (Շամախու և ոչ Արցախի) տեառն իշխանացն Աղուանից ի վերայ թղթոց (1) և «Առ կուսակալս աշխարհին, զոր ձեռ ևս գրեն» (Կաղ. Բ. Հատ. ԻԱ. գլ. եւ Գ. Հատ. ԻԴ.)։

34 տարի (2) դառնաղէտ, բայց անբասիր հայրապետական պաշտօն վարելուց յետոյ վախճանում է Վիրոյ և աթոռակալում է 16) Տէր Զաքարիա Բ. «Այր սուրբ»(3) որ

1) Այսինքն է ծրարների երեսին՝ գրել «Առ Գարդմանայ (Շամախու) տեառն իշխանին Աղուանից» «Առ կուսակալս (որ միշտ պարսիկ էր լինում) աշխարհին»։

2) Կիր. Մ. Այր. 33 տարի։

3) Մ. Այրիվ. եր. 19. «Տէր Զաքարիա ԺԵ. (15) տարի»։

տեղապահ էր Վիրոյի բացակայութեան ժամանակ և ազատեց շատ գերիներ Պարտաւում։ Մեզ համար մութն է մնում միայն թէ ինչ պատճառից ստիպեալ այսպիսի սուրբ մարդն եպիսկոպոս է ձեռնադրում Մեծ-Սիւնեաց Վըրդանէս վարդապետը, քանզի այդ ձեռնադրութեան իրաւունքն պատկանում էր միայն Մայր-աթոռ Ս. Էջմիածնին։

Մինչև այս տեղ տեսանք որ Աղուանից ժողովուրդն անանջատ սիրով կապուած էր Հայոց հետ. տեսանք որ միացած էին կրօնական, դաւանաբանական և քաղաքական խնդիրներում։ Տեսանք որ Աղուանից ժողովուրդն, իբրև Հայոց գերիշխանութիւնը ճանաչող և յարգող միշտ օժանդակ զօրք տուած էր ի պահանջել հարկին։ Տեսանք նաև որ Պարսից Սասանեան գահակալներն, ըստ ձախողակի քաղաքականութեան իւրեանց՝ ճգնեցին երկար ժամանակ հրապաշտ դարձնել Հայերը և Աղուանքը։ Ուշադրութեան արժանի կէտն այս է—Հայոց և Աղուանից թագաւորութիւնները տկարացնելով և կործանելով, տկարացան և կործանուեցան Սասանեան տէրութիւնն էլ, Յունաց պետութիւն էլ։

Այդ միջոցներում երևան են գալիս Արաբացւոց (1) արշաւանքներն։ Ինչպէս Հայոց և Աղուանից և Պարսից կառավարութիւններն միապետական էին, նոյնպէս միապետական էր և Արաբացւոց կառավարութիւնն, միայն թէ Հագարացւոց պետն թէ հոգևոր գլուխ համարուած էր (և այժմ ևս է) և թէ մարմնաւոր գլուխ և կոչւում էր Ամիրապետ մի և նոյն գահակալող անձն։ Արաբացւոց քաղաքականութիւնն էր գլխաւորապէս տարածել Մահմետականութիւնը և Ղուրանը և ընդարձակել իւրեանց տէրութիւնը, վասն որոյ Փրկ. 637—641 պատերազմեցին Պարսից հետ Պարսկաստանում Յազկերտ Գ-ի օրով։

1) Սոքա կոչւում են Արաբ, Արաբացիք, Հագարացիք, Իսմայէլացիք, Սարակինոսք, Տաճիկ, Մահմետական:

ԼԲ. գլ.

Յազկերտ Գ-ի տագնապն.—Ջիւանշիր սպարապետ եւ պարգեւատրեալ.—Պարսից անակնկալ արշաւանքն Աղուանից վերայ.—Ջիւանշիրի յաղթութիւններն.—Գահակալութիւն Տէր Յովհան Բ-ի:

Յազկերտ Գ. աշխատում է առնել Աղուանից յարձակմանց առաջը Պարսից զօրքով, բայց երբ տեսնում է որ չէ կարելի, պահանջում է հարեւան հպատակ ազգերի զօրքը և զօրավարները:

Աղուանից Վարազ-Գրիգոր մեծ իշխանից ծնուած էին Վարազ-Պերոժ, Ջիւանշիր, Յեղուտ-Խոսրով և Վարազման, չորս որդիք: Մեծ իշխանն չէ կամենում անձամբ գնալ իւր զօրաց հետ, վասն որոյ չորս որդիներից ընտրում և իբրև զօրավար յղում է Ջիւանշիրը, որի մասին գրում է Կաղանկատուացին (Բ. Հատ. ԺԸ—ԺԹ. գլ.) «Խրոխտ և սիգաճեմ, չքնաղակերպ ունելով տեսիլ, դեռ ևս կամէր ծաղկել ի ծնօտսն մօրուացն Ջիւանշիրի», որ զօրավար կարգուելով իւր հօրից 3000 զօրքով գնում է Պարսկաստան:

Քաջութեամբ կռուելով Արաբացւոց բանակի դէմ ստանում է 3 վտանգաւոր վէրք և իւր ձին՝ 4 վէրք. մնում է Պարսկաստանում 7 տարի և շարունակ պատերազմում: Յազկերտ Գ. տեսնելով Ջիւանշիրի սրտանց աշխատութիւնը, նախ անուանում է զինքը Սպարապետ, և ապա պարգևում է նորընծայ սպարապետիս «Նշանս (Թագաւորական ցեղի յատուկ դրոշմ) և փողս ազգաբարութեան, երկուս Նիզակս ոսկիս և երկուս վահանս ոսկեքանդակս, զորս միշտ առաջի նորա շրջեցուցանէին, ընդ մէջ ածեալ զօտի ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով և

սուսեր ոսկեսարեայ և ապարանջանս բազկացն և պսակ ցանկալի ի գլուխ նորա: Ետուն նմա և զանգապանս մարգարտով և զումարտակ նոյնգունակ շուրջ զպարանոցաւն. ագուցին նմա արջնաթոյր (մթնագոյն) մորս չորիւք դրօշակօք և զրահս (զինուորական բարձր աստիճանի թանկագին զգեստ) մետաքսաւէշս ոսկեթեզան փառաւոր և հրամայեցին զիւղաստանեայս բնաբար ծառայութեան և զեսս ձիանց»: Վերջապէս Ջիւանշիր վերջին անգամ սաստկագին պատերազմելով ստանում է 11 ծանրագոյն վէրք ևս և հայրենիք դառնում իւր զօրքով:

Պարսից մի զօրագունդ արշաւանք է գործում Աղուանից երկրի վերայ որպէս թէ ապստամբած և հեռացած Ջիւանշիրը պատժելու համար: Պարսից այս զօրագունդն, փոխանակ պաշտպանելու իւրեանց ջախջախուող թագաւորութիւնը, բաժանւում է երեք մասի: Հասնում է իւր զօրքով Ջիւանշիր« անձամբ սպանում թշնամու մի մասի գնդապետը, որ լինում է Դելմի (1) ցեղից, ապա կոտորում շատ պարսիկ զինուորներ, առնում գերիներ, ձիեր, ջորիներ, ժողովում կապուտ և կողոպուտ և դառնում Պարտաւ:

Երկրորդ անգամ պատերազմում է Սպարապետս Հերակլ կայսեր պատերազմած տեղում և յաղթում երկրորդ զօրամասին. բայց ստանում է գոյժ թէ հայրդ Վարազ-Գրիգոր և եղբայրներդ գերի տարան պարսիկ զինուորներն: Ջիւանշիր սպարապետն սաստիկ զայրացած անցնում է Կուր գետի ձախ կողմն և Կապիճան գաւառում (2) հանդիպում թշնամու երրորդ զօրամասին, որը և կոտորում ամբողջապէս, սակայն ինքն ևս վէրք է ստանում իւր գլխից, վէրքը անձամբ կապում է Վրաց Աստր-

---

1) Բրդաց ցեղերից մի տեսակի անունն է Սեբ. Գ. Դպ. ԼԷ. գլ.:
2) Գաւառիս մասին տես «Աղ. երկ. և Գր.» եր. 271—275:

ներսէհ իշխանն. բայց այս տեղ ևս չէ գտնում իւր հայրը և եղբայրները։ Վերջապէս երկու պատերազմներ ևս մղելով Ջիւանշիր Շակաշէն գաւառում (1) խոպառ յաղթում է թշնամոյն և ազատում իւր հայրը և եղբայրները։ Մնացեալ պարսիկ զինուորներն հեռանում են դաշինք կապելով։

Ջիւանշիր ամուսնանում է Մեծ-Սիւնեաց Արուիճան (2) տոհմից Խոսրովանուշ օրիորդի հետ։

Պսակուելու պատճառաւ Սպարապետիս բացակայութեան ժամանակ, Պարսից գնդապետն՝ դաւաճանելով իւր տուած դաշանց պայմանին, վերստին գերի է տանում Վարազ-Գրիգոր մեծ իշխանը։ Դառնում է պսակուած Ջիւանշիրն և կրկին ազատելով իւր հայրը՝ բոլորովին ջնջում ուխտադրուժ և դաւաճան թշնամին. և այլ ևս հարկ չէ վճարում Պարսից։

15 տարի հայրապետութիւն անելուց յետոյ վախճանում է Տէր Զաքարիա Բ. (3) որին յաջորդում է 17) Տէր Յովհան Բ. Ամարասայ եպիսկոպոսութիւնից 647-ին։

Լ.Գ. ԳԼ.

Ջիւանշիր մեծ իշխան Աղուանից.—Կործանումն Սասանեան թագաւորութեան.—Կոստանդին կայսրն եւ Ջիւանշիր.—Տէր Ուխտանէս.—Պարգեւներ Թուրքեստանի թագաւորից.—Արշաւանք Խազրաց.—Ս. Նշան տաճարի շինութիւնն եւ օծման հանդէսն։

Ծերունազարդ Վարազ-Գրիգորին յաջորդում է Ջիւանշիր իբրև մեծ իշխան և խաղաղացնում Աղուանքը։

1) Գաւառիս մասին տես «Արցախ» եր. 23 և 35—59։

2) Կաղանկ. Տիպ. Մոսկ. Բ. Հատ. ԺԹ. գլ. Արուեճեան։

3) Գոշ Մխիթ. ամս 17. Կիր. «Տէր Զաքարիա ամս հնգետասան»

Արաբներից կործանուում է Պարսից Սասանեան թագաւորութիւնն 641—642, թափառական շրջում է Յազկերտ, վերջապէս 650-ին սպանուում է Սպիտակ-Հոնաց-Բուշանաց-Հեփթաղներից։ Արաբացիք տիրում են Պարսկաստանին և երեսները դարձնում դէպի հիւսիս։

Յունաց Հերակլ կայսեր թոռն Կոստանդին կայսրն մօտենում է Հայոց և Աղուանցւոց՝ քրիստոնէական միացեալ ուժով Արաբացւոց դէմը առնելու նպատակաւ։ Կայսեր մօտենում են Հայք և Աղուանցիք աներկմիտ հաւատով և սիրով։ Նոյն կայսեր հրաւիրմամբ Ջիւանշիր մեծ իշխանն մի պատուաւոր իշխանի հետ ներկայանում է կայսեր Կոստանդնին Մարաստանի՝ Բունքը գիւղում։ Բայց որովհետև այդ միջոցին վախճանուած է լինում Ջիւանշիրի Խոսրովանուշ տիկինն, սև հագած է լինում մեծ իշխանն։ Կայսրն իսկոյն փոխել է տալիս սևերը և հագցնել տալիս թագաւորական զգեստ և պարգևում Կենաց Փայտից մի մասը։ Իսկ յետոյ նոյն կայսրն Վաղարշապատում պարգևում է Ջիւանշիրին ոսկեղէն և արծաթեղէն թագաւորական սպասներ, և իւր պապ «Հերակլի և Նիկիտա հանոյն զարքունական զօտին ածին ընդ մէջ նորա (Ջիւանշիրի) և զիւրն պատմուճան և դրօշս երկուս. և զորդիս նորա (Ջիւանշիրի) առնէր պատրկունս տղայականս։ Եւ որ միանգամ առաջին թագաւորացն Աղուանից գիւղաստանեայք և սահմանք լեալ էին, զամենայնն ի նա ընձեռեաց յազգաց յազգս արևելեայցս արքայաբար առնել տեսչութիւնս» (Որպէս թէ այդ ամենը սեփհականեց Ջիւանշիրին. մինչդեռ արդէն Ջիւանշիրինն էին)։

25 տարի (1) հայրապետութիւն անելուց յետոյ վախճանում է Տէր Յովհան Բ. որին յաջորդում է 18) Տէր Ուխ-

1) Կիր. ամս 25, Այրիվանեցի՝ 27 տարի, Գոշ-Մխիթ. 25. Շահխաթ։ Բ. Հատ. 25 տարի։

տանէս 670-ին, որի հետ Ջիւանշիր հիմնարկում է մի նշանաւոր տաճար Տամախու Գարդման ամրոցում—իւր ծննդավայրում Կենաց Փայտի մասը բազմեցնելու համար. որը ստացած էր Կոստանդին կայսրից. շինում է և իւր համար պալատներ Պարտաւում։

Թուրքեստանի Թագաւորն էլ, բարեկամութիւն հաստատելով Ջիւանշիր մեծ իշխանի հետ, որին նուէր է յղում ծառաներ, աղախիններ, ընտիր ձիեր, և զանազան զէնքեր մորթիներ։ Այլ և Ասորեստանից, Վրաստանից և Հնդկաստանից տեսութեան են գալիս մեր այս նոր Սողոմոնին-Ջիւանշիրին։ Այնուհետև Աղուանցիք հարկատու են լինում միայն Յունաց։

Խազիրք նորից արշաւում են Աղուանից երկրի վերայ, սակայն խսկոյն հալածւում են մեծ իշխանից հուժկու թրից՝ ասելով. «Պնա մեռ ընդ դուռն Զողայ»։

Ուխտանէս հայրապետն, առնելով Կենաց Փայտը և ամեն եպիսկոպոսներ, նախարարներ, Ջիւանշիր իշխանի հետ Պարտաւից անցնում են Կուր գետի ձախ կողմն և գնում դէպի Տամախու Գարդման բերդն, բայց չհասնելով գիշերում են Ջիւանշիրի բերդում (1)։ Հետևեալ օրն բարձրանում են Գարդման (2) ուր հայրապետն շքեղ նաւակատիք կատարելով մեծահանդէս Թափորով և հանդիսով օծում է տաճարը յանուն Սուրբ Նշանի և բազմեցնում Ս. Սեղանի վերայ Կենաց Փայտի մասը (3) (Կաղան. Բ. Հատ. Ի—ԻԵ. գլ.)։

---

1) Այժմ ևս կոչւում է Ջիւանշիրի Ղալա. «Աղ. երկ. և Դր» եր. 210։

2) Բերդիս կամ ամրոցիս նկարագրութիւնը տես «Աղ. երկ. և Դր» եր. 186—190։ Այժմ գրեթէ անմարդաբնակ է։

3) Այժմ աւերուած է բոլորովին այս հրաշալի տաճարն, որի մէջ օծումից վերջն այնքան ջերմադին աղօթած էր Ջիւանշիր։

ԼԴ. ԳԼ.

Ջիւանշիրի երկրորդ ամուսնութիւնն.—Ջիւանշիր իշխանն Ամիրապետի մօտ.—Պարգևաբաշխութիւն.—Գիւտ մասանց.

Սև-Հոնաց Թագաւորն իւր զօրքով և օրխորդով գալիս է Աղուանից երկիրն և իւր դուստրը հարսնացնում Ջիւանշիր մեծ իշխանին, հաստատում սէր և միութիւն և դառնում։

Ամիրապետն լսելով Աղուանից իշխանի դիրքը և խոհեմութեան համբաւը և Յունաց, Թուրքեստանի և Հոնաց Թագաւորների հետ ունեցած բարեկամութիւնը և պարգևատրուիլը և միանգամայն իշխանին խելացի կառավարութիւնը, կարծես նախանձում է։ Աշխատում է իւր կողմն գրաւել մեծ իշխանը և պարգևատրել, վասն որոյ պատուաւոր պատգամաւորների ձեռնով իշխանը հրաւիրում է Դամասկոս, որ ներկայանում է Ամիրապետին։ Ամիրապետին ներկայանալու համար եկած են լինում նաև Բիւզանդիոնից-Յունաց կողմից, որ յանձնառու լինէին հարկ վճարել Արաբացւոց. «Վասն այնորիկ յերեսներորդամի (սխալ է 30 տարին) Թագաւորութեան Կոստանդնի ինքնաձեռն եղեն ներքինիքն սպանանել զնա, որոց ի Թագաւորէն լինէր հրաման մնալ մինչև եկեսցէ անդ իշխանն արևելից։ Իսկ բազմադով տէրն» Ջիւանշիր Ամիրապետի հրամանաւ խօսակցելով Բիւզանդացի պատգամաւորների հետ հաստատում է խաղաղութիւն Ամիրապետի և Կոստանդին կայսեր և պատգամաւորների մէջ, որով գոհ են լինում երեք կողմերն էլ։

Այնուհետև Ամիրապետն պարգևում է Ջիւանշիրին փիղ, Թութակ, ոսկեպատեան և մարգարտազարդ Թուր, Թա-

գաւորական ծիրանի պատմուճան. 52 արաբական նժոյգ և Մեծ-Սիւնեաց իշխանութիւնը, որ իւր հսկողութեամբ իշխէ Մեծ-Սիւնեաց վերայ։ Պարգևատրուում են և իշխանի հետ գնացած 50 հոգի պատուաւոր անձինք։ Բայց որովհետև Ջիւանշիր, ի նկատի ունենալով Աղուանից երկրի խաղաղութիւնը և շինութիւնը, խոստացած էր հարկ վճարել Արաբացւոց, վասն որոյ խնդրեց թեթևացնել հարկի քանակութեան չափը։ Հրամայում է Ամիրապետն պակասացնել Աղուանից երկրի հարկի կէս բաժինը։ Ամիրապետի տիկիններն ևս նուիրում են Ջիւանշիրի կնոջ համար տանելու մետաքսեայ թանկագին կտորներ և կերպասներ։

Աղուանից Ուխտանէս հայրապետի վերջին տարիներում գտնուում են այն մասունքներն, զորս ամփոփած էին Ս. Մեսրոպի աշակերտներն Աստղաբլրի մօտ։

12 տարի պաշտօն վարելով վախճանում է Տէր Ուխտանէս, որին յաջորդում է 683-ին 19) Տէր Եղիազար Շաքուայ առաջնորդութիւնից։ Վերջնոյս մասին ասում է Կաղանկատուացին, Բ. Հատ. ԼԲ. գլ. «յաջորդէ զաթոռն նորին (Ուխտանիսի) Եղիազար՝ այր բարի և ազնուական։ Սա էր եպիսկոպոս Շաքուայ, որ ի վախճանելն Ուխտանիսի ի ժողովի անդ գիպեալ». այս ինքն է կաթուղիկոսացու ընտրողներից մէկն էր Եղիազարս էլ։ Վիճակն ընկնում է Եղիազարին, որ ձեռնադրուում և օծուում է նոյն իսկ ժողովում. երևի թէ Հայաստանի խառնակ դրութեան պատճառաւ։

Հայրապետիս օրով գտնուում է Գիս այն խաչն Նենաց Փայտի մասով միասին, որը Ս. Մեսրոպ անձամբ ամփոփած էր։ Սահմանուում է կատարել նաւակատիկ Գիսի վանքում՝ ամէն տարի Խաչվերացի տօնի հանդիսին։ (Կաղ. Բ. Հատ. ԻԷ—ԼԳ. գլ.)։

ԼԵ. գլ.

Ջիւանշիր ամեն կողմից յարգուում է փառաւորութիւններով.—Սպանումն Ջիւանշիր իշխանի.—Ընտրութիւն Վարազ-Տրդատի.—Արշաւանք Սև-Հոնաց.—Վարազ-Տրդատի մասին։

Կաղանկատուացին, Բ. Հատ. ԻԲ. գլ. գրում է Ջիւանշիր իշխանի մասին. Աստուածային նախախնամութեամբ Ջիւանշիր ի ծնէ իսկ ստեղծաւ փառքերի և մեծութեան մէջ, և մինչև ցայսօր Տէրն ընդարձակեց սորան ամէն փառքով ամէն իշխանութեանց մօտ. մենք տեսանք որ Սա ամէն բանով ամէն թագաւորներից պակաս չէր, ունէր շատ ոսկի, արծաթ, պատուական ծիրաններ, և գեղեցիկ զգեստներ. պատուական և լուսափայլ մարգարիտներ ոչ սակաւ, նաև ունէր ամէն ինչ լի և բաւական առատութեամբ։ 33 Տարի է որ Աստուած սկսաւ բազմամեծար և բարեյաղթ անել Աղուանից իշխանը. չորս աշխարհակալ ազգաց թագաւորներից շատ պատուել և մեծարել, բնաւ պակաս չլինելով այն բռնակալներից, այլ ամէն բանի մէջ վեհ և մեծ լինելով։ Ուրեմն չլինի թէ մէկն փոքր համարելով իշխանիս տիրապետութիւնը իւր գլխին թագ չունենալու համար միայն։ Ջիւանշիր այդ բոլոր փառաց հետ ունէր կատարեալ աստուածպաշտութիւն։

Սորանից մի քանի տարի յետոյ, նաւակատեաց Ս. Խաչի տօնի օրն ամարանոցից գալիս է Պարտաւ Ջիւանշիր, որ ներկայ լինի հանդիսին այն գեղեցիկ տաճարում, որը շինել տուած էր ինքն։ Իւր սեպհական բուրաստանում անզէնք և միայնակ զբօսնելու ժամանակ, գիշերուայ առաջին պահուն սպանուում է իշխանն Ջիւանշիր Ենիբա անուն

ոմն վատազգի անձից[1] որ փախչելով անյայտանում է մութին մէջ։ Արշաւում է սրընթաց Լեգէոնն սպանողի ետեւից, բայց չէ յաջողում գտնել, վասն որոյ քանդում և աւերում են սպանողի հօր տունը և կողոպտում։ Ջիւանշիր իւր վերջին շնչում կարգադրում է իւր որդւոց հասանելի բաժինները և վախճանում։ Մեծ սուգ է անում ամբողջ երկիրն և Դաւթակ անուն ոմն յօրինում է այբբենական կարգաւ եղերերգական ողբ որի կիսատն—Ա.-Ճ տառն—կայ Մոսկ. տպուածում, իսկ ամբողջ Փարիզում տպուածում 1860 թիւ Բ. հատ. ԼԵ. գլ.։

Հաւաքւում են Եղիազար հայրապետի մօտ Աղուանից երկրի ամեն տոհմից իշխաններ և մեծամեծ նախարարներ կուսակալներ և միաձայն հաւանութեամբ մեծ իշխան ընտրում Ջիւանշիրի Վարազ-Պերոժ եղբօր որդի Վարազ-Տրդատը, որի մասին գրում է Կաղանկատուացին (Բ. հատ. ԼԶ. գլ.) Վարազ-Տրդատ (Ա), որդի Վարազ-Պերոժի եղբօր Ջիւանշիրի ... հզօրիմաց հանճարով գերագոյն յոյժ ցուցանելով ամենեցուն զսէր խնամակալ բարեկամութեան... ի ձեռն իմաստակիր և քաղցրաբոյր խօսից նուաճէր և յինքն հանդուցանէր զամենեցուն սիրտ և երկայնամիտ հեզութեամբ հնազանդեցուցանէր զաշխարհն ըստ սովորական իւրոյ տէրութեան»։

Սեւ-Հոնաց Ալփիլզի-թուերն, որ Ջիւանշիրի աներորդին է լինում, իւր փեսայի սպանման վրէժը լուծելու համար՝ մեծ զօրքով արշաւում է Աղուանից երկրի վերայ, որի հետ գալիս են և Գովգայ երկրեյն չառերն զինուած և սպատակ սփռում Կապաղակ (այժմ Ղաբալա) գաւառում։ Վարազ-Տրդատ մեծ իշխանի կողմից գնում է իբրև պատգամաւոր Եղիազար կաթուղիկոսն և համոզկեր խօսքե-

1) Շարայարողն, հատ. Գ. ԺԷ. գլ. գրած է «Ի սմին ժամանակի (683-ին) զՋիւանշիր իշխան Աղուանից սպանին Անեղուքն. իսկ ըստ Կաղանկատուացու՝ Ներքա:

րով համոզում Ալփիլզի-թուերը՝ ասելով. Ջիւանշիր իշխանի սպանման բնաւ հաղորդ չեն Աղուանցիք, այլ սպանուած է նա մի վատազգի անձի ձեռնով, որի հօր տունն արդէն քանդուած է։ Ապա հեռանում է Ալփիլզի—թուերն իւր զօրքով և ամեն եկածներով։

«Այնուհետև աստուածարեալ իշխանն Վարազ-Տրդատ օր ըստ օրէ յառաջանայր ի պետութեան իւրում և ընդունէր զգերագոյն գահն ի հզօր և յարքայակերպ իշխանէն Տաճկաց (Ամիրապետէն) սահմանեալ լինել կողմանն արևելից, իշխել ամենայն թագաւորութեանն Աղուանից և Ուտէացւոց գաւառին (նահանգին) և նուաճել ընդ ինքեամբ զամենեսին, յարազուարճ ցնծութեամբ յաղթող և հզօր գոլով ի վերայ սահմանաց իւրոց» (Կաղ: Բ. հատ. ԼԶ-ԼԷ. գլ.)։ Այս առաջին անգամն է որ Աղուանից մեծ իշխանն հաստատւում է Ամիրապետից։

ԼԶ. Գլ.

Պարտաւի ժողովը.—Խորհրդի նպատակը.—Իսրայէլ եպիսկոպոսի առաքելութիւնը.—Սեւ-Հոնաց պատգամաւորները.—Իսրայէլ եպիսկոպոսի գործունէութիւնը.—Սեւ-Հոնաց Քրիստոսի հաւատալը եւ նոցա մեծ իշխանի առաջարկութիւնը. — Պատգամաւորութիւն. — Կաղանկատուացու Բ. հատորի վերջը:

Պարտաւում կազմւում է մեծ ժողով Եղիազար հայրապետի նախագահութեամբ և Վարազ-Տրդատ Ա. մեծ իշխանի և ամեն նախարարների ներկայութեամբ։

Ասում է Վարազ-Տրդատ Ա. Ահաւասիկ մեր վերայ ծանրացել են Արաբացւոց հարկերն, որ պատճառում է մեզ մեծ տարակուսութիւն։ Երկրորդ՝ աւերուեցաւ մեր

երկիրն հիւսիսայիններից, որ ամեն տարի արշաւելով կողոպտում են և ապատակում։ Ուրեմն կարևոր է ընտրել մի մարդ, որ գնայ և այդ տէրութեան հետ բանակցելով հաստատէ սէր և հաշտութիւն։ Իսկոյն ընտրում են Իսրայէլ եպիսկոպոսը, որ մի սրբասէր անձն է լինում և Մեծ-կողմանց առաջնորդն։

Իսրայէլ եպիսկոպոսն մեծ նեղութեամբ հասնում է Սև-Հոնաց Վարաչան (այժմ Թարկուի մօտ) մայրաքաղաքն և ընդունւում մեծ սիրով։

Ս. եկեղեցու այս ժիր մշակն ոչ միայն յաջողում է խոհեմութեամբ հաստատել սէր, խաղաղութիւն և անքակ հաշտութիւն, այլ և յաջողում է արմատախիլ անել նոցա մոլորապաշտութիւնները, վասն զի ունենում են կուռ մեհեաններ, պաշտելի ծառեր, Թանգրի-խան անուամբ հըսկայի արձան, որին համար զոհում էին խորոված ձի։ Ունենում են քրմապետ, կախարդներ և վհուկներ, պաշտում էին նաև կրակ, կայծակ, ջուր և լուսին։

Հաւաքւում են եպիսկոպոսին մօտ և խնդրում որ մի բան խօսէ նա կրօնի մասին։ Բարեպատեհ առիթ համարելով բացատրում է թէ՝ մոլոր են իւրեանց պաշտամունքներն, ճշմարիտ Աստուածն երկնքումն է. բացատրելով հասկացնում և համոզում է Քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը ժողովրդեան հասկանալի ոճով։ Վերջապէս նախ հաւատում և մկրտւում է ինքն Ալփիլզի-թուերն իւր զօրքով և ապա ժողովուրդն. որք սրբութեամբ պահում են մեծ պասը։

Այնուհետև կոտորւում են պաշտելի ծառերն, շինւում խաչեր և տնկւում շատ տեղերում ի տես ժողովրդեան, կործանւում է Սպանդիար կռատունն. մկրտւում են ապա և դիմադրող քուրմերն, քրմապետն, կախարդներն, վհուկներն, շինւում է եկեղեցի, կատարւում է ուրախութեան տօների տօն և ժողովների ժողով, երբ և իւրեանց

լուսաւորութեան ամենամեծ և ամենանշանաւոր օրն և ի հաստատութիւն Հոնական-հայադաւան եկեղեցու ձեռնադրւում են քահանաներ։

Դիմում է եպիսկոպոսին Հոնաց մեծ իշխանն իւր նախարարների և իշխանների հետ և խնդրելով ասում. «Աղաչեմք զքո սրբութիւնդ, զի հաւանեսցիս լինել մեզ տեսուչ և վարդապետ՝ կանգնելով ի Վարաչան քաղաքիս մերում զաթոռ հայրապետական. և յուխտ Տեառն մտից ես Իլիթուեր(1) ընդ քեզ՝ զամենայն հեթանոսական պաշտամունս բնաջինջ խլեցից յերեսաց Հոնաց երկրիս»։—Պատասխանում է Իսրայէլ եպիսկոպոսն. Այդ կախուած չէ իմ կամքից, այլ Աստուծոյ, Եղիազար կաթուղիկոսի և Վարազ—Տրդատի կամքից (Կաղ. Բ. Հատ. ԼԸ-ԽԲ. գլ.)։

Իլիթուեր մեծ իշխանն պատրաստում է նամակներ, մին ուղղեալ Աղուանից Եղիազար կաթուղիկոսին և Վարազ—Տրդատին և միւսն Հայոց Սահակ Գ. կաթուղիկոսին և Գրիգոր Մամիկոնեան զօրավարին. երկու նամակներն ևս միևնոյն իմաստով—Հոնք ևս ընդունեցին Հայոց և Աղուանից կրօնը և դաւանութիւնը՝ այր Աստուծոյ Իսրայէլ եպիսկոպոսի քարոզութեան շնորհիւ. խնդրում ենք՝ նոյն եպիսկոպոսը շնորհեցէք մեզ Տեսուչ և առաջնորդ, որի ձեռնով գտանք մեր փրկութիւնը և ճանաչեցինք ճշմարիտ Աստուածը։ Այնուհետև կը հաստատուի Հայոց, Աղուանից և Հոնաց մէջ սէր անքակ։ Նամակներս յղւում են Իրթգին Խուրսանց և Շաթ Խազրի ձեռնով(2) Իսրայէլ եպիսկոպոսի հետ։

---

1) Մոսկվայում տպ. եր. 184 Ալփիլզէ թուեր. եր. 206 Իլիթուեր. Փարիզում տպ. Ալբիւզի թուել, իսկ եր. 394 Իլու թուէլ։ Միևնոյն անձն է երկոցունց տպածն էլ և ոչ տարբեր անձինք. թերևս գրչագրերի կամ տպագրերի սխալներ են և ոչ թէ ջոկ ջոկ անձեր։

2) Փարիզ. տպ. Երթգին Խուրսանց և Կաթն Խազրաց։

Պատգամաւորներն մեծ սիրով ընդունում են Հայոց Սահակ Գ. հայրապետից, որ մի յատուկ կոնդակաւ յայտնում է Հոնաց իշխանին՝ նախ իւր թղթի ստանալը. Քրիստոնէական կրօնը ընդունելու համար Հայոց և Աղուանից խնդակցութիւնը. երկրորդ՝ գրում է կոնդակում. «Բայց այդ Իսրայէլ եպիսկոպոսն, որը խնդրեցիք մեզանից, մեծ է Ձեր այդ խորհուրդն. քանզի կարելի չէ հօտն առանց հովուի լինել. այդ ծանր և դժուարին է մեզ չկատարել ձեր խնդիրքը... այլ Իսրայէլ եպիսկոպոսը յուղարկու իշխանութիւնն պատկանում է Եղիազար կաթուղիկոսին» Կոնդակն վերջանում է օրհնութեամբ:

Պատգամաւորներն դառնում են Եղիազար կաթուղիկոսին մօտ, որ պատճառաբանում է թէ՝ Իսրայէլ եպիսկոպոսն առաջնորդ է Մեծ-կողմանց գաւառին, վասն որոյ ձեզ հետ գալն և չգալն թողնում է իւր կամքին: Վերջապէս եպիսկոպոսն սիրով յանձնառու է լինում և պատգամաւորներին հետ դառնում են Վարաչան քաղաքն (Կաղ. Բ. Հատ. ԼԹ-ԽԵ. գլ.):

Կաղանկատուացին վերջացնում է իւր պատմութիւնը Բ. Հատորս Հայոց Սահակ Գ. հայրապետի և Գրիգոր Մամիկոնեանի, և Աղուանից Եղիազար կաթուղիկոսի և Վարազ—Տրդատ մեծ իշխանի կենդանութեանց օրերով, մօտաւորապէս 685-ին. յիշելով Հայոց և Աղուանից Երուսաղէմում ունեցած վանքերի անունները, որք այժմ աւերակ են և անյայտ՝ տեղերով:

ԼԷ. գլ.

Մովսէս Դասխուրանցի[1] շարայարող.—Մահ Եղիազար կաթուղիկոսի եւ յաջորդութիւն Ներսէս Ա. կաթուղիկոսի.—Աղուանից հասարակութեան նիւթական եւ բարոյական տագնապն.—Բանդարկութիւն Վարազ—Տրդատի եւ իւր որդւոց.—Դաւանաբանական յուզումն.—Աղուանից եկեղեցին ստորադրելու պատրուակ.—Գահընկեցութիւն եւ յաջորդութիւն.—Հայաստան եւ Աղուանք երկու սուրերի մէջ:

Շարայարող համանուն Մովսէս Դասխուրանցին շարունակում է պատմութեան թելը Կաղանկատուացու կտրած կէտից Գ. Հատորով. որի մէջ կայ ԻԴ. գլ: Ա. և Բ. գլուխներն վերաբերում են Արբացւոց ծագման. զօրանալուն և աշխարհակալութեան[2]. միւս գլուխների պատմական գլխաւոր կէտերին կը ծանօթանանք կարգաւ առաջիկայում:

Վեց տարի հայրապետական պաշտօն վարելուց յետոյ 687-ին վախճանում է Տէր Եղիազար, որին յաջորդում է
20) Տէր Ներսէս Ա. Բակուր կոչուած Շամախու Գարդման գաւառի առաջնորդութիւնից: Ընտրութիւնն կատարւում է Պարտաւի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մայր եկեղեցում. ընտրութիւնից վերջն Ներսէսից առնում են գրաւոր երդմնաթուղթ, որ ինքնին նզովում է ողջ հերձուածողաց և հերետիկոսաց դասը և ուխտում է հրապարակաւ հե-

1) Դասխուրան գիւղի աւերակն՝ որ այժմ կոչւում է Դասսափառ, գտնւում է Արցախի Գարդմանում. տես Արցախ եր. 275:

2) Որովհետև լուսահոգի Քեր. Պատկանեան հիմնաւոր փաստերով և հմտութեամբ և գեղեցիկ բացատրութեամբ բաւական խօսած է Արաբացւոց մասին Սեբէոսի հրատարակութեան առթիւ, աւելորդ համարեցինք կրկնել այստեղ:

տուել ուղղափառ ս. հարց և բացի 3 տիեզերական ժողովներից չընդունել և չճանաչել այլ տիեզերական ժողով։

Անտանելի է լինում Աղուանից ժողովրդեան քաղաքական, նիւթական և կենսական վիճակն և տագնապն. քանզի մի կողմից Արաբացիք աշխատում էին ձգել իւրեանց իշխանութեան տակ Հայաստանը և Աղուանքը, և միւս կողմից՝ Յոյներն։ Հայոց և Աղուանից ժողովուրդն ողորմելի ոչխարի պէս մնացել էր փղի և ուղտի կռիւների մէջ տանջուելիս և ջարդուելիս. եթէ բռնում էին Յունաց կողմը, կոտորւում էին Արաբներից. եթէ բռնում էին Արաբացւոց կողմն, կոտորւում և պատանդ էին տանում Պոլիս Յոյներից. կարծես թէ ամայանում էր երկիրն։

Հայաստանում և Աղուանքում արդէն քանիցս բարբարոսութիւններ գործած էր քրիստոնեայ Յունաց զօրքըն։ Որպէս թէ բաւական չէր այս, անձամբ գալիս է Յուստինիանոս Բ. կայսրն և անում աւերմունք և անգթութիւններ, թողնում 30,000 զօրք. որ պահպանեն Հայաստանը և Աղուանքը Արաբացւոց դէմ. իսկ ինքն պատանդ է առնում Հայոց և Աղուանից նախարարներների որդիքը և միանգամայն Վարազ-Տրդատ Ա. և իւր երկու որդիքը Գագիկ և Վարդան և տանում Պոլիս և պահում իբրև բանտարկեալ։ Աւելորդ է գրել թէ Աղուանից համար որքան ծանր և որքան վտանգաւոր եղաւ մեծ իշխանի բացակայութիւնն այսպիսի մի ճգնաժամում և անտանելի պարագայում։ Վերջապէս Հայք և Աղուանք զզուելով Յունաց հակաքրիստոնէական արարմունքից՝ վերջնականապէս մտնում են Հագարացւոց տիրապետութեան տակ 693-ին Աբդլ-Մէլիք ամիրապետի օրով։

Արիոսեան, Մակեդոնեան, Նեստորեան, Ապողինարեան և Եւտիքեան աղանդներն յուզած էին արևմտեան եկեղեցեաց մտքերը, վրդոված սրտերը, ցամաքեցրած քրիստոսաւանդ սէրը, անկեղծ եղբայրութեան յօդակապ

միութիւնը և թշնամի յարուցած եղբայր եղբօր դէմ և ազգ ազգի դէմ։ Հայոց և Աղուանից միացեալ եկեղեցին ընթանում էր քրիստոսաւանդ և առաքելական ուղղութեամբ։ Թէ և վրդովուած էր քաղաքական բուռն հոսանաց յորդութեամբ, բայց անվրդով էր նախնական անխոտոր դաւանութեամբ և ազատ ու անխառն արևմտեան խմորեալ աղանդներից։ Այս միացեալ եկեղեցին իւր մարտիրոս զաւակաց անգին արեամբ 400 տարի պաշտպանած էր իւր կուսութիւնը—անխմոր դաւանութիւնը(1) անընդհատ մաքառելով Զրադաշտական լափլիզող կրակի և անյագ սրի դէմ, Սև-Հոնաց, Խազրաց, Ալանաց, Ռոստոմաքեանց, Յունաց և Հագարացւոց սպանիչ զէնքերի դէմ։ Հայոց և Աղուանից միացեալ եկեղեցու այս յարատև տոկունութիւնն և նախնական անխախտ պահպանած մաքուր դաւանութիւնն ծանր է թւում Արևմուտքին։ Այս պատճառաւ սկսում է Արևմուտքն հետզհետէ գործ դնել գաղտնի, յայտնի և բռնի միջոցներ, և մինչև անգամ հակաքրիստոնէական բարբարոսութիւններ, որպէս զի քայքայէ և անջատելով բաժանէ սոյն միացեալ եկեղեցին միմեանցից և պղտորէ սոցա նահատակութեամբ պահպանած միութիւնը և ամուր գրկած դաւանութիւնը։

Յոյները նախ՝ բազմիցս յուզում են Քաղկեդոնի ժողովի խնդիրը, որն արդէն նզովուած էր Զենոն և Անաստաս կայսրների հրովարտակներով։

---

1) «Վասն զի ուղղափառ հաւատոյ քո լոյս՝ ո՛վ եկեղեցի Հայոց, ոչ նուազեցաւ ի բարի սերմանս ցանելոյդ՝ որումն ոչ խառնեցաւ. զաղբիւր յստակ աւանդութեանց քոց՝ աղտաղտուկ ջուր օտարոտի ուսմանց ոչ պղտորեաց. ի ստուգութեան և ի ճշմարտութեան հացն քո կենդանական՝ մեռելական խմոր և հերձուած քացախութեան չարութեանն ոչ զանգեցաւ. յոսկի անբիծ Հաւատոյն և յարծաթ լուսատեսիլ Բանին՝ պղինձ ժանգահոտ և կապար սեաթոյր ոչ գտաւ»

Յովհան Երզնկացի։

Երկրորդ՝ յարուցանում են աստիճանաց կամ դասակարգութեանց խնդիր. իբր թէ ըստ ինն դասակարգութեանց Հրեշտակաց խնդիր, բայց այդ արդէն գոյութիւն ունէր եկեղեցիներում Պօղոս Ս. առաքեալի օրից սկսեալ։

Երրորդ՝ միւս քրիստոնեայ եկեղեցիները ստորադասելու նպատակաւ յաճախ յուզում էին Չորս աւետարանչաց խնդիր—152 աթոռների խնդիր, որպէս թէ միւս ութ Առաքեալներն ստորադրեալ էին Եփեսոսին, Անտիոքայ, Աղէքսանդրիոյ և Հռոմայ,-—Հայք և Աղուանք պատասխանում են ժողովով թէ. Յիսուս Քրիստոս նշանակած չէ իւր եկեղեցու համար հողեղէն մարդ կամ քաղաք մեծ և գլուխ, քանզի ինքն Յիսուս Քրիստոս է իւր եկեղեցու Գլուխն և մեծն, ինչպէս չկար և Առաքելոց մէջ փոքր և մեծ. այլ հաստատեց անխտիր հաւասարութիւն և անկեղծ եղբայրութիւն։ Ամեն երկիրներում, ուր քարոզած և նահատակուած են Առաքեալներ, արդէն հաստատուած են ինքնուրոյն եկեղեցիներ։ Հայաստանում և Աղուանքում քարոզած և նահատակուած են Թադէոս և Բարթուղիմէոս, Յուդայ ոչ Իսկարիովտացին, Եղիշէն, մանաւանդ Առաքեալներից աւելի չարչարանք կրող Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն, որ արդիւնաւոր մշակ եղած է Քրիստոսի Ս. եկեղեցուն համար Հայաստանում և Աղուանքում։

Վերջապէս Յոյներն, փոխանակ ամփոփելու իւրեանց ուժերը և դիմադրելու Արաբացւոց. փոխանակ ամրապնդելու իւրեանց քայքայուող պետութեան միութիւնը, այո, քրիստոնեայ Յոյներն բանտարկում են Աղուանից Վարազ-Տրդատ Ս. իշխանը և իւր երկու որդիքը. Վրացի մի անձի միջոցաւ ձեռք են առնում բանտարկեալ իշխանի կինը Սպրամ իբրև յարմար գործի, վերջինս էլ զՆերսէս Ս. կաթուղիկոսը՝ բաժանել Աղուանքը Հայաստանեայց եկեղեցուց, որպէս բաժանած էին Վրացիները Կիւրիոնի ձեռնով։

Յովել եպիսկոպոսի մօտ պահուած է լինում Ներսէս կաթուղիկոսի տուած երդմնաթուղթն։ Յովէլի մահից յետոյ Ներսէս ձեռք է բերում իւր տուած ձեռագիրը և ոչնչացնում. ապա Սև-Հոնաց կողմն է քշում Իսրայէլ եպիսկոպոսը. պաշտօնից հեռացնում է և Շամախու Գարդման գաւառի առաջնորդ Եղիազար եպիսկոպոսը և այնուհետև սկսում ազատօրէն խմորել Քրիստոսի բանաւոր հօտը։ Այդ միջոցին Կապաղակայ Յովհաննէս եպիսկոպոսն, Ամարասայ Սահակ եպիսկոպոսն և Հողի գաւառի Սիմէոն եպիսկոպոսն և Շերոյ մեծ իշխանն, որ տեղապահ էր Վարազ-Տրդատի բացակայութեան պատճառաւ, իւր ամեն ազատանիներով գումարում են ժողով և նզովում հերձուածող Ներսէսը և անմիջապէս հաղորդում Հայոց Տէր Եղիա կաթուղիկոսին, որ 700 թուին գալիս է Պարտաւ, ժողովով գահընկեց անում զՆերսէս. որ «Կալաւ զաթոռն ուղղափառութեամբ ամս 14 և իշխանութեան՝ ամս երեք և կէս[1]։

Նոյն ժողովում ընտրուում և օծուում է՝ Եղիա Հայրապետի ձեռնով Տէր Սիմէոն Ա. որ սարկաւագապետ է լինում Աղուանից կաթուղիկոսարանին։ Երկու հայրապետներիս որոշմամբ և հրամանաւ չարափառ Ներսէսի (որ 8 օրից յետոյ վախճանուում է Սպրամ տիկնոջ հետ միասին) բոլոր գրքերը հանուում են Բերդակուր (Կթըղկոսարան «Արցախ» եր. 225) ամարանոցից և ոչնչացնում Թարթառ գետի մէջ թափելով (Դասխ. Գ. Հատ. Գ—Է. գլ)։

1) Գօշ—Մ. ամս ԺԵ (15) Կիր. ամս եօթն և տասն. Մ. Այր. 17 տարի։

ԼԸ. գլ.

Ի ճշան անճակ միութեան Հայոց եւ Աղուանից մէջ.—Տէր Սիմէօնի գործերն.—Տէր Միքայել.—Ազատութիւն Վարազ—Տրդատի եւ իւր որդւոց.—Արաբացւոց եւ խազրաց արշաւանքներն.—Յաջորդութիւններ:

Աղուանից Տէր Սիմէօն Ա. իւր ամեն եպիսկոպոսներով, վանականներով, հոգեւորականներով, իշխաններով, սպարապետով և տանուտէրներով տալիս է մի թուղթ՝ Հայոց Եղիա կաթուղիկոսին, որով Աղուանից հոգեւորականներն և իշխաններն պարտաւորւում են այնուհետև Հայոց Ազգի և Ս. Էջմիածնի հետ պահել անքակտելի սէր և միաբանութիւն, և առանց Հայոց հայրապետի գիտութեան ոչ ոք նստեցնելու չեն Աղուանից կաթուղիկոս. և ուխտում են ցմահ հեռի մնալ բոլոր ատելի և մոլար աղանդներից, որի տակ ստորագրում են ամենքն և տալիս Եղիա հայրապետին։ Նոյնպէս Տէր Եղիա կաթուղիկոսն էլ գրում է նոյնպիսի մի պայմանաթուղթ, որի վերջաբանի մէջ ասում է. «Ես Եղիա Հայոց կաթուղիկոս հանդերձ իմ եպիսկոպոսօքս առի զմիաբանութեան գիրդ ի ժողովոյդ Աղուանից, և ետու զայս պայմանի գիր ձեզ, զի մի՛ ոք յանդգնեսցի թիւրել ինչ՝ զեդեալ ուխտադրութիւնդ։ Եւ զերկոսեան նամակն կնքեալ իմով մատանեաւ ետու ի պահեստի Ներսմերհի (Ջրվշտիկ վանքի վանահօր) ուխտին ի ձեռն սրբասիրի Բշկայ հօր՝ պայման անհողդողդութեան»։ Սիմէօն կաթուղիկոսին տուած պայմանաթղթին ստորագրած են հետևեալ անձինք, որոց անունները և ազգանունները օգտակար համարելով դասաւորում եմ այս տեղ. Հայոց հարիւր քառասուն և ութին—Փրկչ. 700-ին։

«Սիմէօն Աղուանից կաթուղիկոս.
Յովհաննէս Կապաղակայ եպիսկոպոս
Սիմէօն Հողւոյ եպիսկոպոս.
Սահակ Ամարասոյ եպիսկոպոս
Սրբասէր Բշիկ Ներսմերհի տանուտէր (վանահայր)
Գտայ (Գտչայ) վանաց » »
Կատարոյ (Մռաւի) վանաց » »
Յովսէփայ վանաց տանուտէր
Դաւիթ Կաղանկատուց վանական.
Պետրոս Տկռանակերտոյ (Տիգրանակերտ) վանական
Պօղոս Աղածօքայ վանական.
Շերոյ Աղուանից իշխան.
Ջուանքոյ Աղուանից Սպարապետ. [1]։
Վարդան պատրիկ և նորին եղբայր Գագիկ.
Բաբ ի Հրահատեան ազգէ.
Վախտանկ ի Վարազմանեան ազգէ
Պատրիկ ի Բարոյեան ազգէ թագաւորաց։
Վահան ի Վարազ-Յոհանեան.
Թէոդորոս ի Ցանոստեան ազգէ.
Ռոստամ ի Վարազ-Աքոյեան (ազգէ)
Զարմիհր ի Վարազ-Բուրդակեան ազգէ թագաւորաց.
Մահմատ ի Շերոյեան ազգէ, և այլ ամենայն ազատք աշխարհիս»։

Այս միևնոյն մարդիկ ստորագրած են և այն թղթին, որը Աբդլ-Մէլէք ներքինին տարած է Ամիրապետի դիւանում պահելու համար։ Թուղթս էս գրուած է միևնոյն մտքով, այս է իսպառ հեռի մնալ երկաբնակ աղանդէն-Քաղկեդոնի ժողովը ընդունելուց։

Տէր Սիմէօն Ա. անելով եկեղեցական ինչ ինչ բարեկարգութիւններ՝ փոխւում է առ Աստուած՝ մի և կէս

1) Սոյն անունների մասին տես Սամ. Անեց. եր. 286։

տարի պաշտօն վարելուց յետոյ. որին յաջորդում է 22) Տէր Միքայէլ, որ առաջ սարկաւագ եղած է Շաքուայ առաջնորդարանում։

Կ. Պօլսում հինգ տարի բանտարկուած մնալուց վերջը մի հնարքով ազատւում է և դառնում տուն Վարազ-Տրդատ։ Իսկ իւր որդիքն Գագիկ և Վարդան 12 տարի մնում են մութն և խոնաւ տան մէջ իբրև պատանդ մինչև Յուստինիանոս կայսեր գահընկեց լինելն և քիթը կտրելն (1) բայց երբ թագաւորում է Յունաց Վարդան-Փիլիպիկոս հայազգի կայսրն, հանել է տալիս խաւարային բանտիցն անմեղ Գագիկ և Վարդան պատանդները, որոց աչքերի լոյսը ծածկած է լինում խաւարն՝ խաւար տեղում երկար մնալուց։ Հետզհետէ կազդուրւում են օր աւուր ընտելանալով լուսին։ Կայսրն շնորհում է Գագկայ Կենաց Փայտի մասը և ազատ արձակում. Գագիկ բերելով սրբութիւնը յանձնում է Տէր Միքայէլ կաթուղիկոսին։

704-ին Արաբացւոց Մամատ զօրավարն տանում է Ասորեստան Աղուանից Շերոյ իշխանը իւր ամեն ազատանիներով և բանտարկում այն տեղ։

709-ին գալիս է Պարտաւ Արաբացւոց Աբդլ-Ազիզ բռնաւորն և նահատակել տալիս Քրիստոնէութեան հաւատը չուրանալու համար Մանկիկ և Մերտազատ եղբայրները, որոց մարմիններն ամփոփուած են Պարտաւի Ս. Գրիգոր-մայր եկեղեցում (Դասխ. եր, 259)։

714-ին գալիս է Արաբացւոց Մսլիմ զօրավարն Դարբանդ և արշաւում Խազրաց վերայ, բայց թէ կարողանում է ազատուիլ թշնամու ձեռքից։ Այս հաւաքում է և Աղուանից զօրքը՝ քաջ աղեղնաւոր Պատրիկեան Նուանշահիկ Վաչական իշխանի զօրավարութեամբ և կրկին արշաւում Խազրաց վերայ. սակայն դարձեալ յաղթւում է

1) Ղևոնդ պատ. եր. 180։

Մսլիմ և դառնում գլխակոր։

725-ին խտիւ աշխարհագիր անելով ամեն մարդ և անասուն՝ սահմանում են ծանր հարկեր։

729-ին Խազրաց վերայ արշաւում է և Ջառահն, սակայն դարձեալ ապարդիւն։ Միւս տարին Խազրաց թագաւորի որդուցն սպանւում է Ջառահ և ձերբակալւում Ջագիկ (1)։

731 Մսլիմն շինում է Դարբանդի քանդուած պարիսպը, բայց անձեռնմխելի պահում է Աղուանից կաթուղիկոսարանը։ Այս տեղ ժամանակակից Ղևոնդ, (եր. 40-41) այսպէս է պատմում. «Գումարէր զօրս բազումս և տայր ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ . . , Որոց եկեալ և մարտ եդեալ ընդ զօրս Հոնաց՝ որ ի Դարբանդ քաղաքի՝ հարին զնոսա և հալածեցին և քանդեալ աւերեցին զդղեկապարիսպ ամրոցին։ Եւ մինչդեռ քանդէին զպարիսպ ամրոցին, գտին վէմ մի մեծ ի հիմանս նորա՝ որ ունէր վերնագիր դրոշմեալ օրինակ զայս. «Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց զքաղաքս և զաշտարակս զայս բազում տաղանդօք յիւրոց գանձուց. և ի յետին ժամանակս որդիքն Իսմայէլի քանդեսցեն զսա, և յիւրեանց գանձուց վերստին շինեսցեն»։ Եւ իբրև գտին զդրոշմն գրոյն՝ զոր ունէր քարն՝ դադարեցին ի քակելոյ զպարիսպն, և կացուցեալ զգործավարս ի վերայ՝ վերստ ին շինեցին զկործանեալ պարիսպն (2)»։

35 տարի. հայրապետական պաշտօն կատարելով (3)

1) Ղևոնդ պատ. եր. 101—102 ասում է. Խազրաց Թարմաչ զօրավարն Հոնաց (Սև) զօրաց հետ միաբանելով անցնում է Ճորայ Պահակից, մտնում Փայտակարան և աւերում բոլոր գաւառները։ Դիմաւորում է Ջառահ, բայց սպանւում է իւր զօրքով. սակայն յետոյ յաղթւում է Թարմաչ Արաբացիներից։

2) Գրեթէ նոյնութեամբ կրկնուած է հատուածս Ասող. եր. 127. Ղևոնդ. եր. 40—41., եւն։

3) Մխ. Այրիվ. 35. Կիր. 35, Շահխաթ. 35 տարի, Դասխուրանցի 37 տարի են տալի Միքայէլին։

վախճանում է Տէր Միքայէլ և յաջորդում է 23) Տէր Անաստաս (1) որ վարում է պաշտօն միայն 4 տարի. որին տեղակալում է 24) Տէր Յովսէփ Ամարասայ առաջնորդութիւնից:

ԼԹ. գլ.

Պարտաւի խլումն.—Նախաձեռնութիւն Արծրունի եղբարց.—Արշաւանք խազրաց.—Տէր Յովսէփ եւ Տէր Դաւիթ.—Հայոց Տէր Սիօն եւ Տէր Եսայի կաթուղիկոսներն Աղուանքում.—Յաջորդութիւններ:

Զոր օրինակ ամիրապետներն աթոռանիստ ընտրած էին Դամասկոս իրենց համար, նոյնպէս Արաբաց ոստիկաններն աթոռանիստ ընտրած էին իրենց համար Պարտաւ քաղաքը. որի մէջ բնակութիւն հաստատելով, տզրկաց նման ծծում էին Աղուանից երկրի պարարտութիւնը: Այդ միջոցներում աւելի են ծանրանում արքունի հարկերն, անտանելի են դառնում տուրքերի վճարումներն. սաստկանում են բռնութիւններն. սովորական են դառնում նահատակութիւններն, խլում Պարտաւ քաղաքն. քշում են դուրս Աղուանից իշխաններն. Պարտաւում նահատակւում են Արծրունի երկու իշխան եղբարք-Սահակ և Համազասպ. երկինք գոգցես սև է մթնում Աղուանից գլխին (2):

Խազրաց Ռաժթարխան զօրավարն ահագին զօրքով գրաւում է Կուր գետի ձախ կողմի գաւառները, որք են

1) Դասխ. 4, Ասլիկ. 3, Շախաթ. 14 տարի:
2) Դասխ. Ի. գլ.

Հեճարի (1) Քաղա (2) Ռստանի (3). Մարզպանեան (4) Համբանդ (5) Գեղաւու (6) Շաքէ (7) Բեխ (8) Խենի (9) Կամբեխճան (10) Խողմաղ (11) և Բաղասական (12) գաւառները և գերում, և աւերում և քանդում են (Ղևոնդ պատ. եր. 132,) նոյնպէս Վրաց 7 գաւառներ:

17 տարի (13) հայրապետութիւն անելուց յետոյ վախճանում է Տէր Յովսէփ և գահակալում է 25) Տէր Դաւիթ Բ. որ ազատում է գրաւուած եկեղեցական կալուածները և սպասները. բայց նենգաւորներից սպանւում է մահացու դեղով՝ պաշտօն վարելով միայն չորս տարի: Ապա գահակալում է 26) Տէր Դաւիթ Գ. և ծախում եկեղեցական կալուածների մի մասը այլազգիներին:

768-ին Հայոց Տէր Սիօն կաթուղիկոսն, առնելով իւր հետ ականաւոր եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, վանականներ և իշխաններ, իջնում է Պարտաւ, գումարում մեծ ժողով, արմատախիլ անելու համար երևան եկած անկարգութիւնները և վերստին հաստատելու կանոնական համարուած Ս. Գիրքը: Ժողովը Պարտաւում անելու պատ-

1) «Աղ. եր. և Դր. եր. 100 Ա. գաւառ:
2) » » » եր. 100 Բ. « :
3) » » » եր. 100-101 Դ. » :
4) «Աղ. երկ. և Դր.» եր. 101, Ե. գաւառ և 180—190:
5) » » » » եր. 100 Գ. » և եր. 277—282:
6) » » » » եր. 101—102, Է.» և եր. 239—248:
7) » » » » եր. 102 Ը.» եր. 260—271:
8) » » » » եր. 101 . . . Զ.» եր. 190—210:
9) » » » » եր. 103 . . .ԺԲ.» եր. 229—239:
10) » » » » եր. 102 . . . Թ.» եր. 271—277:
11) » » » » եր. 103 . . .ԺԱ.» եր. 212—229:
12) » » » » եր. 277:
13) Ըստ Գոշ Մխիթարի 15 տարի: Շահխաթունեան Անաստաս և Յովսէփ հայրապետների միջև նշանակած է Անանիա անուն ոմն հայրապետ 4 տարի տալով, բայց միւսների մէջ չկայ բնաւ:

ճառն այն է՝ որ այն միջոցին խիստ դժուարին եղած է ժողով գումարել Դուին քաղաքում, վասն որոյ ընտրած էր Պարտաւը, ուր հրաւիրում են և Աղուանից հոգևորականաց և իշխանաց դասն։ Ժողովն բացւում է Տէր Սիոն կաթուղիկոսի նախագահութեամբ. «Ուր ներկայ էին Գէորգ՝ Ռոտան եպիսկոպոս, Սատովկ՝ (Մեծ—) Սիւնեաց եպիս. Եսայի՝ Գողթան եպիս. այլովքն հանդերձ և քանի մի իշխաններ-Սահակ պատրիկ Բագրատունի, Ատրներսեհ (Փոքր) Սիւնեաց տէր (Առանշահիկ տոհմից), Սմբատ Բագրատունի, Մեհրուժան Արծրունի, Վահրամ Խորխոռունեաց տէր, Արտաւազդ Աշոցաց տէր, Վահան Վանանդայ տէր, Սահակ Գողթան տէր, և այլք, որոց հաւանութեամբ կը խմբագրուին 24 կանոնք, (որոց մեծ մասն առաջուց կային) գլխաւորապէս հոգևոր հովուաց և առաջնորդաց պարտուց վերայ և ապա Ս. Գրոց ընթերցանելի գրքերը (եկեղեցում հրապարակաւ կարդալու գրքերն) կորոշուին» (Եկեղ. Պատ. Մ. Մուրատ. եր. 315)։

9 տարի պաշտօն վարելուց յետոյ վախճանւում է Տէր Դաւիթ Գ. և գահակալում է 27) Տէր Մատթէոս Բ. Կապաղակայ առաջնորդութիւնից մի և կէս տարի։

28) Տէր Մովսէս մի և կէս տարի։

29) Տէր Ահարոն 2 տարի։

30) Տէր Սողոմոն Ա. կէս տարի,

31) Տէր Թէոդորոս 4 տարի։

32) Տէր Սողոմոն Բ. 11 և կէս տարի։ Սորա օրով մօտ 781-ին հարկերը և միւս ծանրութիւնները թեթևացնելու նպատակաւ՝ Հայոց ժողովրդեան թախանձանքից ստիպեալ՝ Հայոց Եսայի կաթուղիկոսն իւր եպիսկոպոսներով դիմում է Աւբեթլա կամ Օբեթլա ոստիկանին, որ նստում էր Պարտաւում, ուր նախ Տէր Եսայի և Տէր Սողոմոն Բ. աղօթելով նզովքից և բանադրանքից ազատում են տիկին Վարդուհին, որ մերձաւոր ազգակցութեամբ պսակուե-

լուն պատճառաւ նզովուած և բանադրուած էր Աղուանից Տէր Միքայէլ կաթուղիկոսի և Մաքենոցաց վանքի վանահայր Սողոմոն եպիսկոպոսից Շամքոր բերդում (1)։ Ապա աշխատում են Ոստիկանի միջոցաւ բարեփոխել և թեթևացնել տալ հարկերը, բայց ոչինչ չեն շահում (Դասխ, ԺԷ—Ի. գլ. Աստղ- եր. 133—134)։

Խ. գլ.

Շարունակութիւն ազգաբանութեան Միհրանեան տոհմի.—Տէր Յովհաննէս Գ.—Ճիկաճարի պատերազմն.—Վարազ-Տրդատ Բ-ի սպանումն.—Առանշահիկ-Ատրներսեհ մեծ իշխան.—Բաբան եւ Բաջն Եսայի իշխան.—Խազր-Փասգոսի որդու արշաւանքն.—Գանձակ քաղաքի հիմնարկութիւնն:

Վարազ-Տրդատ Ա.-ից ծնած էին Գագիկ և Վարդան, որք ազատուելով Կ. Պօլսից եկին հայրենիք։ Ներոյ իշխանն Ասորեստան տարուելուց յետոյ մեծ իշխանն լինում է Վարդան Բ. որդի Վարազ-Տրդատի Ա.-ոյն, որ արդէն վախճանուած էր։ Վարդան Բ.-ից ծընւում է Ներսեհ-Դժնդակն։ Իսկ Ա. Վարազ-Տրդատից ծընւում է և Ստեփաննոս անուն մի որդի, որ երիտասարդ վախճանելով թողնում է մի որդի Վարազ-Տրդատ Բ. անուամբ, որից ծնւում է Ստեփաննոս (Բ.) անուն մի որդի։ Երկրորդ Տրդատս իւր Ստեփաննոս Բ. որդւով սպանւում է Դատի վանուց խոր ձորում Ներսեհ-Դժընդակից։ Սպանուած Վարազ-Տրդատս Վարազ-Գրիգորից հաշուելով ութերորդն էր (2)։ Այնուհետև Սասանեան թա-

1) Տես Շամքորի բերդի մասին «Արցախ» եր. 55—56։

2) Ա. Վարազ-Գր. Բ. Ջիւանշիր, Գ. Վարազ-Տրդատ. Դ. Վար-

գաւառական այս շղթան բաժանւում է երկու առանձին իշխող ճիւղի. առաջինն Ստեփաննոս Բ-ի Սպրամ անուն օրիորդով միանում է Առանշահիկ տոհմի իշխան Ատրներսեհին, ինչպէս գրում է շարայարողն. «Եւ ի նոյն ամի 821-ին Տէր Ներսեհ ի Փիլիպեան սպան զՎարազ-Տրդատ (Բ.) ի Ստեփաննոսեան և զորդի նորին ի մօրն Գոգ-զենին» (Դաւ. Ի.) և Գ. Հատ. ԻԳ. «Զայս Վարազ-Տրդատ (Բ.) և զորդի նորա Ստեփաննոս, Ներսեհ Փիլիպեան ազգակիցն նորա սպան ի միում ժամու ի խորաձորն, որ կոչի Դաստյի վանք։ Ապա յայն աղետիցն զառն զգեցեալ զպրութիւն կնոջն սպանելոյ, առեալ զմնացեալ իւր դուստրն Սպրամ գիշերահէն տաժանելի ուղևորմամբ մտանէ ի բերդն Խաչէնոյ՝ (Ծար գիւղաքաղաք) և բարւոք խորհեալ տան իւրում՝ ամուսնացուցանէ զՍպրամ ընդ Ատրներսեհի Սահլի որդւոյ»։ Սպանուածի կինն որ ունենում է միայն Սպրամ օրիորդը, որը առնելով այն գաւառն գիշերում տանում է Վերին-Խաչէն (այժմ Ծար, իսկ հնումն Սիսական Ոստան) ամուսնացնում Առանշահիկ Սմբատեան Սալի որդու՝ իշխանաց Ատրներսեհի հետ, որ տիրում էր Ծար, Վերին-Վակունիք, և Բերդաձոր գաւառներին և Գեղամայ լճի արևելեան գաւառին։ Անուհետև մեծ իշխանն Աղուանից լինում է Ատրներսեհ։

Իսկ միւս ճիւղն սկսում է Ներսեհ—Դժնդակով (1), որ իւր իշխանանիստը հաստատում է Դիզակ գաւառի Տումի գիւղում և իշխում Դիզակ և Վարանդայ գաւառների վերայ, որք են

դան, Ե. Ներսեհ, Զ. Գագիկ, Է. Ստեփաննոս Ը. Վարազ-Տրդատ Բ.։ (Մ. Այրիվ. եր. 19)։

1) Դժնդակ կոչուելու պատճառն է սորա գործած անլուր չարութիւններն ինչպէս գրած է Ս. Օրբել. Ա. եր. 202, «Ոտք տառապելոց պարուանդեալ կապեցան ի շղթայս երկաթեղէնս (ձեռամբ Դժնդակիս) վասն որոյ բազումք խորշակահար և հեղձամղձուկ սատակեցան»։

Փիլիպէ ազգական Վարազ-Տրդատ Բ-ի.

Ներսեհ-Դժնդակ որդի Փիլիպէի.

Գագիկ իշխան Ա. որդի Ներսեհ-Դժնդակի.

Ստեփաննոս և Ապրսամէն զաւակներ Գագկայ Ա-ի.

Եսայի քաջազօր իշխան, քաջածանօթ Աբու-Մուսէ (1) անուամբ։

Մովսէս իշխան որդի Եսայեայ։

Գագիկ Թագաւոր, որդի Մովսէս իշխանի և քոյր Գագիկ Թագաւորի՝ Ոսկի (2)

Այս Թագաւորական տոհմի յետածին սերնդից էին Սարգիս և Վրդանէս եպիսկոպոսներն, որք ոչ միայն իւրեանց ծախքով շինեցին Գտչայ գեղեցիկ վանքը սրբատաշ քարով, այլ և ապահովեցին վանքի ապագան ընդարձակ կալուածներ նուիրելով իւրեանց հայրենի սեպհականութիւնից, որպէս վկայում է նոյն վանքի ընդարձակ արձանագրութիւնն. «...ես Սարգիս և Վրդանէս եպիսկոպոսք հիմնարկեցաք զեկեղեցիս ի ՈՂ=1241-ին=, ևն։ Արձանագրութիւններից և աւանդութիւններից այնպէս երևում է որ այս տոհմի իշխանութիւնն Տումի գիւղում տևած է մօտաւորապէս Փրկչական 800—1271-թուականն։ Այնուհետև իշխանավայրն լինում է Դիզակ գաւառի Վեկիջան

1) Արաբական ցեղերի առանձնայատկութիւնն է անդրանիկ որդու անուամբ կոչել հայրը, օր. Աբու Մանսուր, նշանակում է Մանսուրի հայրն, Աբու Ջաֆր, Ջաֆարի հայրն, այսպէս է և Աբու Մուսէ, Մովսէսի հայրն։

2) «Ի ՆԽԹ.=1000=թվ. և ի թագաւորութեան տեառն Գագկայ որդւոյ Մուսէի ես Ոսկի դուստր Մուսէի շինեցի տուն Աստուծոյ»։ Այն տեղ Տումի գիւղի մօտ են նաև Գագիկ Թագաւորի աղբիւրն, պալատի տեղն և գերեզմանն «Արցախ» եր. 79—80։ «Ես Աջամի որդի իշխանայ» («Արցախ» եր. 67)։ «Ես Մելիք-Ազամ որդի Մելիք-Պապին, որդւոյ Հախիջանայ, Թոռանց որդւոյն Թոմասին որդոյ մեծ իշխանին Աւանայ. կանգնեցի զխաչս» («Արցախ» եր. 107)։ Վնեսայ այս է Աւանայ բերդ («Արցախ» եր. 83)։

իշխանի կամ Յօրայ ամրոցն («Արցախ» եր. 72—83) և երբեմն Վնեսայ ղալան, ուր իշխած են.

Իշխան. որդի Իշխանի

Աջամի ՉՂԷ=1248 թուին.

Աւան մեծ իշխան (Յովհաննէս մեծ իշխան)

Թոմաս.

Ջալալ.

Ախիջան կամ Հախիջան։ Իշխանից մինչև Ախիջանս Գագիկ Թագաւորի հետականերից էին թէ այլ իշխող ցեղից, չունիմ հաւաստի տեղեկութիւն։ Սակայն հարկ է յայտնել որ Բէկնազարեանցն, Գաղտ. եր. 201, սոցա ծագումը համարում է սերած Վախտանգեանց Հասան Թագաւորի որդի Վասակ Թագաւորազնից՝ գրելով. Վասակ Թագաւորազն, Վախտանգ, Աւան, Ջաբրայէլ, Աբաս. Իշխան, Բասուտար, Ջալալ, Խումար, Վելիջան։

Ինձ անծանօթ պատճառաւ այնուհետև իշխանավայրն փոխադրւում է Վարանդայ գաւառի Բօշիզ գիւղն (այժմ Տօլատեղ) ուր իշխում են.

Մելիք-Պապի որդի Հախիջանայ.

Մելիք-Ազամ՝ որդի Մելիք-Պապու.

Մելիք-Աւան՝ որդի Մելիք-Պապու [1].

Մելիք-Փաշիկ կամ Մելիք-Փաշա (ռիե—ռծգ=1576—1604 Փրկ.)

Վերջին Մելիքիս ժամանակակից և թերևս ազգակից էր Մելիք-Սուջումն, որ նստում էր Յօր բերդում և իշխում միայն Դիզակ գաւառին, որոց անունները յիշած է Առաք. պատ. գլ. Գ.։

Մելիք-Սուջում Դիզակի.

Մելիք-Աւան Ա. որդի Մելիք-Սուջումի.

1) Սոցա գերեզմանների արձանագրութիւնները տես «Արցախ» եր. 106—108։

Մելիք-Բախտամ Ա.

Մելիք-Աւան Բ.

Մելիք-Եկեան որդի Ղուկաս վարդապետի.

Մելիք-Արամ՝ որդի Մելիք-Եկեանի.

Մելիք-Եսայի որդի Մելիք-Եկեանի.

Մելիք-Բախտամ Բ.։ Սոցա մասին իւրեանց պատմութեանց մէջ յետոյ։

11 տարի (ըստ ոմանց 11 և կէս) հայրապետական պաշտօն վարելուց վերջն վախճանում է Տէր Սողոմոն Բ. և գահակալում է 33) Տէր Յովհաննէս Գ. որ կաթուղիկոսական աթոռը փոխադրում է Պարտաւից Բերդակուր (կաթուղիկոսարան) վանք գի, ինչպէս կանխաւ ասած ենք, Պարտաւը խլած էին ոստիկանները։ Տէր Յովհաննէս Գ. 25 տարի մեծ նեղութեամբ պաշտօն վարելով փոխւում է առ Աստուած և գահակալում է 34) Տէր Մովսէս Գ. վեց ամիս միայն։

821—822 Պարտաւից գաղտաբար ելնում են արաբ ընտիր մարդիկ և աւազակօրէն աւարում և կողոպտում Վարանդայ գաւառը, գերի վարում հազար հայ մարդ և ամրանում Տիկաքար բերդում [1]։ Լուսածագին հասնում է իւր եղբայրներով և զօրքով Սահլի Սմբատեան Եռանշահիկ Տէրն, առհասարակ կոտորում արաբները և ազատում հայ գերիները և կողոպուտը (Դասխ. Ի. գլ.)։

Գահակալում է 35) Տէր Դաւիթ Գ. Կապաղակայ առաջնորդութիւնից. օրհնում Տաքուայ իշխանի չհաս ամուսնութիւնը և յանդիմանւում իւր եղբօրից։

827—828 Պարսիկ Բաբան 150,000 զօրքով հետզհետէ տիրում է Վակունիք, Բերդաձոր, Սիսական, Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Մուխանք և Տրի գաւառներին։ Դիզակի Եսայի իշխանն, որ Ստեփաննոս իշխանի որդին էր և

1) Բերդիս նկարագրութիւնը տես «Արցախ» եր. 165։

քաջածանօթ Աբու-Մուսէ, յաղթական պատերազմաւ յետ է առնում նոյն բոլոր գաւառները և տիրում իշխանաբար։ Բաբան յետոյ զետեղում է իւր բանակը Ամարասի մօտեր-քում, բանակը յանձնում Ռոստամ անուն ոմն զօրավարի և ինքն դառնում Պարսկաստան։ Իջնում է պաշարուած բերդից[1] քաջայաղթ Եսայի-Աբու-Մուսէ-իշխանն իւր զօ-քով և սաստիկ հարուած տալով Ռոստամի բանակին՝ հա-լածում մինչև Պարսկաստան։

836-ին հրամանաւ Ամիրապետին գալիս է Աղուանից երկիրն Խազր-Փատգոսի որդին, սրով և գերութեամբ աւերում երկիրը, այրում եկեղեցիները և դառնում Բա-բիլոն-Բաղդադ։ Կրկին գալիս է նոյն անձն արքունի հրա-մանաւ և գանձով և շինում Գանձակ քաղաքը Ուտեաց Շակաշէն կամ Արշակաշէն գաւառում[2]։ Այնուհետև Պարտաւի փոխարէն Ոստիկանանիստ քաղաքն լինում է նորաշէն Գանձակն։

Մայր-Աթոռոյս Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի 633 թիւ ձեռագիր Աղուանից Պատմութիւնից. «Իսկ յերկու-թիւ ՄՁԶ (=837—838) Հայոց՝ բժան (Երկոտասան) հազար հեծելոց յանկարծահաս ելեալ ի Բախտատա՝ արշաւէին յերկիրս Աղուանից։ Անդ ակն ի վեր հարեալ Սահլի Սըմ-բատեան, որ յարքայից Զառմիհրական տոհմէն էր, գործա-կից իւր կալեալ զմեծ նահատակն Գէորգիոս, դիմէ ի վերայ որպէս արծուի խոյացեալ ի ակար թռչունս, այսր անդր ցրուեալ տապաստ դաշտացն արկեալ վանէր։ Եւ ի նոյն ամի նոյն տէրն Սահլի Սմբատեան ձերբակալ արարեալ զապստամբն Բաբան՝ զմարդախողխող, աշխարհաւեր, ա-րիւնարբու գազանն՝ և ետ ի ձեռն Ամիրմոմնայ[3] և ընդ-

1) Բերդիս դիրքի մասին տես «Արցախ» եր. 135, Գ. բերդ։
2) Տես «Արցախ» եր. 35—52 և Դասխ. ԽԱ, գլ.
3) Վարդան Բարձ. եր. 109. Սահլ որդի Սմբատայ ըմբռնէ զԲաբան և առնու յԱփշնէն պարգևս հազարիցս հազար կշիռ արծաթոյ

վաստակոցն առնու յարքունեացն վարձս բարիս, զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար»։ «Ի սոյն ամի (839) տէրանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց, Վրաց և Ա-ղուանից եղև տէր, յարքունեացն կրկին անգամ զԲուլխար Խոյտա Փատգոս երիցս այսոցիկ աշխարհաց» (Նոյն եր. 225)։

28 Տարի հայրապետական պաշտօն վարելուց յե-տոյ վախճանում է Տէր Դաւիթ Դ. որին յաջորդում է
36) Տէր Յովսէփ Բ.։ (Դասխ. Ի. գլ.)։

ԽԱ. գլ.

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կարևոր ենք համարում մատնացոյց անել այս տեղ իշխող ցեղերը և իշխողաց բնակավայրերը։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԾԱՐԻ ԻՇԽԱՆԱՑ

Ա. Առանշահիկ կամ Եռանշահիկ տոհմ.

Տուն Հայկազեան մեծ իշխանական Առանի տոհ-մից էր այս ընիկ և իշխանազն ցեղն, որ բնակում էր Վերին-Խաչենի Ծար գիւղաքաղաքում Սիսական-Ոստանում և իշխում էր սկզբում ամբողջ Արցախեան նահանգին։ Բայց յետոյ միայն իշխում էին Արաբացւոց ժամանակ Վերին-Խաչեն. Վակունիս, Սոդ և Գեղամայ լճի արևելեան գաւառներին։ Գրականութեան ծանօթ եղածներն են.

Սմբատ Եռանշահիկ մեծ իշխան.

և այլ ևս հարիւր հազար առնու ի նմանէ, և զԲաբանայ կորեալ զոտս և զձեռս՝ հանէ ի փայտ»։

Սահլ կամ Սահլի՝ որդի Սմբատայ,

Յովհաննէս Եռանշահիկ՝ եղբայր Սահլի,

Ատրներսեհ՝ որդի Սահլի։ Սասանեան թագաւորազն Միհրանի յետականերից օրիորդ Սպրամով՝ միանում է Առանշահիկ Ատրներսեհի հետ՝ Սասանեան թագաւորական շղթայի օղակն Առան-շահի օղակին հետ։

Գրիգոր(¹) Ա. և Աբու-Սէթ որդիք Ատրներսեհի.

Սահակ-Սևադա և Դաւիթ, որդիք Գրիգորի Ա-ոյ,

Գրիգոր Բ. որդի Սահակ-Սևադայի.

Գրիգոր Բ-ից ծնուում են Ատրնեսեհ Բ. Սևադա, Իշխան և Փիլիպպէ։

Ատրներսեհ Բ. թագաւորում է Ծարում, որից ծնում է Իշխանիկ և թագաւորում նոյնպէս Ծարում։ Իսկ Փիլիպպէ թագաւորում է նախ Կապաղակ գաւառում և յետոյ Դարբանդում։

Յովհաննէս որ է Սենեքերիմ՝ որդին Իշխանիկ թագաւորին, թագաւորում է Բաղաց-Մեծ-Սիւնեաց։

Ղարա-Գրիգոր Գ. որդի Իշխանիկ թագաւորի, կինն Դօփ դուստր Սարգիս-Բուրդ իշխանի։

Հասան Ա. որդի Ղարա-Գրիգորի, կինն Մամա(²) քոյր Սպասալար Զաքարէի։ Յովհաննէս եպիսկոպոս եղբայր Հասանայ Ա-ոյ, որ շինած է Գետամիջի և Խաթրայ վանքերը («Արցախ» եր. 206—207։

Գրիգոր Դ. որդի Հասանայ Ա-ոյ, կինն Ասփայ՝ դուստր Մեծ-Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանին։

Վահրամ և Սարգիս եպիսկոպոս և Սևադա(³) որդիք Գրիգոր Դ-ի։

1) Եղբայրներից նախադաս դրուածներն գահակալած են։

2) Տեղ տեղ Մամքան անուանուած է սա. բայց ինքն ասում է իւր մասին «Ես Մամքան դուստր Քրդին և Խորիշահի. և ամուսին Հասանայ» «Արցախ» եր. 405։

3) Սևադաս սպանուում է Տիգրանակերտի պատերազմում.

Վահրամից ծնուում են Գրիգոր(¹) Ե. Հասան Բ. Բէկլ, Սարգիս եպիս. և Ալթուն։

Հասան Բ. որդի Գրիգորի Ե-ի, կինն Մամքան քոյր Ջալալ-Դօլայի։

Աղպուղէ, Գրիգոր, Տահանշէ և Զհանշէ որդիք Հասան Բ-ի

Տուրսուն՝ որդի Աղպուղէի.

Այտին՝ որդի Տուրսունի։

«Արցախ» եր. 206-207։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍՕԴԻ ԻՇԽԱՆԱՑ

Սոդի իշխանական տոհմի ճիւղն շառաւիղած է Առանշահիկ բնից, Ծարի Հասան Բ-իշխանից, ինչպէս ապացուցանում է Աղուանից Եսայի կաթուղիկոս Ջալալեանի հաւաքածուն, որի մէջ ասում է. «Հասան (Բ) և այս Հասանէս բաժանին Դօփայ ցեղն, որք են այսոքիկ.

Տահանշէն Ուլուբէկանց պապ.

Աղպուղէն Այտինցւոց պապ («Արցախ» եր. 207)։ Հասան (Միևնոյն վերևի անձն է) Բ.

Տահանշէ որդի Հասան Բ-ի.

Սէյտի «եւ Սէյտիս որդի պարոն Տանշին, թոռն պարոն Հասանայ.

Տահանշահ որդի Սէյտու.

Ուլուբէկ, Հախնազար որդիք Տահանշէի.

Մէլիք-Ուլուբէկ որդի Տահանշէի (միևնոյնն է)

Վարդ. Բար. եր. 199։

1) Նա Գրիգորս, Հասանս, Պէկլս, Ալթունս որդիք պարոն Վահրամայ, թոռունք պարոն Հասանայ «(Արցախ» եր. 208)։

Մելիք-բէկ Ա. 1579.(1)

Մելիք-Շահնազար Ա. որդի Մելիք-բէկի 1607.(2)

Մելիք-Միրզաբէկ Բ. 1657—70.

Մելիք-Միրզախան. 1671—1694.

Մօտաւորապէս 1673-*ին Սօդի մելիքական իշխանութեան չառաւիղից Մելիք-բէկ Բ-ից ծնուած Մելիք-Բաղի կամ Պաղիր իւր գերդաստանով փոխադրւում է Սօդից Վարանդայ գիւղի Աւետարանոց աւանն, որի մէջ և հաստատում բնակութիւն։*

Մելիք-Բաղի որդի Մելիք-բէկ Բ-ի.(5).

Մելիք-Շահնազար Բ. որդի Մելիք-Բաղու(4).

Մելիք-Յիւսէյին Ա.(3)

Մելիք-Շահնազար Գ,(6)

---

1) «Ի թվին Հայոց ՌԻԷ=1579=.. ես պարոն Շահնազարս, Մաջիլ-բէկս, Տաթլու-բէկս, Միրզա-բէկս, Մեւքօն-բէկս և մայր մեր Խանում աղէս կանգնեցաք զԽաչս բարեխաւս հաւրն մերոյ Մելիք-բէկին»։

2) Այս է հանգիստ պարոն Մելիք-Շահնազարի Ա-ոյ ... որ փոխեցաւ առ Քրիստոս ի թագաւորութեան Շահ-Աբասի, թվին ՌԾԶ=1607»։ «Այս է հանգիստ պարոն Նաւրի-բէկին, որդի պարոն Մելիք-Շահնազարին (Ա-ոյ) անողորմ մահուամբ մեռաւ»։

3) Ջալալեան Նապյի կաթ. Աղ. եր. 37 տպ. Երուս.

4) «... շինեցաւ Ս. եկեղեցիս ... իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք-Բաղու որդի Մելիք-Շահնազարին ... Թվ. ՌՃԻԲ=1673» («Արցախ» եր. 105)։

5) Այս է տապան Մելիք-Շահնազարի (ԲԻ) որդի Մելիք-Յիւսէյնի (Ա-Նոյն) 1736»։

«Ոգեմ բանս գովեստի ի վերայ Մելիք-Յիւսէյինի.
Զօր գրեցի յայս տապանի։ Սա էր տէր երկրին Վարանդի.
Երեսուն և հինգ մասն գեղի, սա էր հացով, սեղանով լի.
Ողոմէր ամեն ազգի, կերպարանօք էր գովելի,
Սա ոչ եա հարկ թագաւորի, ամուր պարիսպ էր աշխարհի.
Թագ և պարծանք Հայոց ազգի. պատերազմեաց հետ Օսմանցի
Յոյժ կոտորեաց յազգէն Տաճկի»։

6) «Այս է տապան Մելիք-Շահնազարի (Գ-ի) որ է որդի Մելիք

Մելիք-Յիւսէյին Բ. 1802

Մելիք-Ջիւմշիւտ որդի Մելիք-Շահնազար Գ-ի(1).

Մելիք-Ջհանբաշխ.

Մելիք-Խուդատ։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱԹԵՐՔԻ ԻՇԽԱՆԱՑ

Այս տոհմն ծագած է Առանշահիկ իշխողներից։ Առաջին նահապետն անկարելի եղաւ ճշտիւ գտնել. որ իջնելով Ծարից հիմնաւոր բնակութիւն հաստատած է Հաթերքում. վասն որոյ սկսում ենք շղթայի գտնուած օղակից։

Վախտանգ Ա.

Հասան Ա. և Սակռ որդիք Վախտանգայ Ա-ոյ.

Վախտանգ Բ. որդի Հասանայ Ա-ոյ և հայր Ջալալ Դոլայի։

Վախտանգ Գ. որդի Սակռայ կամ Սակառայ։

Հասան Բ. և Գրիգոր որդիք Վախտանգայ Գ-ի։

Հասան Բ-ս հրաւիրւում է Մեծ-Սիւնեաց Բաղաբերդի Սմբատ իշխանից և Գրիգոր Թագաւորից, որք անզաւակ էին. Գրիգոր Թագաւորն ունէր միայն մի աղջիկ Կատայ անուն։ «Եա ածել ի Խաչենոյ իշխանաց մանուկ մի Հասան անուն ի Գեռաքարեցեացն և ետ զդուստրն իւր Կատայն նմա ի կնութիւն և կացոյց ժառանգ Թագաւորութեան նորոյ. և ինքն և եղբայր իւր Սմբատ յառաջ քան զառնուլն բերդին մեռանին 1166 թուին։ Մինչ զբերդն կամէին

Յիւսէյինի (Ա.-Նոյն) վախճանեցաւ թվին ՌՄԽ=1792»։

1) «Այս է տապան Մելիք-Ջիւմշիւտին .... Սա էր թոռն մեծասեռին, աղնիւ Մելիք,Յիւսէյինին (Բ-ին) (վախճան) Թվ. ՌՄԿԱ=1812»։

առնուլ (Թշնամիք) Հասան կացոյց բերդապահս և ինքն առեալ զկին իւր և զընտանիս՝ ի գիշերի ել ի բերդէն և անց գնաց ի դաւառ իւր և ի տուն ի Խաչէն» (Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 79-81)։

Հասան Թագաւորս Կատայից ունենում է երեք որդի- Վախտանգ Թագաւորազն, Սմբատ Թագաւորազն և Վասակ Թագաւորազն։ Վախճանում է Կատան և Հասան Թագաւորս կրկին ամուսնանում է Կիւրիկէ Թագաւորի Մամա անուն դստեր հետ, որից ծնում է երեք որդի-Գրիգոր, Խոյդան և Գրիգորիս([1])։ Թագաւորս արձանագրած է իւր մասին. «Կամաւն Աստուծոյ ես Հասան որդի Վախտանգայ. տէր Հաթերքու և Հանդաբերդու, Խաչէնաբերդու և Հաւքախաղացին կացի յաւագութեան ամս Խ. (40). շատ պատերազմաւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց աւգնականութեամբն Աստուծոյ. և եղեն ինձ Զ. (6) որդի, զբերդս և զգաւառս ետու նոցա և ես եկի ի վանս (Դատի) մօտ իմ եղբայր պարոն տէր Գրիգորէս և եղէ կրօնաւոր և բերի զխաչքարս ի յԱզուայ, շատ աշխատութեամբ և բազում հնարիւք կանգնեցի սուրբ նշան հոգւոյ իմոյ ... ՈԼԱ.=1182=թուիս» (տես «Արցախ» եր. 203 204)։

«Ես Մամա Թագուհի ամուսին Հասանայ՝ դուստր Կիւրիկայ Թագաւորին՝ կացաք յաւագութեան ամս Լ. (30) ես և այր իմ, և թողեալ զհայրենիս որդւոց մերոց եկաք ի վանս մօտ տէր Գրիգորիս և որդի մեր համանուն նորին

1) Այս խորթութիւնը հաստատում է Գօշ-Մխիթար քանդակելով իւր վանքի ճակատին. «Ի ՈԽ=1191=թվին զկնի չորս ամաց առնլոյ զՆրուսաղէմ Սալահադինին՝ սկսեալ եկեղեցիս սուրբ ի Նորագետիկ և կատարի ամս Է (7) ի խանդաղ դատկին Յունաց ձեռամբ վարդապետին Մխիթարայ .. ձեռնտուութեամբ բարեպաշտ իշխանին Վախտանկայ և նորին զուգակցին Արզու խաթունին և նորին եղբարց Սմբատայ, Վասակայ և խորթն Գրիգորոյ ...»: Խորդ որդւոց անուները յիշում է և Կիր. եր. 125. «Գրիգորոյ և Գրիգորիսի և Խոյդանայ»։

և զգեցաք զձև միանձանց ... ՈԼԱ.=1182=թուիս»։

Վեց որդիներից աւագն

Վախտանգ Թագաւորազն ստանձնում է իշխանութիւնը, թողլով երկու որդի-Հասան և Գրիգոր և երկու աղջիկ և ինքն վախճանում։ Թաթարաց պատերազմում սպանում է Հասանն և պատանի հասակում վախճանում է Գրիգոր։ Կսկծանքով լի մայրն Արզու խաթուն ասում է արձանագրութեան մէջ (տես. «Արցախ» եր. 204—205.) «Ես Արզու խաթուն նուաստ աղախին Քրիստոսի՝ դուստր մեծի իշխանաց իշխանի Քրդին և ամուսին Վախտանգայ Թագաւորազնոյ ... յուսով մեծաւ շինեցի զսուրբ կաթուղիկէս (Խոթայ վանքի հրաշազան նոր շինութիւնը) ի տեղւոջ հանգստարանի առն իմոյ և զաւակաց իմոց Հասանայ անդրանկին իմոյ և Գրիգորի՝ որ ի տէր կէսաւրեայ վախճանեցոյ ... զի անդրանիկն իմ Հասան սպանաւ ի Թուրքաց պատերազմին ... շինեցի զքաւարանս ի փրկութիւն հոգւոց նոցա և իմ դստերաց ... ի թուականութեանս Հայոց ՈԿԳ=1214=ի փառս Աստուծոյ»։

Վասակ Թագաւորազն գնում է Գոլաշտեան([1]) և առնում է այն պատերազմաւ անօրէններից, բնակեցնում այն տեղ իւր որդին և ինքն նահատակւում ՈՁ=1231=թուին («Արցախ» եր. 196)։ Իսկ Գրիգորիսն կրօնաւորեցաւ իւր հօր և մօր հետ Դատի վանքում։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՋԱԼԱԼԵԱՆ ՏՈՀՄԻՆ

Այս տոհմն ես ծագած է Առանշահիկ բնիկ-Վախտանգ Ա-ից, ինչպէս Հաթերքի իշխանաց տոհմն։

1) Գոլաշտի անուամբ վանք և քար կան Մեծ-Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառում «Սիսական եր. 97 և 105» վանքի մասին, իսկ եր. 21 և 104 քարի մասին։ Բէկնազարեանց, Գաղտնիք եր. 199—201 ասում է թէ՝ Վասակ Թագաւորազն իւր բնակութիւնը ձգեց Դիզակի կողմերն։

Վախտանգ Ա.

Հասան Ա. որդի Վախտանգայ Ա-ոյ.

Վախտանգ Բ. որդի Հասանայ Ա-ոյ.

Մայր-Աթոռոյս Մատենադարանում, ըստ մայր ցուցակի Թ. 232 մագաղաթեայ ձեռագիր աւետարանի սկզբում գրուած է. «Աստանար յանկ ելեալ կատարեցաւ հրաշապատում մատենիս այսորիկ որքոյ, հրամանաւ և ծախիւք բարեսէր և աստուածահաճոյ տան Վախտանգայ որդւոյ Հասանայ՝ որդւոյ Վախտանգայ և քրիստոսասէր ամուսնոյ նորա Խորիշահի՝ դստեր մեծ սպարապետին Սարգսի[1]։ Արդ ես Վախտանգ և լծակից իմ Խորիշահ ըստ կամացն Աստուծոյ քաղաքավարեալ՝ ծնաք երիս ուստերս և երիս դստերս զաւակ մարմնաւոր և յիշատակ հոգւոր...»։

Ջալալ-Դօլա-Հասան, Զաքարէ և Իւանէ և Մարինա. որդիք և դուստր Վախտանգ Բ-ի և Խորիշահի։ Ջալալ-Դօլա-Հասան, որի կինն է Մամքան թոռն Բաղաց Թագաւորին, չինում է Գանձասարի վանքը և աքանչելի գաւիթը։

Աթաբակ և Ուքան որդիք Ջալալ-Դօլա-Հասանի.

Պարոն-Ջալալ որդի Աթաբակ Ա-ոյ.

Աաթբակ Բ. որդի Պարոն Ջալալի.

Այտին-բէկ և Աղբաստ որդիք Աթաբակ Բ-ի.

Պարոն-Աղբաստ

Սայտուն որդի Պարոն-Աղբաստի.

Հատիր-Մէլիք որդի Սայտունի.

Սարգիս կաթուղիկոս որդի Հատիր-Մէլիքի.

Մեհրաբ-բէկ որդի Հատիր-Մէլիքի. Մեհրաբից ծնունմէ

Ջալալ-բէկ Ա. որից

Վելիջան-բէկ Ա. որից

Բաղդասար-բէկ, որից

Վելիջան-բէկ Բ. որից

1) Խորիշահս քոյր է Զաքարէ և Իւանէ Սպասալարին։

Մուլքի-բէկ, որից

Մէլիք-Գրիգոր, որին յաջորդում է իւր փոքր եղբայր Մէլիք-Ալլահվերտին,

Մէլիք-բէկ Մէլիք-Գրիգորեան

Դանիէլ-բէկ[1] որից ծնուած է Բաղդասար մետրապօլիտն։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԽԱՂԲԱԿԵԱՆ ՏՈՀՄԻ

Այս տոհմը, որ բնակած է Խաչէն գաւառի Համամի ձորում[2], մերթ կոչուած է Հաղբակեան և մերթ Խաղբակեան։ Տոհմիս էին պատկանում Հարճլանք գաւառի հիւսիսահայեաց մասերն և Խաչենագետի ու Գարգարի մէջ ընկած մասն։ Ջալալեանների զօրանալուց յետոյ՝ Հաղբակեանների ձեռքում մնում են միայն Նատարի ղալա[3] Կաչաղակաբերդ[4] ամրոցներն և Հաւապտուկ ու Կօշիկ[5] վանքերն։

Մի գրչագիր աւետարանի յիշատակարան տոհմիս ծագումը դնում է Բակ իշխանից։ «Ըստ կարի և յօժարութեան խնդրող եղեալ քրիստոսասէր և բարեպաշտ ոմն Վանինի՝ դուստր բարեպաշտ իշխանին Հայոց որդւոյն Խախրանայ թոռն Բակ իշխանին։ Իսկ յայնմ ժամանակի, յորժամ ի պարտութիւն մատնեցաւ սուրբն Վարդան զաւրավարն զաւրաւք իւրովք .. այս Բակ իշխան գնաց փախըս-

1) Տապանաքարի արձանագրութիւնը տես «Արցախ» եր. 150—151։

2) Բնակարանների հնութեանց բեկորների մասին «Արցախ» եր. 183։

3) Տես «Արցախ» եր. 199։

4) » » եր. 197—198։

5) » » եր. 181—182 և եր. 168—169։

տեայ ի յամրոց՝ իմն և զաւրքն Պարսից և ուրացեալն Վասակ զհետ մտեալ պատեցին շուրջ զամրոցաւն։ Իսկ այս Բակ իշխան ելեալ ի պարիսպն նախատեաց զուրացողն Վասակ .... Եւ ելեալ ի գիշերի եաւթն հարիւր արամբք գնաց փախստեայ ... յամուրն Արցախայ(1) և կեցեալ բարեպաշտութեամբ և քրիստոսասէր հաւատով .... Այեսալ Վանինի, որ և ստացաւ զայս աւետարանս յիշատակ հոգւոյ հաւրն իւրոյ բարեպաշտ իշխանին Ջաջռոյ, և ետ ի սուրբ մենաստանն, որ կոչի Հաւապտուկ, որ է շինեալ յանուն սուրբ Աստուածածնի և է բնակարան, տուն և շիրիմ Ջաջռոյ իշխանին և նախնեացն իւրոց և է ի գաւառին Արցախայ, որ կոչի Խոխանաբերդ ի տէրութեան երից հարազատացն և բարեպաշտ իշխանացն Ջալալին, Զաքարիային և Իւանէին ... գրեցաւ սա ի Թվիս Հայոց ՈՁԱ=1232=ի գաւառիս Կայենոյ ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Գետկայ—Գօշ Մխիթարի վանքումս։

Բակ իշխան Ա.

. . . .(2)։

Բակ Բ.

Խախրան՝ որդի Բակ Բ-ի։

Հաղբակ՝ որդի Խախրանայ.

Ջաջուռ, Գրիգոր, Աբուլ Մէթ և Վասակ՝ որդիք Հաղբակայ.

Սմբատ, Հասան(5) Գրիգոր, Այեսալ՝ որդիք

Հասան | Ջաջռոյ քաջ իշխանին և Վանինի դուստր։
Խերխան, Մարծպան, Մամիկոն՝ Թոռունք

1) Համանման հատուած կայ և Եղիշէ եր. 233։

2) Բակ Ա. իշխանից մինչև Բակ Բ-ն—452—855 անշուշտ նստած են շատ իշխաններ, որոց անունները անյայտ են գոնէ մեզ։

3) «Թուական ՈԾԳ=1224=էր, ես Ջաջուռ որդի Խաղբակայ կանգնեցի զխաչս ի տապանի որդւոյ իմոյ Սմբատայ»։ Սմբատիս, իբրև իշխողի՝ անունն յիշուած է 1181-ին Փրկ. «Ոչ. Թուրն և յիշխանութեան Սմբատայ ....» («Արցախ» եր. 180։

Հասան | Հասանայ .... Թվ. Հայոց ՉԺԳ. (Արցախ. եր. 168—169)։

Ջաջռոյ եղբայր Վասակն իւր բնակութիւնը և իշխանութիւնը ձգում է Մեծ-Սիւնեաց կողմն(1)։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԵԾ-ԿՈՂՄԱՆՑ ԿԱՄ ԿՈՒԵՆԻՑ ԻՇԽԱՆԱՑՆ

Սակուր ...... Վաչական Գ-ի օրով (Կաղ. եր. 69 Մոսկ.) Ռոստամ Վարազ-Աքոյեան

Տիրանշահ,

Ուզ,

Համբեր.

Սասնայ՝ եղբայր Համբերի(2).

Հնումն մի և անբաժան էր գաւառս և կոչւում էր Մեծ-կողմանք, Մեծ-Կուանք և Զարաբերդ. բայց Մէլիքութեան ծնունդ առնելուց յետոյ բաժանւում է երկու մաս, մին Ջրաբերդի անուամբ կոչւում Ջրաբերդ գաւառ, իսկ արևմտեան կողմնն՝ Թալիշ, Կիւլատան, Իկիրմիդէօրդ. երկուսն միասին Չիւանշիրի անուամբ Ջիւանշիր։

1) Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 95, «Վասակայ իշխանին Խաչենեցւոյ, որ էր հայր Պռոշայ՝» նոյն եր. 97 և 143։

2) «Զաստուածափառ և պաշխարհելոյս սուրբ աւետարանս որ ձեռօք Հասանայ՝ Ուզին որդոյ բերաւ ի Կեսարիոյ. և նոյն Հասանն և ամուսին Ելթի և պարծանաց որդիք իւրեանց Համբեր և Սասնայ ետուն զսա (զաւետարանս) յիւրեանց տապանատունն (Եղիշ Առաքելի վանքն) որ էին տեղւոյս իշխանք. զտուն Տիրանշահանց Դաւթի ձեռաւքն ի վանս Եղիշէի .... Թիւն Հայոց ՉԺԵ=1266=ՉԻԱ=1272=շինեցաւ ժամատունս (Եղիշ Առաքեալ վանքի)։ Տիրանշահանց իշխողների չարունակութիւնից—սկզբից և վերջից—պակասում են իշխողների անունները։ Սակայն անկարելի եղաւ գտնել պակասները։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՋՐԱԲԵՐԴԻ ԻՇԽԱՆԱՑ

Մեծ-Շէնեաց Խանածախ գիւղում իշխում է Մէլիք-Իսրայէլն, որից ծնուած էր Մէլիք-Եսային և յաջորդած իւր հօր. որ 1686-ին տեղափոխւում է Խանածախից Ջրաբերդ գաւառն Ջալալեան իշխողների հիւրընկալութեամբ.

Մէլիք-Եսայի Մէլիք-Իսրայէլեան, որից ծնում և յաջորդում է

Մէլիք-Ալլահ-ղուլի-Սօլթան, որից

Մէլիք-Ադամ Ա.(1) որից

Մէլիք-Մեժլում, որից

Մէլիք-Ադամ Բ. որ տեղափոխւում է Բօլնիս.

Մէլիք-Վանի, որից ծնւում են չորս որդի-Յովսէփ-բէկ, Սարգիս-բէկ, Աթա-բէկ(2) և Միքայէլ-բէկ։ Բայց Մէլիք-Վանու եղբայր Յակոբ խզբաշին ունենում է երեք որդի Ասլան-բէկ, Ջալալ-բէկ և Յարութիւն-բէկ. Ասլան-բէկից ծնուած են Եփրեմ-բէկ, Ներսէս-բէկ, Մովսէս-բէկ և Նիկալայ-բէկ բարեհամբաւ զաւակներ։ Իսկ անժառանգ վախճանւում են Ջալալ-բէկ և Յարութիւն-բէկ։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԻՒԼԻՍՏԱՆԻ ԻՇԽԱՆԱՑ

Թար գիւղաքաղաքում բնակող Առանշահիկ բնից ճիւղաւորւում է Ալլահ-Աղա խան Ջահան-Շահից

1) Մէլիք-Ադամ Ա. ունի երկու ապարան, ամարանոց ապարանն, որ գտնւում է խնձմա կոչուած անապատին մօտ և ունի 49 մետր երկարութիւն և 29 մետր 25 սան. լայնութիւն, շինուած է (Մ.-Ադամ Ա-ից) ՌՄԻ=1771=. իսկ ձմերանոցն, Մայրաքաղաք կամ Քաղաքատեղում, 37 մետր երկարութեամբ, 34 մետր 40 սան. լայնութեամբ, որոյ մասին տես «Արցախ« եր. 217—218 և 223—224։

2) Սա ունէր պօլկովնիկի աստիճան։

իբրև սեպհականութիւն ստանում է Նիժ և Սօլթան-Նուխի գիւղաքաղաքները, որք Կապաղակ գաւառումն են։

Ալլահ-Աղա խան Ջահան-Շահից ծնւում և յաջորդում է

Ղարա-Հասան խզբաշին, որից

Վարդան խզբաշին, որից

Դաւիթ խզբաշին, որ Մէլիք-Սուճումի հետ գնում է Պարսկաստան և կրկին յետ դառնում, որից Աբով խզբաշին, որ Սև-Աբով ևս է կոչւում։

Սա, Ջալալեան Մէլիքների խորհրդով և Ջալալների անընդհատ աւերմունքներից զզուած լինելով, թողնում է Նիժը և Սօլթան-Նուխին և իւր յիսուն ծուխ ազգականներով 1600 թուին փոխադրւում է Կիւլստան։ Սա յաջողում է ձեռք բերել Մէլիքութիւն և կոչւում Մէլիք-Աբով Ա. որից

Մէլիք-Բէկլար Ա. որից

Մէլիք-Աբով Բ. սա կոչւում է և կաղ Աբով.

Մէլիք-Թամրազ՝ եղբայր Մէլիք-Աբով Բ-ի վասն անչափահասութեան Մէլիք ժառանգ Յովսէփին։

Մէլիք-Յովսէփ, որ կոչուած է «Քաջամարտիկ Մէլիք Յովսէփ» («Արցախ» եր. 242), որից

Մէլիք-Բէկլար Բ. ապա սորա եղբայր

Մէլիք-Աբով Գ.

Մէլիք-Փրէյտուն՝ որդի Մէլիք-Բէկլար Բ-ի.

Մէլիք-Իսախան («Արցախ» եր. 228)։ Գաղտնիք եր. 191—192։

ԱՐՑԱԽԻ ԳԱՐԴՄԱՆԻ ԻՇԽՈՂՆԵՐ

Նուրս՝ Առանշահիկ ցեղից.
Կորիճ » »
Խոսրով Նախարար (Պաղ. Բ. հատ. Գ. գլ.)
Մովսէս կուրացեալ Աչօտ Թագաւորից.

Յով. կաթ. եր. 377—379։

ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԻՒՐԻԿԵԱՆՑ

Այս տոհմն շառաւիղած է Բագրատունի Աշոտ-Ողորմածից իբրև ընից և հետզհետէ բնակած Շամշուլտէ, Ձորագետ, Լօռի, Տաւուշ և Մածնաբերդ ամրոցներում և իշխած երբեմն Արցախի Գարդման, Փառիսոս, Բաւ, Կողթ և Ձաւէ գաւառներին վերայ։

Գուրգէն Թագաւոր՝ որդի Աշոտ-Ողորմածի.

Դաւիթ-Անհողին՝ որդի Գուրգէն Թագաւորի։ Անհողինս շինում է Լօռի բերդաքաղաքը, որի մէջ և հաստատում իւր բնակութիւնը։

Կիւրիկէ Թագաւոր՝ որդի Դաւթի-Անհողնի.

Կիւրիկէիս Թագուհին էր Թամար, որից ծնան

Աբաս, Դաւիթ, Մարիամ կամ Մամա (սա էր կին Հասան Թագաւորին) Ռուսուդան և Բաւարիա։

Աբաս Թագաւոր՝ որդի Կիւրիկէ Թագաւորի և իշխող Տաւուշ բերդի։ Դաւիթ՝ եղբայր Աբաս Թագաւորիս, իշխում է Մածնաբերդին, վախճանում են երկու եղբարքս և ամփոփւում Հաղբատ վանքում։ Դաւթից մնում է մի որդի Կիւրիկէ անուն։

Կիւրիկէ Ա. իշխանից ծնւում է

Աբաս իշխանն, որ ամուսնանում է Սպասալար Զաքարէի քոյր Նանայի հետ և երկու տարուց յետոյ վախճանելով թողնում է մի որդի Աղսարթան անուն. Աղսարթան ամուսնանում է Բագրատունի Վասակեան Դաւիթ իշխանի(1) դստեր հետ. Դաւիթ նենգութեամբ գրաւում է

1) Սա և իւր հայր Վասակ Իշխանն, որ նստում էին Նոր բերդում, շինել են տալիս Տաւուշեցի Յովհաննէս ճգնազգեաց եպիսկոպոսի ձեռնով Վարագայ գեղեցիկ վանքը (Վարդ. բարձ. եր. 201—204 և «Արցախ» եր. 336—338)։

Մածնաբերդը, բայց հալածւում է բերդի բնակիչներից. կրկին նստում և իշխում է Աղսարթան։

Կիւրիկէ Բ. իշխան՝ որդի Աղսարթանայ. կինն Թամար, որոց որդիքն են Փահլաւան, Թաղիադին և Աղսարթան Բ. (Վարդ. բարձր. եր. 141—142. Կիր. եր. 89—90 և 142։

Մելիքութեան ծագումից յետոյ Գարդման գաւառիս մի քանի գիւղերում բնակած և իշխած են մի քանի գիւղերի, ինչպես են Գետաշէն, Ոսկանապատ և Մեծ-Բանանց։

Գետաշէնում բնակող Մէլիք-Մնացականեանների մասին ոչինչ տեղեկութիւն չկարողացանք ձեռք բերել։ Ի՞նչ արմատից ծագած են. քանի՞ մելիք գահագալած է, ինչ եղան սոցա հետականերն, ինչպէս եղած է սոցա անցեալն։ —Ոչ ոք չգիտէ։ Սոցա հետականերից ոմն Թամիր-բէկ բնակում էր Գանձակում, որի մօտ ասում էին թէ կան փաստաթղթեր և իւր ազգի պատմութեան համար նիւթեր. բայց անմատչելի եղաւ մեզ...։ Մինչև անգամ «Արարատ» ամսագրի մէջ հրապարակաւ խնդրեցինք ձեռք բերել,— անկարելի եղաւ ստանալ։

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ(1)

Առանշահիկ ընից-Սօդի Մէլիք-Շահնազարեաններից ընձիւղեալ մի բողբոջն է այս մելիքութեան առաջին անձն Նազար անուն։ Սա ուղղակի 1601—1902 մելիքութիւնը ստանում է Ա. Շահ-Աբասից, որ հիւր եկած է լինում Մէլիք-Շահնազարին Մազրա գիւղն և կոչւում է Շահ-Նազար(2), այս է Շահի քաղցր նայուածքն իմ վերայ է։

1) Արցախի Գարդմանում։

2) Սա չփոթելու չէ մեծ և Ա. Մէլիք-Շահնազարի հետ։

Համարեա թէ Մելիք-Բաղուց շատ առաջ տեղափոխուած է սա Մաղրայից Ոսկանապատ, ապա հետըհետէ իշխում է և Միրզիկ, Բրաջուր և Մուլթ գիւղերին[1]

Մելիք-Շահ-Նազար (չգիտենք որի որդին է). որից
Մելիք-Յովսէփ Ա. որից
Մելիք-Եաւրի, (վախճանեալ 1720-ին)
Մելիք-Յովսէփ Բ. (» 1730-ին)
Մելիք-Գաբրիէլ (» 1780-ին)
Մելիք-Յովսէփ Գ. (» 1826-ին)

Որդիք սորա Բէկլար,բէկ և Եաւրի-բէկ. իսկ եղբայր Մելիք-Յովսէփ Գ-ի՝ Բօչարի-բէկ, որ վախճանուած է 1740-ին, ինչպէս երևում է շիրմաքարի արձանագրութիւնից։ Այս տոհմից է սոյն Մելիք-Շահնազարեան Շափուրեանց Բէկլար-բէկ, որ իւր գերդաստանով բնակում է Կիւլատանի Վերին-շէնում։

Մելիք-Շահնազար-Շափուր. որի հետականերիցն է եղել նաև

«Միր-Դաւիթ-խան Շարեան ի տանէ Մելիք-Շահնազարեանց Մաղրացի, առպետ Ա. աստիճանի կարգացն Աւբեգական-առիւծոյ Պարսից արքային. երբեմն դեսպան ի կողմանէ նոյն արքային (Պարսից) առ Թագաւորն Փռանցիոյ 1816 Թուին» (Տես «Արցախ» եր. 249)։ Այս իսկ տոհմից էր նա և սոյն Դէ-Շափուր անուանեալ, որ բնակում էր Դարբանդում և մեռաւ մի քանի տարի առաջ առանց զաւակ թողնելու։

Անկարելի եղաւ մեզ տեղեկութիւն հաւաքել Մելիք-Մաթէոսեանների մասին, որ բնակած են Մեծ-Բանանց և Խաչակապ գիւղերում. նոյնպէս և Մելիք-Սիմաւոնի (Սէմէօն) մասին, որ բնակած է Հարցհանդիստ և Խաչակապ գիւղում (Տես «Արցախ» եր. 45), Մելիք-Հախնազարին,

1) Գիւղերիս մասին տես «Արցախ» եր. 272—278։

որ բնակած է Փիփ գիւղում (Արցախ եր 298) Մելիք-Ղօրխմասին, որ բնակած է Թովուզ գիւղում; (Արցախ եր. 330). և Մելիք-Ջհանկիրին՝ որ բնակած է Կուզէն գիւղում («Արցախ» եր. 59)։

ՓԱՌԻՍՈՍ ԵՒ ՔԱԽՍ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ԻՇԽՈՂՆԵՐ

Ջեսում իշխան՝ Առանշահիկ տոհմից
Սենեքերիմ իշխանաց իշխան և յետոյ Թագաւոր.
Գրիգոր Թագաւոր՝ եղբայր Սենեքերիմ Թագաւորի.
Հասան իշխան Գեսումեանց.
Գրիգոր փառաւոր իշխան՝ որդի Հասան իշխանի.
Փիլիպպէ՝ որդի Գրիգորի (Վարդ. Բարձ. եր. 134—135)։

Խորէն	Թվ. ՉԻ.=1271.	
Հայրապետ		
Սասնայ	Թվ. ՋԼ.=1481.	«Արցախ» եր. 307 և 335։
Սարգիս՝ որդի Սասնայի.		
Սադօրնոյ մեծ իշխան		
. . . . ։		

Վասակ իշխանաց իշխան Բագրատունի.
Դաւիթ իշխան՝ որդի Վասակայ | Արցախ եր. 395 և 435։
Վասակ որդի Դաւթի, որ նստում էին Նոր-բերդում։
Մելիք-Աթա Ա. Մեծ-Ղարամուրատի, որ Միափոր գաւառում.

Մելիք . . . .[1] գաւառի մէջ է

1) Զաքար. Սարկ. եր. 23—26 պատմում է թէ Շահ-Աբաս Ա. Մեծիմուրհին է տալիս Միափոր (այժմ Մեծ-Ղարա-Մուրատ գիւղ Միափոր գաւառում) գիւղացի յօբան Աքային՝ Վրաստանից դարձած ժամանակ գրելով. «և նա նոյն յորդւոց յորդիս լինել Մելիք այնմ գաւառի»։ Բայց չէ նշանակում թէ ինչ եղած է Մելիք-Աթայ Ա-ոյն Մելիք-որդու անունն։

Մէլիք-Ալթայ Բ. թոռն Մէլիք-Ալթայի Ա-ոյ։

Այս տոհմից եղած է Մէլիք-Սարգիս, որ խրայիննե-րով տեղափոխուած է Շուլաւեր։

ՊԱՐՏԱՒԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ

Քաղաքումս երկար ժամանակ բնակած են Ա-ղուանից մեծ իշխանների որդիքն, թոռներն և հետակա-ներն, ինչպէս էին Վարազ-Գրիգորի, Վարազ-Տրդատի և Ջիւանշիրի, են են որդիքն և թոռներն։

Վարազ-Գրիգոր.
Վարազ-Տրդատ Ա.
Ջիւանշիր.
Վարդան.
Գագիկ. են։
Վարազ-Տրդատ Բ. որդի Վարդանայ.
Շերոյ մեծ իշխան.
Ռոստամ Վարազ-Աբոյեան.

ԿՈՂԹ ԳԱՒԱՌԻ ԻՇԽՈՂՆԵՐՆ

Սապ կամ Բաբ Հրահատեան Վախտանգ Վարազմանեան Վարազոյ որդի Վախտանգայ	Դասխ. ԺԳ. գլ.
. . . . . , .	
Բլու-Զաքարէ. Վահրամ՝ որդի Բլու-Զաքարէի. Աշպուղէ որդի Վահրամայ։	Կիր. եր. 95.

ԶԱՒԷԻ ԳԱՒԱՌԻ ԻՇԽՈՂՆԵՐՆ

Սեւուկ իշխան Ղազախի Գէորգ նահապետ. Արուես եղբայր Գէորգայ Ստեփաննոս-Կոն.	Ցով. Կաթ. եր. 235—236 և 135։

Հասան իշխան՝ շինող բերդին Կայենոյ (Վարդ. Բարձ. եր. 184)։

Աղբերդ (այժմ աղդաշ) գաւառի իշխաններն

Այստեղ որդւոց որդի բնակում էին Վաչականեան Թագաւորաց ցեղերն, նոյնպէս և Կապաղակ գաւառում. որպէս են

Պատրիկ Բարդեան յարքայից զարմէն.
Պապ Հրահատեան (Դասխ, եր. 244 տպ. Մոսկ.)։

Կապինան գաւառի իշխողներն

Վահան Վարազ-Ցոհանեան Մաախանացւոց զարմից։

Հողի գաւառի իշխաններն որդւոց որդի

Զաումիհր Վարազ-Բրտակեան և,
Մամատ Շերոյեան։

Շաքի գաւառում եւ քաղաքում իշխում էին

Արմիհր կամ Զարմիհր-Եռանշահիկ որդւոց որդի.

Բողասական ցեղն ունենում է իւր Թագաւորը (Եղիշ. եր. 257) նոյնպէս և Լփնիք. նոյն եր։ Զվուրկն քաջ գեղ-բայր Թագաւորին Լփնաց. եր. 143։

Շամախու Գարդման բերդում և գաւառումն որդւոց որդի իշխում էին Միհրանեան քաջ Վարդանի ցեղն. Առանշահիկ իշխանները կոտորելուց յետոյ։

ԽԲ. ԳԼ.

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԲԵՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ծար գիւղաքաղաքում բնակող Առանշահիկ տոհմի իշխաններին էին պատկանում Ծար և Հանդաբերդ ամրոցներն և Ղզղալան (տես Արցախ եր. 409—410)։

Հասան Ջալալեանի և իւր սերնդոց էին պատկանում Հաւաքախաղաց և Հականակաբերդ, Բերդաքար և Ականայ Ամրոցներն։ («Արցախ» եր. 211—213)։

Ջալալեաններին էին պատկանում Խոխանաբերդ, Անանուն կամ Ծիրանաբերդ, Խաթրայ-բերդ և Շիկաքար (Արցախ եր. 197—199)։

Խաղբակեաններին էին պատկանում Կաչաղակաբերդ, Նատարին Ղալա և Աղուանք կոչուած պարիսպն (Արցախ նոյն երեսներում)։

Վարանդայ, Դիզակ և Բերդաձոր գաւառներն ի հնուց միշտ պատկանում էին այդ գաւառների հայկական իշխաններին, բայց ինչպէս տեսանք Ներսէհ-Դժնակին նոյն իշխանաց ոտքերը երկաթեայ շղթաներով տանջելով սպանում է և տիրապետում այդ գաւառներին և բերդերին, որք են Բռղանոնջ, Ղալին-Խութ, Աշջկայ բերդ (Ղզղալա) Վելիջան իշխանի բերդ կամ Ցօրա բերդ, Վնեսի ղալա, Դող բերդ և Դիզափայտ բերդերն (Արցախ եր. 134—136 և 82—85), և Ամու տեղ, Թոմաս, Ղալալու և Խցաբերդ ամրոցներ (Արցախ եր. 401—402)։

Շիրանշահանց տոհմն իշխում էր Ջրաբերդին և Մայրաքաղաքին (Արցախ եր. 239—24 և 222—224)։

Արցախի Գարդման, Մլզնաբերդ, Ղալա-Բերդակ Քառահերձ և Կեռստավանք ամրոցներն պատկանում էին Առանշահիկ իշխաններին։ Մէլիք-Բէկլարեաններն ևս ունէին

իւրեանց առանձին ամրոցները՝ Քառաքուրզ բերդակ և ուրիշ 3 բերդ (Արցախ եր. 230 և 256—258)։

Փառիսս, Մամռուտ կամ Զարեքայ ամրոց, Շամիրամայ, Շահ-Փերեար և այլն բերդերն պատկանում էին Փառիսոսի Առանշահիկ իշխաններին և Թագաւորներին (Արցախ եր. 324—327). իսկ Ղալա-բոյունն յատուկ էր Վահրամ իշխանին։

Երգեվանք, Տաւուշ կամ Թովուզ[1] Կածարեթ, Դուլըկեան, Ճշաքար, Ղզղալա, և Տնքար ամրոցներն պատկանում էին սկզբում Առանշահիկ իշխաններին, բայց յետոյ Կիւրիկեան իշխաններին և Բագրատունիներին (Արցախ եր. 357—360)։

Հայկական ցեղից էին Ջաւէ գաւառի իշխողներն, որոց պատկանում էին Տար-Խաչ գիւղի բերդն, Մանթաշ ղալան, Կայենի բերդն՝ որ պատկանում էր Հասան իշխանին. Մթնաձոր, Բերդաքար, Բերդատեղ, Ղեասի բերդ, Տինոզն, Գաւարզին, Գագայ ամրոց Բագրատունի Գագ Թագաւորից շինուած (Արցախ եր. 392—397)։

Թագաւորազուններից ոմանք բնակում էին Շամքոր քաղաքում և իշխում Շամքոր և Հոզաբերդ ամրոցներին («Թագաւորազն Կողթա տեառն տուն. Կաղ. ԼԲ. գլ.)։

Առանշահիկ տոհմից Վարազ-Պերոժին էին պատկանում Տաքի քաղաքն իւր գաւառներով և բերդերով և վանքերով (Կաղ. Ա. Հատ. ԻԷ. գլ. և Բ. Հատ. ԼԲ. գլ.)։

Ջիւանշիրի եղբայր Ցեղուտ-Խոսրովն, որ նստում էր Հողի գաւառում, շինած էր Խոսրով նշանաւոր ամրոցը, Ջրազողը, Ղալայ-Բոյունը (Աղ. երկ. և Դր. եր. 225—229)։

Թագաւորազունների և նախարարների միացած ցեղերն բնակում էին Արաժանս (Արաշ) Աղբերդ (Աղ-դաշ)

---

1) Կիւրիկեան Սրաս Թագաւորն բնակում է Տաւուշ բերդում, իսկ Բագրատունի իշխանք Նոր-բերդումն։

Հաքանդ և քաղա գաւառներում, որոց պատկանում էին ԼԳ. ԼԴ. ԼԵ. ԼԶ. ԼԷ. բերդերը (Աղ. եր. և Դր. եր. 284—288)։

«Պատրիկ Բարոյեան յարքայական զարմէ» տիրում էր Կապաղակ գաւառին, որին պատկանում էին Սրնար (այժմ Կեաւուր ղալա—Բրխտանէի բերդ) և ԽԲ. ԽԳ. բերդերն (Աղ. եր. և Դր. եր. 253—255)։

Լփնաց գաւառների բերդերին փոքր մասամբ տիրում էին ինքեանք Լփնիք. իսկ մեծ մասամբ Ազուանից թագաւորներն, ինչպէս են Խտըր-Ձնդան, Ալթի-Ագաճի մօտի քնրղն, Ղզղալա, Նովուր-ղշլաղ և Ցռի (Աղ. եր. և Դր. եր. 143—150) և Դաղըանդ և սորա շուրջն եղածներն։

Պէտք չէ մոռանալ որ վերոյգրեալ բերդերն յաճախակի ենթարկուած են եղել յափշտակութեան, զի բուռնք յափշտակած են իրարից, օրինակ Պարսիկներն Ազուանցիներից, Արաբացիք՝ Պարսիկներից. Թաթարներ, Վրացիք, Սելջուկներն, Օսմանցիք, ևն. միմեանցից։

ԽԳ. ԳԼ.

Արաբացւոց կասկածներն.—Աղուանից իշխանների գերեվարութիւնն.—Եսայի մեծ իշխանի քաջագործութիւններն եւ գերուիլն.—Նահատակութիւններ —ինքնակոչ կաթուղիկոս:

Արաբացւոց ոստիկաններն և զօրավարներն այնքան չէին կասկածում և վախում դաշտաբնակ իշխող հայերից, որքան կասկածում և վախում էին լեռնաբնակ իշխաններից։ Արդէն իւրացրած էին ոստիկաններն Դարբանդի, Վատնեան, Ազուանից դաշդային և Շաքուայ և Շամախու դաշտային և լեռնային բոլոր գաւառները. բայց

Արցախի լեռնային գաւառների հետ ողորում էին անընդհատ, որ իւրացնէին։

Ըստ աւանդութեան Ասողկան, եր. 107, Հայոց Յ. թուականին (851—852-ին) Ջափար ամիրապետից յուղարկուում է Աբու-Սէթ ոմն, որ չըթայակապ անելով Արցախի Գարդմանի իշխան կորիճը, Վերին-Խաչենի իշխան Ատըրներսեհը, Դիզակի Եսային և Սևորդեաց Ստեփաննոս Կոնը՝ Հայոց իշխանների հետ տանում է Բաղդադ և նահատակել տալիս շատերը (1)։

Այս գործողութիւնը հետևեալ ձևով է պատմում Թովմայ Արծրունին, եր. 177—185 և 191։ Բուղա ոստիկանն գնում է հիւսիսային ցեղերը նուաճելու, բայց դառնում է կոր ի գլուխ. վասն որոյ սաստիկ բարկացած՝ իւր զօրքով արշաւում է Եսայի-Աբու-Մուսէ անուանեալ —մեծ իշխանի վերայ, որ ամրացած էր Բթիշ (Գոխչ-Դող ամրոցում (2) իւր զօրքով)։ Աբու-Մուսէն—արդէն գիտենք որ Դիզակի Մովսէս իշխանի հայրն էր և Գադիկ թագաւորի պապն—խրախուսում է իբրև դահերեց Արցախի միւս իշխանները կորել կիրճերը և յետ մղել՝ ասելով. «Մենք հիւսիսային ցեղերից ստոր չենք, յորոց Բուղան դարձաւ կոր ի գլուխ, պէտք է պատերազմենք քաջութեամբ»։ Բուղա ոստիկանն քսան և չորս անգամ յարձակում է գործում Աբու-Մուսէի վերայ սարսափելի պատերազմներով, բայց 24 անգամն էլ չարաչար յաղթուում է։ Ապա անճարացած ոստիկանն դիմում է խորամանկ, բայց անպատուաբեր միջոցի, այս է Ամիրապետից բերել է տալիս նշանաւոր պարգևներ—որպէս յաղթող զօրավարի վայելուչ ընծաներ Եսայու համար, որին և յանձնելով Ամիրապետի կողմից այն ընծաները, հաստա-

1) Դասխ. Գ. Հատ. ԽԱ. գլ։ Վարդ. Բարձ. եր. 110—111, այս գործողութիւնը վերագրում են Բուղային։

2) Արցախ եր. 83—85։

տում է յաղթողի հետ սէր, խաղաղութիւն և բարեկամութիւն։ Այնուհետև կեղծաւորութեամբ որսալով՝ հեշտութեամբ կալանաւորում է Բուղա նախ Եսային և ապա վերև յիշուած իշխանները և շղթայակապ տանում Բաղդադ։ Ապա սկսում են տանջել և նահատակել անգլուխ մնացած Հայոց և Աղուանից ողորմելի ժողովուրդը։ Բազմաթիւ նահատակուածների յիշատակը կատարելու համար տօն է սահմանում Յովհաննէս կաթուղիկոսն (եր. 162)։

Այդ դարու միջոցին—851-ին, 25 տարի հայրապետութիւն անելուց յետոյ վախճանում է տէր Յովսէփ Բ. որին ինքնակոչ յաջորդում է Սամուէլ Մեծ-կողմանց եպիսկոպոսն։

ԽԴ. գլ.

ԴԱՐՁԵԱԼ ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Դարձ իշխանաց.—Երկարատեւ պատերազմ.—Ինքնակոչն օրէնքի տակ.—Թագաւորներ.—Ինքնակոչ Յովհան.—Հայոց Գէորգ Բ. կաթուղիկոսն Աղուանքում.—Հայրապետական յաջորդութիւններ.—Մոկացի Անանիա հայրապետի գրաւոր ջանքերն։

863 թուին Բաղդադից դառնում են Հայոց և Աղուանից բանդարկեալ իշխաններն և նախարարներն, բայց ոչ ամբողջապէս, քանզի ոմանք նահատակուած էին քրիստոնէական հաւատքի վերայ հաստատ մնալով և ոմանք չարչարուելով վտանգուած։ Առանշահիկ Ատրներսեհ մեծ իշխանն հասնում է իւր տունն, ուրախանում, ուրախացնում, սակայն վախճանում է շատ չանցած, որին տեղակալում է իւր մեծ որդի Գրիգոր Ա. որից ծնւում են հինգ որդիք՝ Ապուլի՝ որ սպանում է իւր ազգական

Սմբատից, Սահակ՝ որ կոչւում էր Սևադա, և ուրիշներն։ Գրիգոր Ա. շինում է Հաւքախաղաց բերդը և այն կողմն ձգում իւր իշխանութիւնը։

Բացւում է երկարատև պատերազմ Շեխի որդի Յիսէի և իւր Պարտաւում նստող գործակալ Աբլ-Վահտու մէջ, որ կոչւում էր Էմէմիկ, սա ապստամբած և ապստամբեցրած էր Յիսէի դէմ Կովկասեան ցեղերը։ Այս ներքին պատերազմներն օժանդակում են ակարացնել Արաբացւոց զինուորական ուժը։ Անձամբ գալիս է Աղուանք ինքն Յիսէն, իւր յետ օգնական առած Հայոց Բագրատունի Աշոտ իշխանը՝ Հայոց զօրաց մի մասովն, որին միանում է և Աղուանից իշխանների զօրքն։ Այդ ժամանակում Արաբացիք արդէն 100,000 զինուոր կորուսած էին Կ. Պօլսոյ Յունաց հետ եղած պատերազմում. Աղուանքում էլ 13 տարի մղում են սարսափելի և արիւնահեղ կռիւներ, որովք աւելի է ակարանում Հագարացւոց զինուորական ուժն։

Այդ իսկ միջոցին Բագրատունի խաղաղասէր Աշոտ իշխանի յորդորմամբ Սամուէլ ինքնակոչն գնում է և օծման կարգը ստանում Հայոց Գէորգ Բ. կաթուղիկոսից և դահակալում օրինական սահմանած ճանապարհով

37) Տէր Սամուէլ։

Թ. դարն դոդցես յղացած էր բազմորեակ թագաւորներով, քանզի ծնում էր զոյգ զոյգ թագաւորներ։ Խորամանկ Իսմայէլացիք Հայերը Հայոց ձեռնով ջարդել տալու քաղաքականութեամբ, միմեանց ետևից տալիս էին թագեր Բագրատունեաց, Արծրունեաց, Մեծ-Սիւնեաց Առանշահիկ և Ներսեհ-Դժնդակի տոհմի մեծ իշխաններին և թշնամի յարուցանում եղբայր եղբօր դէմ, ազգ ազգի դէմ և հարևան հարևանի դէմ։ Ի չարս նորածին թագաւորաց թագ են ստանում Առանշահիկ Ատրներսեհ մեծ իշխանն, Բագրատունի Համամ իշխանն և Աբուսու-

ահի Թոռն Գագիկ իշխանաց իշխանն։ Առաջինն գահակալում է [1] Ծար գիւղաքաղաքում, երկրորդն՝ Պարտաւում և երրորդն Դիզակի Տումի գիւղում։

Տէր Սամուէլ 15 տարի (Գոշ. Մ. և Կիր. 15 ամ, Դասխ. Ճանխաթ. 17) պաշտօն վարելով վախճանւում է, որին յաջորդում է ինքնակոչ Յովհան. որ Հայոց կաթուղիկոսարանի եղիսկոպոսն եղած էր։

Բագրատունի Սմբատ թագաւորի և Աֆշին ոստիկանի մէջ ծագած գժտութիւնը և թշնամութիւնը հեռացնելու և հաշտեցնելու համար միջամտում է Հայոց Տէր Գէորգ Գառնեցի հայրապետն, բայց կալանաւորւում է 893-ին և բերւում Պարտաւ։ Աղուանից Համամ թագաւորն ստանում է Հայրապետից Հայոց Նախարարների համար իբրև փրկանք բերուած գումարը, որի վերայ աւելացնում իւր կողմից և մի գումար, զորս վճարելով ոստիկանին՝ ազատում է Տէր Գէորգ կաթուղիկոսը (Դասխ. Գ. Հատ. ԻԲ. գլ. Յով. կաթ. եր. 210—215) որից խնդրում է Համամ թագաւորն՝ ներել Յովհան եպիսկոպոսի արածը և օծել զինքը կաթուղիկոս Աղուանից համար։ Երախտագէտ հայրապետն կատարում է թագաւորի խնդիրը և օծում 38) Յովհանը կաթուղիկոս Աղուանից. որ թէ ապօրինի և թէ օրինաւոր 8 տարի պաշտօն վարելով վախճանում է, և տեղակալում է 39) Տէր Սիմէօն Բ. որ Աղ-

1) «Հալածեալ չրջեցայ քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս արևելեայ Աղուանից առ մեծ իշխանն Սահակ (Սևադա) երթեալ առթագաւորն նոյնոց Ատրներսեհ» (Յով. կաթ. եր. 273)։

Համամ կոչւում էր թագաւոր Աղուանից (Դասխ. Գ. Հատ. ԻԲ. գլ. Ս. Օրբել. Բ. Հատ. եր. 43. Ասող. եր. 161։ Սորա ծագման մասին յետոյ։

«Ի պետութեան տէառն Գագիկայ» (Արցախ եր. 91)։

«Ի Նխթ. թվ. ի թագաւորութեանս տեառն Գագիկայ որդւոյ Մուշէի . . . .» (Արցախ եր. 79)։

ուանից կաթուղիկոսարանի եպիսկոպոսն է լինում։ Սա զարդարում է Ս. Խաչը։

899 ին հրաւիրում են Հայոց Յովհաննէս կաթուղիկոսն իւր եպիսկոպոսներով և Աղուանից Սիմէօն Բ. կաթուղիկոսն իւր եպիսկոպոսներով, որք մեծ հանդիսով օծում են Տաթևի նոր շինած եկեղեցին և հրաշալի սիւնը (Ս. Օրբել. Ա. Հատ. եր. 271—273)։

Սահակ-Սևադա մեծ իշխանն արդէն յաջորդած էր իւր հայր Գրիգոր Ա.-ոյն։ Սահակ-Սևադան լինելով քաջ տղամարդ և յաջողակ՝ առհասարակ տիրում է Արցախի Գարդման, Բաւս կամ Բուստի և Փառիսոս գաւառներին, այլ և ամբողջ Ձորագետի աւազակներին վերայ էլ իշխան. սա ուսումնասէր և գրագիտութիւն սիրող էր. իւր տան մէջ կարգեց առանձին վարժապետներ։ Սահակ-Սևադայիս հետ շատ տեսակ հնարքներով պատերազմում է Հայոց Սմբատ թագաւորն՝ բայց չէ կարողանում հպատակեցնել իւր կամքին։ Սահակ Սևադայից ծնւում են երկու որդի—Գրիգոր և Դաւիթ։ Գրիգոր Բ.-ս տեղակալում է իւր հօր և ծնում է Սևադան՝ որ կոչւում էր Իշխան, Ատրներսեհ և Փիլիպպէ. Սևադա-Իշխանից ծնւում է Յովհաննէս որ կոչւում է Սեննեքերիմ։

Ատրներսեհ թագաւորում է Ծարում. ինչպէս ասել ենք, և ծնում է Իշխանակ անուն որդի։

Փիլիպպէն թագաւորում է Աղուանից վերայ.

Յովհաննէս-Սեննեքերիմ թագաւորում է Մեծ—Սիւնեաց վերայ Բաղաբերդում, որը կը տեսնենք առաջակայում։

21 Տարի հայրապետութիւն անելուց յետոյ վախճանւում է Տէր Սիմէօն Բ. որին յաջորդում է 40) Տէր Դաւիթ Ե. Փառիսոսի առաջնորդութիւնից. ապա վախճանւում է վեց տարի պաշտօն վարելուց յետոյ և ինքնակոչ յաջորդում է Մեծ-Կողմանց Սահակ եպիսկոպոսն և միա-

բանելով Մեծ-Սիւնեաց Յակոբ մետրապօլտի հետ, միասին ապստամբում են Մայր-Աթոռ Ս. Էջմիածնի դարաւոր սրբագործուած իրաւանց դէմ.—մինչդեռ ցայն վայր Աղուանից կաթուղիկոսներն օծումը միշտ ստացած էին ընդհանրական հայրապետից և Մեծ—Սիւնիքն սրբալոյս միւռոնը միշտ ստացած էր Էջմիածնից, ընդհակառակն Սահակն նստում է ինքնակոչ *և Յակոբն միւռոնը տանում է Աղուանքից. և ի վերայ այսր ամենայնի այդ երկու ապստամբներն մոլորցնում են իշխաններից մի քանիսը, արտաքին դրդմամբ, դէպի Քաղկեդոնիկութիւն և պղտորում ժողովուրդը։ Հայոց Տէր Անանիա Մոկացի կաթուղիկոսն երկար գրագրութիւններով շատ աշխատում է յուղղութիւն ածել այդ ապստամբները, սակայն ապարդիւն են անցնում իւր ջանքերն։*

ԽԵ. ԳԼ.

ՀԱՄԱՄ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մխիթար Այրիվանեցին եր. 55 ապ. Մոսկ. ասում է «Համամ, որ և Յովհաննէս Բագրատունի, մեկնեաց զԱռակսն և եդ զվերջին դուրզայն ի գլուխ սաղմոսացն։ Իսկ Դասխուրանցին, Գ. Հատ. ԽԲ. գլ. ասում է. «Ապա բարեպաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանս Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւնն [1]. *որք ի միում ժամանակի գործեցան։ Եւ նոյն ինքն Համամ սակս առ Աստուած մեծապէս յանցանացն, որ վասն անոտի այսր կենացս զպարտ արեան եղբօրն ժողովեաց յանձն*

1) Ասող. եր. 161 Ս. Օրբէլ. Բ. Հատ. եր. 42—43։

իւր, մեծագոյն բարեգործութիւնս առ եկեղեցիս և առ ամենայն կարօտեալս և չքաւորս առատապուարթ անսպառ կատարէր»։

Այդ Խօսքերից պարզ երևում է որ Համամ կոչուած է և Յովհաննէս, որ Համամ-Յովհաննէսն ծագմամբ Բագրատունի իշխաններից է և ոչ թէ Աղուանից. պարզ երևում է որ Համամ սպանած է իւր եղբայրը և նորոգած Աղուանից թագաւորութիւնը, և իւր յանցանքը քաւելու համար արած է շատ առատ ողորմութիւն և բարեկարգութիւն. վերջապէս թէ Համամ թողած է և գրաւոր երկասիրութիւն։

Երկասիրութեանց մասին վկայում է և Վարդան Բարձ. եր. 117, «Համամ, որ գրեաց մեկնութիւն Առակացն և զԲերականին, և զՅօբայն «Ով է դայն» թարգմանեաց և զօրհնութիւնս՝ որ ի գլուխս Սաղմոսացն ասացեալ՝ գիր մի, և զամբիծն՝ գիր մի»։ Համարեա թէ նոյնը կրկնում է և Ասողիկ, Գ. Գիրք Բ, գլ. «Եւ Համամ արևելցի, որ զվերլուծութիւն Առակացն գրեաց և Յովբայ զՈվ է դայն թարգմանեաց և զօրհնութիւնսն, որ ի գլուխս Սաղմոսացն ասացեալ»։ Համամ թագաւորի գրածներն են.

1) *Մեկնութիւն Առակաց Սողոմոնի.*
2) » *Յովբայ «Ո՞վ է դա».*
3) » *Կանոնագլուխ սաղմոսների.*
4) » *ԾԺԸ. Սաղմոսի «Երանեալ են ամբիծք».*
5) *Պատմութիւն Հայոց (որն ցարդ գտնուած չէ).*
6) *Վերլուծութիւն Քերականի.*
7) *Շարական, որի տանց գլխատառերն կազմում են Հ. Ա. Մ. Ա. Մ։* Շարական Համամայ որ է

«Հայր երկնաւոր, անկանիմ առաջի անոխակալ, ենէ
Արք անաւրէնք կոչեցին զիս հաղորդել արեան մահու, ենէ

Մեծ են յանցանք իմ, Տէր, զոր գործեցի յահէ

մահու հրամանաւ Խամյէլեան բռնաւորին, երադեցի հեղուլ զարիւն եղբաւրն, աղաչեմ զքեզ։

Աստուած ապաւէն և լոյս դարձելոյս ի քեզ, ևն։

Մեղայ, Տէր, մեղայ, Մանասէի ձայնիւ գոչեմ.. ևն» (1)։

Ստուգիւ յայտնի չէ մեզ թէ որ թուին վախճանած է Համամ Թագաւորն, միայն յայտնի է որ Համամ Թագաւորի և իւր Թագուհու գերեզմաններն գտնւում են Արցախի Վարանդայ գաւառի Սւետարանոց գիւղի Հին—հանգստարանում։ Թագուհու տապանաքարն չունի արձանագրութիւն, այլ միայն քանդակուած է քարի հարաւահայեաց երեսին Թագուհու պատկերն։ Երևի թէ մաշուած է եղել Թագաւորի շիրմաքարն և փխրուն, որը Մասան անուն բարեպաշտ ոմն 1241—1242-ին ձգած է նոր գերեզմանաքար, որի արձանագրութիւնն կարդացւում է խիստ դժուարութեամբ, որ է. «Ի ՈՂ=(1241—1242).. ննջեց Հա.. Թագաւոր Աղվց (Աղուանից)... ես տէր Մասան գրեցի. այս ով որ կարդէ. Աստուած ողորմի ասէ» (2)։

ԽԶ. գլ.

Ատրներսեհ թագաւոր աղուանից.—Գագիկ ինքնակոչ.—Յունան կամ Յովհաննէս Դ.—Մոկացի Անանիա Հայոց կաթուղիկոսն Աղուանքում.—Մեծ ժողով Խաչենում.—Դաւիթ Զ։

Գրիգոր Բ. մեծ իշխանի որդի Ատրներսեհ Թագաւորն ամուսնանում է Համամ Թագաւորի դստեր հետ, որից ծնում է Իշխանակ անուն մի

1) Մատեն, Ս. Էջմիած. ըստ Կարենեան ցուցակի Թ. 1117։ Տպեալ 1896 Արարատ ամս. Ապրիլի մէջ։

2) «Արցախ» եր. 98. փորագրողի անհմտութեան պատճառաւ սխալ է ՈՂ. թուականն և ննջեցն. քանզի այս թուականն ոչ թէ

որդի, որ Թագաւորում է իւր հօր մահից յետոյ։ Կան ապացոյցներ, որք վկայում են թէ Ատրներսեհ Թագաւորն ևս խիստ ուսումնասէր և գրասէր եղեած է իւր պապ Սահակ-Սևադայի նման, նոյնպէս և Փիլիպպոս Թագաւորն (1)։

18 տարի (2) յաժառութեամբ գահակալելուց յետոյ վախճանում է ինքնակոչ Սահակ Բ. որին յաջորդում է իւր հարազատ, բայց յաժառ, ինքնակոչ Գագիկ։ Անանիա Հայրապետն յուշ է ածում Աղուանից իշխաններին Գագկայ անկարգութիւնը և բազմադարեան ընդունուած կանոնի դէմ գործած զեղծումը։ Օրինական կարգաւ ընտրւում է այնուհետև 42) Յունան կամ Յովհաննէս եպիսկոպոսն, որ օրինասահման ճանապարհաւ ստանում է օծումը Տէր Անանիա կաթուղիկոսից և հովւում իւր բանաւոր հօտը, շնորհիւ Աղուանից հնազանդ և ունկնդիր իշխաններին։ Այսու ամենայնիւ ինքնակոչ Գագիկն դարձեալ մնում է «աննմանազանդ, խոտոր և խռովարար»։

Այս անկարգութեանց վերջ տալու համար Տէր Անանիա կաթուղիկոսն Հայոց ՅՂ=941-ին ստիպեալ գնում է իւր գիտնական եպիսկոպոսներով և վարդապետներով և վանականներով միասին Խաչէն գաւառն։ Ի պատիւ հայրապետիս անձամբ գլխաւորում է Գրիգոր Բ. «մեծ փառաւոր և ծերունազարդ իշխանն իւր եպիսկոպոսներով, վանականներով և բազմաթիւ եկեղեցականներով միասին

Թագաւորի մահուան տարեթիւը ցոյց կը տայ, այլ նորա տապանաքարի փոխած տարեթիւը։

1) «Տիրանայ վարդապետի Հայոց՝ պատասխանի հարցմանց Թագաւորացն Աղուանից՝ Ատրներսեհի և Փիլիպէի։ Ընկալեալ զհրամանս և զխնդիր, Տէր, յոյժ փութով և յաւէտ ըղձալի փափագանօք ուրախ եղաք ի սմա» (Հայկական Հին Դպ. եր. 793—794)։

2) Գօշ-Մխ. ամս 25։ Սահակ և Գագիկ եղբարցս անկարգութիւնները միջամիջէ յիշում է և Ս. Օրբելի Բ. Հատ. եր. 17—30։

և հիւրասիրում իւր ապարանում Հայոց հայրապետը իւրայիններով հանդերձ»։ «Եւ նոյն ժամայն հրովարտակս գրէր մեծ իշխանն յամենայն գլխաւորս աշխարհին՝ առնուլ հրաման՝ առնել ժողով հանդերձ մեօք ի տան իւր ի Խաչեան գաւառի»։ Հաւաքւում են Արցախից, Աղուանքից և Մեծ-Սիւնիքից ժողովականներն.

«Գագիկ կամեցեալ կաթուղիկոսն.
Պետրոս ի նմանէ ձեռնադրեալն Գարդմանոյ եպիս.
Հայր Դաւիթ Փառիսոսոյ վանական.
» Պետրոս Կովախեղդի վանական.
» Մանաճիհր Յովհէփու վանից վանական.
» Գրիգորէս Նորավանից (Մեծ-Ս. բաղաց) վան.
» Սիմէօն Խանդոկան (» ») »
Սամուէլ երէց Սենեքերիմայ (Փառիսի) դրան քահանայ.
Սուփան՝ Յողջադուրայ ս. Անանիանց քահանայ. (Մեծ-Սիւն) Ե (ի) Գրիգոր իշխանի կողմանէ.
Տէր Յովհաննէս Աթալայ եպիսկոպոս.
Տէր Յովհաննէս Մաքենոցաց »
Տէր Միքայէլ (1) Շիկաքարի վանական.
Տէր Սարգիս Գանձասարու (2) »
Տէր Մանուշակ Խաչենոյ »
Տէր Պաւղոս Խանդլին վանից » (Մեծ-Սիւնեաց).
Տէր Գէորգ Ոսկեվանից (3) »
Տէր Արտավազդ Այծաքարայ » (Մեծ-Սիւնեաց).

1) Թուցէ սա է իմաստասէր կոչուած Աղուանից Միքայէլ եպիսկոպոսն, որ ունի ճառ ի Ս. Խաչն Խորագրով։
2) Այժմեան վանքի տեղում անկասկած եղած է Գանձասար անուն ուրիշ վանք, ինչպէս երեւում է։
3) Այժմ Ոսկեանց ուխտատեղի (տես Արցախ եր. 120)։

Սահակ քահանայ դիտնական որ կոչի Դարբնորդի.
Վարդան քահանայ.
Տիրանուն և Պետրոս և Պաւղոս դրան քահանայք.
Հայր Ստեփան, որ կոչէր Բերական.
Եւ այլ բազում գլխաւորք, զորոց աւելորդ համարեցաք յիշատակել զանուանսն . . . .»։

Սոյն ժողովում մերժւում են թէ ինքնակոչ Գագիկ և թէ Յունան օրինաւոր կաթուղիկոսն. ըստ որում ժողովս (որ խառն էր հոգևորական աշխարհական և իշխանական դասերից) խոստանում է կատարել նոր ընտրութիւն և նոր կաթուղիկոսացու։ Երկար մաքառում են ոմանք պատճառաբանելով թէ Աղուանից ժողովուրդն աւելի նախահաւատ է Քրիստոսին քան Հայոցն, այսինքն որպէս թէ Եղիշ առաքեալն առաջ քարոզած է Աղուանքում, քան Թադէոս և Բարդուղիմէոս Առաքեալք Հայաստանում։ Անանիա կաթուղիկոսն, կամենալով ջրել այդ առարկութիւնը նոյն իսկ Կաղանկատուացու պատմութեամբ գրում է. «Խնդրեաք ի նոցանէ զՊատմութիւն Աղուանից՝ ուսանել զսկիզբն լուսաւորութեան նոցա թէ զինչ պատճառաւ. քանզի ոմանք (ինքնակոչներն և համախոհներն) այսր, անդր արծարծէին ունել զլուսաւորութիւն տանն Աղուանից նախագոյ լեալ քան զՀայոցս . . .։ Եւ ոչ ետուն մեզ տեսանել, քանզի ցուցանէր զտունն Աղուանից՝ արքեպիսկոպոս և զտունն Հայոց պատրիարք. և զառ ինքեանս գիտելով զմասն խոնարհութեան՝ գրաւեալ դաղէին զՊատմութիւնն Աղուանից» (1)։ Մի բարե-

1) Պարզ երևում է որ 941-ին արդէն ամբողջացած և կազմուած էր Կաղանկատուացու եռհատոր գիրքն միասին. պարզ է նաև որ Դասխուրանցին դեռ ևս կցած չէր նոյն գրքին Գ. հատորը, քանզի վերջինս իւր պատմութեան թելը հասուցած է մինչև 1000 թուականն։ Պարզ է նաև այն, որ ինքնակոչները երկար ժամանակ թագցրել և դաղել էին Կաղանկատուացին, որպէս զի չխայտառա-

պատեհ առթիւ Անանիա հայրապետի ձեռքն է ընկնում Կաղանկատուացու Թագցրած ընագիրն, որից քաղելով հաստատում է հայրապետն նախ՝ թէ Եղիշէն աշակերտ եղած է Ս. Թադէոս առաքելյին. երկրորդ՝ թէ Հայք Աղուանցիներից աւելի նախահաւատ են. երրորդ՝ Ս. Լուսաւորչի օրից սկսեալ՝ Աղուանից կաթուղիկոսներն օծումը միշտ առացած են Հայոց հայրապետներից, և ոչ թէ «անձամբ եղել են կաթուղիկոս» որպիսի են Յունան, Սիմէօն, Դաւիթ, Սահակ և Գագիկ: Չորրորդ թէ Ս. Լուսաւորչի հետևող կաթուղիկոսներն միշտ հակած են և արմատախիլ արած Աղուանքում երևան եկած աղանդները և անկարգութիւնները, ինչպէս են Հայոց Եղիա, Գէորգ և Սիոն։ Վերջապէս Աղուանից և Մեծ-Սիւնեաց եպիսկոպոսներն, և իշխաններն համաձայնում են խոպա հեռի մնալ Քաղկեդոնի աղանդից. ապա Անանիա հայրապետն դառնալով իւր տեղն՝ գրում է. թէ ՆԷ=958-ին մեռան երկու հակառակորդներն—Գագիկ ինքնակոչն էլ, Յակովբ մետրապոլիտն էլ։ Ի վերջոյ գրում է. «Տէր ծագեաց ի սիրտս հզօրացն Աղուանից՝ ի Թագաւորն՝ որ կոչէր Իշխանակ՝ որդի Տեառն Ատրներսեհի (Թագաւորի) և Սենեքերիմայ Աղուանից իշխանաց իշխանի (1) և նորին ամուսնոյ և քեռնորին և տեառն Սենեքերիմայ (2) որդւոյ Գրիգորի Խաչեան իշխանի և տեառն Վաչականայ Գորողոսայ (3) իշխանի և

կուեին իւրեանց տարածած ստութիւններն: Թերևս այս Թագցնելն է պատճառ, որ շատ ուշ ընդօրինակուած և տարածուած է Կաղանկատուացին հարիւրաւոր տարիներ Թագցրած մնալով։ Անանիա հայրապետի ձեռքն ընկած Կաղանկատուացու ձեռագրից զգալի տարբերութիւն ունեն տպագրուածները։

1) Սենեքերիմս յետոյ եղաւ Թագաւոր Փառիսոսի։

2) Այս Սենեքերիմն էլ յետոյ եղաւ Թագաւոր Մեծ-Սիւնեաց գովելի աստուածպաշտութեամբ և արդեամբ (Ս. Օրբել. Բ. Հատ. եր. 62)։

3) Իշխան Գորողոսայ՝ Դարբանդի կողմերի։

տեառն Գուրգենայ Արևելեաց իշխանի (1) և այլ բազում մեծամեծաց . . . ընտրեալ զայր մի հոգևոր և առաքելաջան և ծերական ալեօք պատուեալ՝ Դաւիթ անուն Խոտակերից վանական առաքեն ի Շիրակ գաւառ»։ Վերջապէս Տէր Անանիայից ձեռնադրուելով ի կաթուղիկոս Աղուանից Խոտակերաց վանից միաբան 43) Տէր Դաւիթ Զ. փառաւոր շքով դառնում է իւր աթոռն (2)։ Քանի քանի մարդիկ սխալուել են մի և նոյն անձը կարծելով կամ համարելով Մեծ-Սիւնեաց, Փառիսոսի և Դարբանդի երեք Սենեքերիմ Թագաւորները։ Որքան լուսաբանում է այս շփոթութիւնը Անանիա Մոկացու սոյն Թուղթն։

ԽԷ. Գլ.

Փիլիպպէ կամ Փիլիպպոս թագաւոր Աղուանից.—Արաբացւոց անյայտանալն.—Աշոտ-ողորմած թագաւորի օծման առթիւ.—Քրիստոնէութեան վերանորոգումն.—Տէր Յովհաննէս Դ. կրկին հայրապետ Աղուանից.—Գուրգէն թագաւոր Աղուանից Արեւմտեան մասին.—Տէր Պետրոս Ա։

Գրիգոր Բ. մեծ իշխանի որդի Փիլիպպէն անցնում է Կուր գետի ձախ կողմն, տարածում իւր իշխանութիւնը Շաքուայ և Շամախու գաւառների վերայ, Թագաւորում և շինում Կովկաս մեծ

1) Մեծ-Սիւնեաց իշխանն։

2) Ըստ Գէորգեան ցուցակի Թ. 100 ձեռագիր մատենադարանի Սրբոյ Էջմիածնի եր. 221 Բ. 230 Բ. «Տեառն Անանիայի». և Արար. ամսագ. մարտ ամիս, 1897 եր. 129—141, աշխատասիրութեամբ չնորհունակ Տէր-Մկրտչեանի և Ս. Օրբել. Բ. Հատ. եր. 17—30։

նարի հարաւահայեաց լանջի վերայ Կապաղակ գաւառի վերնամասում երկու բերդեր, որք այժմ իւր անուամբ կոչւում են Փիլիպլու (Աղ. եր. և Դր. եր. 257—258 ԻԶ. և ԻԷ. թերթեր):

6 տարի հայրապետութիւն անելուց յետոյ վախճանւում է Տէր Դաւիթ Զ. և տեղակալում է վերստին Տէր Յովհաննէս Դ. որ արձակուած էր։

Անյայտանում են Իսմայելացիք՝ աւերակ թողլով Աղուանից երկիրը։ Խաղաղանում են բնակիչներն շնորհիւ անխոնջ ջանից Յովհաննէս կաթուղիկոսի, Փիլիպպոս թագաւորի և Սենեքերիմ իշխանաց իշխանի (1), շինւում և նորոգւում են եկեղեցիներն, վանքերն և բերդերն, դառնում են ս. եկեղեցու ծոցն բռնի մահմետականացեալներից ամենամեծ մասն օրըստօրէ բազմանում են քարոզիչներ, վարդապետներ և եպիսկոպոսներ. վասն որոյ հետզհետէ ծաղկում են ուսումնարաններն, անապատներն և վանքերն, յաճախում են քարոզներ, ամրապնդւում են Քրիստոնէութեան հաւատն, յոյսն և սէրն. շինութիւն է առնում երկիրն և օրաւուր շատանում է ուսումնականութիւն։ Այնուհետև Փիլիպպոս թագաւորն իւր իշխանութիւնը ձգում է մինչև Դարբանդ, որի մէջ և հաստատում է իւր թագաւորութեան աթոռը և աջակցութեամբ Սենեքերիմ իշխանաց իշխանի Փառխոսի պայծառացնում է նաև Դարբանդի, Ղուբայի և Լփնաց կողմերը։

961—962-ին Բագրատունի Աշոտ-Ողորմածի օծման հանդիսին փայլ տալու նպատակաւ «Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելի զՏէր Յովհաննէս կաթուղիկոսն Աղուանից աշխարհին և քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա. և մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս թագա-

1) «Մի ոմն իշխանացն Աղուանից՝ Սենեքերիմ անուն . . . որ զկնի սուղ ինչ ժամանակի եղև պատճառ լուսաւորութեան աշխարհին Աղուանից և քարոզ ճշմարտութեան» (Մոկացու նոյն թղթում)։

ւորն Աղուանից զայր աստուածային և զսուրբ» (Մատ. Ուռ. եր. 3—5, տպ. Երուս.):

965-ին այս Տէր Յովհաննէս կաթուղիկոս դարձեալ գտնւում է Անի քաղաքում Վահան կաթուղիկոսի ընտրութեան և ձեռնադրութեան ժողովում (1)։

972—973 թուերին Փիլիպպոս թագաւորն թագաւորում էր Դարբանդում, իսկ Աշոտ Ողորմածի փոքր որդին՝ Գուրգէնն թագաւորում էր Զորագետում և իշխում Աղուանից երկրի արևմտեան մասին—Ձաւէ գաւառին (այժմ Ղազախ) վասն որոյ Մատթէոս Ուռհայեցին, եր. 17, ապագային շփոթութիւն չպատճառելու նախազգուշութեամբ, այնուհետև անուանում է «թագաւոր Կապանին Փիլիպպէ և թագաւորն Աղուանից Գուրգէն»։

973—1085 թուականներն որովհետև Գուրգէն, Դաւիթ և Կիւրիկէ թագաւորներն հետզհետէ տիրած էին Աղուանից Բաւս կամ Բուստի, Ձաւէ և Կողթ գաւառներին (2), վասն որոյ նոյն Ուռհայեցին, եր. 278—279 բոլորովին պարզում է խնդիրը մանրացոյց անելով և թագաւորաց և թագաւորանիստ քաղաքների անունները այսպէս. «Թագաւորք Աղուանից Դադիկ (Գուրգէն) և Դաւիթ և Կիւրիկէ, որք նստէին յայժմուս ի Լօռէ քաղաքն Հայոց։ Էին և այլ թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք սահմանակից Օղայ և Աղուանից, որք էին թագաւորք անարատք և սրբակրօնք, որք յիշատակին ի ս. պատարագն ընդ այլ աստուածասէր ս. թագաւորացն, որոց էին անուանք այսոքիկ, Վաչական, Գուշակտակ Նոքին որդի, Փիլիպպէ որդի Գուշակտակին, Սեւադա որդի Փիլիպպէի, Սենեքերիմ որդի Սևադայի. Գրիգոր որդի Սենեքերիմայ, որ դեռ ևս կենդանի էր,

1) Ասող. եր. 181 ՆԺԴ=966. Մատ. Ուռ. եր. 40 ՆԻԵ=976։
2) Ս. Օրբել. Բ. Հատ. եր. 41։

մինչ գրեաք զայս մատենագրութիւնս մեր»։ Ինչպէս Հրէայք «Որդի Դաւթի» էին անուանում Փրկչը, որ շատ դարերով յետոյ ծնած էր Դաւթից, նմանապէս Ս. Գրոց աշակերտ լինելով Ուռհայեցին՝ բարեպաշտ Վաչական (Գ-ի) որդին է անուանում Գրիգոր Բ. մեծ իշխանը (Գուշակտակ ասելով, ինչպէս և Գուրգէնը՝ Գագիկ կոչելով)(1)։

Պատմութիւնից հաստատ գիտենք որ Գրիգոր Բ. մեծ իշխանից ծնուած էր Փիլիպպէ և իւր թագաւորանիստը հաստատած Դարբանդում։ Հետևելով Ուռհայեցու պատմածին՝ երևում է 961—1085 թուականին Փիլիպպոս թագաւորից ծնուած է.

Սևադա, Սևադայից ծնուած է.

Սենեքերիմ թագաւորն, Սենեքերիմից ծնուած է Գրիգոր թագաւորն։

Տէր Յովհաննէս Դ-ին յաջորդում է 44) Տէր Պետրոս կամ Պեղենոս Ա. Գարդմանի (որ Գարդմանի) առաջնորդութիւնից։

ԽԸ. գլ.

Դելմն ցեղի եւ Ռուսաց արշաւանքները.— Տէր Մովսէս Դ. Փառիսոսցի.—Խաչենի, Փառիսոսի, Դարբանդի եւ Ձորագետի թագաւորները.—Տէր Մարկոս Ա. այր Աստուծոյ:

Անակնկալ արշաւում է Պարտաւի վերայ Դէլէմէնկ(2) կոչուած ցեղն Սալար անուն ոմն զօրավարի առաջնորդութեամբ և խլոյն գրաւում քաղաքը։

1) Մեր հեղինակած «Բննադ. Բննադատութեանց» ի մէջ ընդարձակօրէն բացատրած ենք այս կէտը՝ համեմատելով սոյն թագաւորաց անունները և ժամանակը Բաղաց թագաւորաց հետ։

2) Մարաց ցեղի մի մասն՝ ապստամբելով Արաբներից՝ ամրա-

Նոյնից մրրկի պէս հասնում է Ռուսաց զօրքն և հալածում Դէլէմէնկները։ Մտնում է սարսափելի սրածութեան Պարտաւ քաղաքն, անկարող լինելով դիմադրել անսպասելի խուժմանց։ Ռուսաց զօրքն վեց ամիս մնալով անխնայ կոտորում են կիները և մանուկները, կողոպտում են քաղաքը և հեռանում (Դասխ. Գ. Հատ. ԻԲ, գլ.)։

Տէր Պետրոս Ա. 16 տարի(1) պաշտօնավարութիւնից յետոյ վախճանում է, որին յաջորդում է 45) Տէր Մովսէս Դ. Փառիսոսի վանքի վանահայրն։

Հարկաւոր ենք համարում տալ մի քանի ամենակարևոր տեղեկութիւններ.

Ա. Այդ միջոցներում Խաչենում թագաւորում էր Իշխանակ թագաւորն, որ Ատրներսեհ թագաւորի որդին էր. Փառիսոսում թագաւորում էր Գրիգոր թագաւորն, որ Սենեքերիմ թագաւորի եղբայրն էր, որոց քոյրն Կաթուց Մուշեղ թագաւորի կինն էր(2), Դարբանդում թագաւորում էր Փիլիպպոս թագաւորի որդի Սևադա թագաւորն և Ձորագետում՝ Գուրգէն։

Բ. Վաղուց արդէն խնամիական կապ հաստատուած էր Աղուանից և Բաղաց (Մեծ-Սիւնեաց) իշխանական տանց մէջ։ Վարազ-Տրդատի դուստր Շահանդուխտ հարսնացած էին Մեծ-Սիւնեաց մի իշխանի համար (Ս. Օրբել. ԼՁ. գլ.)։ Աղուանից Ջիւանշիր իշխանն ամուսնացած էր

ցած էր Դելմն կամ Դելումն Բուրդ ժողովրդեան մէջ, որ բնակում էր Կասպից ծովի հարաւային լեռներում Գովզան գետի ափերում, որ հոսում է Կասպից ծովի մէջ։ Այս քրդերն շատ տարիներ առաջ արշաւած էին հիւսիսային ցեղերի վերայ (Սեբ. եր. 230—232. Թովմ. Արծ. եր. 302—303)։ Ահա այս է Դէլէմէնկ կոչուածն։

1) Կիրակոս «ամս վեշտասան» Գօշ-Մխ. ԺԲ. «Սորա ի կենդանութեան հրաժարեալ յաթոռոյն՝ յաջորդ է յաթոռ իւր Տէր Մովսէս վանական Փառիսոսայ»։

2) Ասող. եր. 198։

Արուեծան տոհմից Խօսրովանուշ օրիորդի հետ։ Սեւադա մեծ իշխանի դուստր Շահանդուխտն հարս տարած էին Մեծ-Սիւնեաց Սմբատ իշխանի համար, որ Թադ է անուանում շնորհիւ Ազուանից իշխաններին (Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 43) Մեծ-Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանի դուստր Աափան հարս բերած էին Գրիգոր Գ. իշխանին և Մամքանը՝ Ջալալ-Դօլայի համար, որպէս տեսնելու ենք յետոյ։ Մեծ-Սիւնեաց Սենեքերիմ Թագաւորի որդի Գրիգոր Թագաւորն կին առած էր Ազուանից Սեւադա իշխանի դուստր Շահանդուխտը, բայց անզաւակ լինելու պատճառաւ բերում են Շահանդխտոյ եղբայր Յովհաննէս-Սենեքերիմ կոչուածը և որդեգրում, որն լինում է ամենագովելի Թագաւորն (Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 62)։

Գ. Սենեքերիմ և Գրիգոր եղբայր Թագաւորներ գահակալուած են Արցախի Փառիսոս քաղաքում մօտաւորապէս 970—1004 Թուականն. (Աստղ. եր. 198)։

Սենեքերիմ և Գրիգոր Թագաւորներ հայր և որդի, որք Թագաւորեցին Բաղաց և սիսականին 1090—1166 Թուականներ (Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 62—81)։

Սենեքերիմ և Գրիգոր հայր և որդի Թագաւորներ Թագաւորած են Դարբանդում մօտաւորապէս 1035—1086 (Մատ. Ուռհայեցի եր. 279)։

Տէր Մովսէս Գ. 6 տարի հայրապետութիւն անելով վախճանուում է, որին յաջորդում է 46) Տէր Մարկոս Ա. այր Աստուծոյ։

ԽԹ. գլ.

Դաւիթ անհողին եւ Գագիկ Ա. թագաւոր Բագրատունի.—Դաւիթ-անհողին թագաւոր եւ Փայտուն Ամիրա.—Վախճան Փառիսոսի Սենեքերիմ եւ Գրիգոր թագաւորաց.—Տէր Յովսէփ Գ.—Սելջուկեանների ծագումն եւ զօրանալն.—Պետրոս-Գետադարձ կրկին կաթուղիկոս Հայոց.—ապուսուարի արշաւանքն.—Գրիգոր իշխան Փառիսոսի.—Մամ կին պարսիկ.—Փայտնի արշաւանքն.—Գանձակի գրաւումն.—Տէր Մարկոս Բ.։

Գուրգէն Թագաւորի որդի Դաւիթ-անհողին Թագաւորն՝ իւր Սմբատ եղբօր հետ միասին՝ տիրում է Տաշրայ և Վրաց դաշտի կողմերին. պատրաստում է իւր համար աթոռանիստ Շամշուլդէ քաղաքագլխը. փութով տիրում է և Դմանեաց (Վրաստանում) քաղաքին, հնազանդեցնում է և Տփխիսի ամիրան իւր քաղաքովն։ «Եւ ի պատանեկութեան տիս պատանի եղեալ Դաւիթ շնորհաշուք հասակաւ և վայելչութեամբ՝ իմաստնական հանճարով, հաճոյ Աստուծոյ և մարդկան, արիացեալ քաջութեամբ, յաղթող եղեալ ամենայն հակառակորդաց իւրոց» (Աստղ. եր. 256—257)։ Իսկ եր. 279—280 ասում է նոյն հեղինակն. Դաւիթ-անհողնի անհնազանդութեան պատճառաւ՝ Բագրատունի Գագիկ Ա. Թագաւորն յարձակում է Դաւիթ-անհողնիս սահմանների վերայ, քանդում և աւերում բոլոր գաւառները, և շինում իւր անուն կրող Գագայ բերդը՝ Գագայ ս. Սարգսի մօտ։ Այս Հայոց Սարգիս կաթուղիկոսի միջնորդութեամբ հաշտուում է Գագիկ Թագաւորն Դաւիթ-անհողնի հետ՝ վերջնոյս հնազանդութիւն խոստանալովն։

Գանձակի Փալտուն ամիրան աճապարում է պատերազմել Գուրգէն թագաւորի որդի Դաւիթ-անհողին թագաւորին հետ 990 թուին, բայց թագաւորի զօրաց ուժգին յարձակումից սրախողխող և գետաւէժ է լինում Փալտոնի զօրքն և ինքն Փալտունն հազիւ ազատւում է մազապուր փախչելով (Ասող. եր. 156—157)։

1004 թուին վախճանւում են Փառիսոսի երկու թագաւոր եղբայրներն-Սենեքերիմ և Գրիգոր, որք Հայկական բուն Առանշահիկ տոհմի Գեսումեան ցեղից էին, որոց գաւառները բաժանում են իւրեանց մէջ Գագիկ թագաւորն և Գանձակի Փալտուն ամիրան (Ասող. եր. 283)։

Վախճանւում է Տէր Մարկոս Ա. և յաջորդում է

47) Տէր Յովսէփ Գ.։

Օսմանեան պատմութիւն (Ա. Հատ եր. 1—5 թարգ. Գ. Այվազ.) ասում է՝ թէ Սելջուկեան և Օսմանեան ցեղերն ծագած են Յաբեթի թոռն Թիւրքից, ուստի իւրեանց ազգը անուանում են Թիւրք և իւրեանց նախկին բնակութեան տեղին՝ Թիւրքեստան, որի հիւսիսային սահմանն է Սիբերիա, արևելեանն՝ Չինաստան, հարաւայինն՝ Թաթարստան, և արևմտեանն՝ Խորազմների երկիրն։ Ասում են որ Թիւրք նահապետից ծնուած է Գայան, Գայանից՝ Գարան (Սև), Գարայից՝ Ուղուզ կամ Օղուզ-խան։ Օղուզ-խանից ծնւում են վեց որդի—Կիւն (Արեգակ)-խան, Այ (Լուսին)-խան, Եըլդզ (Աստղ)-խան, Գեօգ (Երկինք)-խան, Դաղ (Սար)-խան և Դէնիզ (Ծով)-խան։ Այս վեց որդիներից իւրաքանչիւրն՝ ոպէս թէ՝ ծնած է չորս որդի, յորոց սերած են Թիւրքեստանի քսան եւ չորս ցեղերն։

Սելջուկեանները, որ Տաքարա Սելջուկ որդու անուամբ Սելջուկեան կոչուեցան, սերած են համարւում Գանիգ-խանից։ Սելջուկեաններն ընդունելով Մահմետական կրօնը և զօրանալով Ժ. դարուց յետոյ, հետզհետէ տիրում են Կասպից ծովից մինչև Միջերկրական ծովը, գրաւում

են Պարսկաստանը և հիմնում թագաւորութիւն։ Այնուհետև գրաւում են Դամասկոս, Հայաստանի մեծ մասը, Աղուանից երկրի մի մասը և Փոքր-Ասիայի արևելեան մասը։ Այս ցեղի գլխաւոր իշխողներն եղած են Մահմուտ, Տուղրիլ-բէկ, Ալփասլան և Մէլիք-Շահ, ևն։

1038-ին հրաւիրւում է Աղուանից Տէր Յովսէփ Գ. կաթուղիկոսն ([1]), որ իւր եպիսկոպոսներով գնում է Անի քաղաքն, նախագահում գումարուած մեծ ժողովին և և համոզում է կրկին նստեցնել Հայաստանի հայրապետական գահի վերայ գահընկեց եղած Տէր Պետրոս-Գետադարձ կաթուղիկոսը։ Հոգևորականներից և իշխաններից կազմուած խառն ժողովն գահընկեց է անում Դիոսկորոս ապօրինի կաթուղիկոսը և վերստին նստեցնում Տէր Պետրոս Գետադարձը։ Այնուհետև խաղաղւում է ժողովրդեան յուզումն։

1040-ին Ապուսուար ամիրան 150,000 զօրքով արշաւում է Աղուանից երկիրն և գրաւում Պարտաւ և Գանձակ քաղաքները և շատ բերդեր. մի տարի նստում է Գանձակում, նուաճում երկիրը և պատրաստւում որ առաջիկայ տարում արշաւէ Դաւիթ-անհողնի վերայ։ Դաւիթ-անհողին հաւաքում է իւր զօրքը, որին միանում է Բագրատունի Յովհաննէս թագաւորի յղած 3000, Դարբանդի Սենեքերիմ թագաւորի յղած 2000, և Ափխազաց թագաւորի յղած 4000 օժանդակ զօրքերն ևս։ Դաւիթ-անհողին հրաւիրում է և Աղուանից Տէր Յովսէփ Գ. կաթուղիկոսը իւր ամեն եպիսկոպոսներով, վարդապետներով, վանականներով, քահանաներով և սարկաւագներով, որ միասին խաչերով, խաչվառներով և աւետարան-

1) Մատ. Ուռհայեցի եր. 89։ Վարդ. Բարձ. եր. 132 գործողութիւնս տալիս են Յովսէփ Գ-ին, (Վարդան աւելացնում է. «Ածաւ բռնութեամբ (Տէր Պետրոս) և արգելաւ ի Բջնի») իսկ Կիր. եր. 50 նախագահիլը յատկացնում է Աղուանից Տէր Յովհաննիսին։

ներով միանում են Դաւթի բանակին և ճակատում թըշնամու դէմ։ Հնչւում են պատերազմի փողերն, զարկւում են ճակատներն, բորբոքւում են կռիւներն և վառւում են սրտերն յաղթութեան կրակով. յաղթւում է Ապուսուար իւր ահռելի բանակաւ և ճեպով յետ փախչում. իսկ Դաւիթ-անհողին Թագաւորն իւր զօրքով հինգ օր հալածելով կոտորում է թշնամու զօրքերից շատերը, և մնացածները արտաքսում մինչև Պարսկաստան (Մատթ. Ուռ. եր. 92—96, Սմբատ սպար. եր. 37—38)։

Դաւիթ-անհողին Թագաւորն չինում է Լօռի բերդը և ուրիշ 12 բերդեր (Վարդ. Բարձ. եր. 142)։

Փառխոսի Սենեքերիմ և Գրիգոր Թագաւորների մահից յետոյ, Թագաւորներիս Խանում քրոջ այրն՝ Հասան, որ Խաչենի Գեառւմեան Առանշահիկ իշխանների ցեղից էր, բնակութիւն է հաստատում Փառխոս քաղաքում ([1])։ Հասանի որդին է Գրիգոր իշխանն, որի մասին գրած է Վարդան Բարձ. եր. 134—135. Մամ անուն մի կին գալիս է Պարսկաստանից իւր երեք որդիներով Փառխոսի Գրիգոր փառաւոր իշխանի մօտ։ Որդիքն պատանդ են տալիս իւրեանց մայրը և առնում Շօթ և Շամիրամ բերդերը Գրիգոր իշխանից. բարեկամանալով Գանձակի Ալ-Ազիզ ամիրայի հետ՝ սպանում են նոյն ամիրան և տիրում Գանձակին։ Երեք եղբայրներից կարճ միջոցում մեռնում է մեծն՝ Պարզուան, որի տեղ յաջորդում է միւս եղբայրն՝ Լէլքարի և առնում Սալարիցն Պարտաւ

---

1) Հնախ. տեղեկ. Հաղբատ. եր. 23 և 25 գրուած է. «Սևադայ և Սենեքերիմ թոռն աւագ-Սենեքերիմայ, եղբարք Խաթունին տիկնոջ Հասանայ յազգէն Գեառւմեանց։ Իսկ աւագ-Սենեքերիմն էր վերջին արքայն Սիւնեաց փոխանեալ իբր 1104 ամի»։—Մեծ-Սիւնեաց-Սենեքերիմ Թագաւորն սպանուած է ոչ թէ 1104-ին, այլ 1075-ին (Վարդ. Բարձ. եր. 137—138. Ս. Օրբել. Ա. Հատ. եր. 63—64.։ Մխ. Այրիվանեցին, եր. 60, սպանումը դնում է 1094-ին։

և Շամքոր քաղաքները։ Կրտսեր եղբայրն՝ Փատլուն՝ որսի ժամանակ սպանում է իւր Լէլքարի եղբայրը, առնում իշխանութիւնը։ Գրիգոր իշխանի որդի Փիլիպպէն, իւր հօր մահից յետոյ՝ տեսութեան է գնում Փալտնի մօտ, վերջինս բռնում և կապում է Փիլիպպէն, որից և առնում Շօթ և Շամիրամ բերդերը. ապա կանչելով իւր մօտ Գանձակ քաղաքի տէր Համամայ որդի Գագիկը, որը սպանելով առնում է նորա երկիրը։ Եւ այսպէս զօրանալով տիրում է Խաչենի, Գորողի (Մեծ-Սիւնեաց մի գաւառի անունն է) և Սևորդեաց. և սկսում է պատերազմել Աղուանից Կիւրիկէ Թագաւորին հետ»։

Վախճանում է Տէր Յովսէփ Գ. և գահակալում է

48) Տէր Մարկոս Բ.։

Ծ. գլ.

Բաղաց (Մեծ-Սիւնեաց) Սենեքերիմ թագաւորի սպանումն.—Տէր Ստեփաննոս Ա.—Հայոց Բարսեղ հայրապետի ձեռնադրութիւնն.—Փառխոսցի Յովհաննէս—սարկաւագ վարդապետի թուականն.—Պուղա զօրավարի արշաւանքն.—Կիւրիկէ Ա. թագաւորն Մելիք-Շահի մօտ։

1075-ին Գանձակի Փալտուն կամ Փատլուն ամիրան յղում է Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Վասակ Պահլաւունին Մեծ-Սիւնեաց այս է Բաղաց և Կապանին (այժմ Ղափան) անառիկ ամրոցն Սենեքերիմ Թագաւորի մօտ՝ ամեն զօրքով, որը խաբէութեամբ հանելով բերդից սպանեցին (Վարդ. Բարձ. եր. 137—138)։ Իսկ Ս. Օրբելեան Բ. Հատ. եր. 63—64 պատմում է այսպէս. Իսմայէլացիք (Սելջուկներն) «Ընդ գեղեցիկ և ամուր Թագաւորութիւնս Բաղաց, զոր խոչ մեծ համարէին ինքեանց, և ելեալ ամիրայն Պարտաւայ և Ռանայ և Գանձակայ բազում զօրօք գայ ի պատերազմ ընդ Սենեքերիմայ . . .

և տեսաւ (ամիրան) զի անհնարին էր ի մարդկանէ (առնուլ զամրոցն) յուղարկէր Գրիգոր իշխանն Անեցի... առ Սենեքերիմ արքայն... Գրիգոր մտեալ առ Սենեքերիմ և մեծամեծ երդմամբ հաւանեցուցանէ զնա գալ առ ամիրայն, որք և եկին ի միասին... և առեաց ուխտին... սպան զթագաւորն (Սենեքերիմ)։ Իսկ նոյն հատ. եր. 76—78 ուրիշ տեսակ է պատմում։ Մխ. Այրիվանեցին եր. 60, Սենեքերիմ թագաւորի սպանումը դնում է 1094 թուին։

Տէր Մարկոսի մահից յետոյ 1077-ին Աղուանից համար կաթուղիկոս է ձեռնադրւում Հաղբատում 49) Տէր Ստեփաննոս Ա. (Վարդ. Բարձ. եր. 139)։

Մխիթար Այրիվան. եր. 60, Մատթէոս Ուռ. եր. 265—266, վկայում են որ 1081-ին Աղուանից Կիւրիկէ Ա. թագաւորն, Աղուանից Ստեփաննոս Ա. կաթուղիկոսի ձեռնով Հաղբատայ վանքում կաթուղիկոս է ձեռնադրել տալիս Հայոց համար Բարսեղ եպիսկոպոսը և իւր դրան երէց Սարգիսը՝ եպիսկոպոս (1)։ Գրիգոր Վկայասէրի և Բարսեղ կաթուղիկոսի ձեռնադրութեան մասին հաւանածենք մէջ բերել հետևեալ հատուածը. «Որովհետև Գրիգոր Վկայասէրն Կիլիկիայի լերանց վերայ էր և Մեծն-Հայաստան առանց կաթուղիկոսի, ուստի արևելեան Հայք խընդրեցին Վկայասէրէն, որ կամ ինքն գայ Անիի կաթուղիկոսական աթոռը նորոգէ և կամ հաճութիւն տայ իւր տեղապահ Տէր Բարսեղը կաթուղիկոս ձեռնադրել։ Վկայասէրի հաճութիւնը ստանալով Արևելեան Հայք կը հրաւիրեն ես Աղուանից Ստեփաննոս և նորա ձեռնով կաթուղիկոս կօծեն Հաղբատայ մէջ զՏէր Բարսեղ» (Նկեղ. Պատ. Մեր. վարդ. Մուրատեանց եր. 374—375)։

Մխիթար Այրիվ. եր. 60, ասում է Փառխոսցի Յով-

1) Կիր. Յովսէփ կաթուղիկոսին է տալիս այս ձեռնադրութիւնը։

հաննէս-սարկաւագ վարդապետն 1085 թուին «արար անշարժ տումար ըստ այլոց ազգաց» որ 1085-ին լինում է «Սկիզբն Նոր Թուականին». այս է «Փոքր Թուականին» առաջին տարին (1)։

1085-ին ըստ վկայութեան Ուռհայեցու եր. 279, տակաւին կենդանի էր Դարբանդի Գրիգոր թագաւորն, որ Սենեքերիմ թագաւորի որդին է, Սենեքերիմն էլ Սևադայի որդին, Սևադան էլ Փիլիպպոսի։

1088—1089 Մէլիք-Շահի հրամանաւ Պուղա ամիրան, որ Սելջուկեան զօրավար էր, առնում է Գանձակ քաղաքը Փատլեաններից, որ կոչւում էին Շատատիկ (Վարդ. Բարձ. եր. 141)։ Իսկ Մատթէոս Ուռ. եր. 286, գրում է, Պուղան ժողովում է Պարսից ամեն զօրքերը Գանձակ քաղաքի վերայ և սաստիկ պատերազմաւ փորելով ձգեցին պարսպի մի բուրգը, առին Գանձակ քաղաքը և կոտորեցին քաղաքի բնակչաց փոքր մասը։ Պուղան արգելեց զօրքը կոտորած անելուց և արաւ խաղաղութիւն։ Եւ Աղուանից Տէր Ստեփաննոս կաթուղիկոսն, որ Գանձակումն էր, ազատուեցաւ Աստուծոյ օգնութեամբ. վասն զի պահպանուեցաւ հայ զօրքերից, որք Պուղայի հետ էին։

Սելջուկեան խաղաղասէր Մէլիք-Շահ թագաւորին շատերն էին դնում այցելութեան։ Այցելութեան է գնում Խորասան նաև Աղուանից Կիւրիկէ Ա. թագաւորն և դառնում պատուով (Վարդ. Բարձր. եր. 139—140, Սամ. Անեցի եր. 118)։

2) Կիր. եր. 63, պատմում է նոյնը։

ԾԱ. գլ.

Կիւրիկէ թագաւորի վերջին գործերն.—Տէր Յովհաննէս Ե.—Խըզլ ամիրայի արշաւանքն.—Կիւրիկէ թագաւորի որդիքն.—Սարգիս Քուրդ իշխանի գերդաստանն.—Վրաց Գէորգի թագաւորի նուաճումներն եւ պատերազմներն.—Ապլսուարի որդի՝ Փատլուն.—Ելտկուզ զօրավարի արշաւանքն.—Տէր Գրիգորիս Բ.—Գօշ-Մխիթարի «Ճառ կաթ. Աղուանից» վերջն։

Աղուանից Կիւրիկէ Ա. թագաւորն, որ շինել տուած էր Հաղբատ և Սանահին վանքերը, իշխում էր Արցախի Գարդման, Փառիսոս, Կողթ, Բուստի կամ Բաւս, Ձաւէ (Ղազախ) և Լօռի գաւառներին։ Հետզհետէ զօրանում էին Վրացիք և աշխատում էին տիրել և Աղուանից երկրին, որոց դէմ չարունակ մաքառելով Կիւրիկէ թագաւորն մինչև իր մահուան օրն պահպանում էր իր իշխանութեան տակ եղած գաւառները, իրաւունքները և հայրենի հաստատութիւնները (Կիր. եր. 89)։

1103-ին վախճանում է Աղուանից Տէր Ստեփաննոս Ա. կաթուղիկոսն Մեծ-Սիւնիքում և ամփոփւում Վահանայ վանքում (Մ. Օրբել. Ա. Հատ, եր. 287 և Մատ. Ուռ. եր. 365)։ Հայոց Տէր Բարսեղ հայրապետն Գանձակում գումարում է ժողով, ուր ընտրում և ձեռնադրում է 50) Տէր Յովհաննէս Ե. որ եղբայրն էր հանգուցեալ Տէր Ստեփաննոսի։ Մատթէոս Ուռ. նոյն երեսում ասում է՝ Տէր Յովհաննէսս կարգալոյծ եղաւ «վասն խոտոր վարուց իւրոց»։ Գօշ-Մխիթար ոչինչ չէ ասում սորա մասին. Կիրակոս, եր. 116, ընդհակառակն ասում է «Տէր Յովհաննէս ամս յիսուն»։ Բայց հարկ է յայտնել որ Տէր Յովհաննէսս պաշտօն վարած է ոչ թէ յիսուն, այլ երեսուն տարի։

1105-ին Սկիւթացի Խըզլ անուն բռնաւորն առնում է Լօռի քաղաքը և այրում Հաղբատ և Սանահին վանքերը (Սամ. Անեցի եր. 121)։ Իսկ Կիրակոս «Յայսմիկ ամս մարտիւ պատերազմի զբարեյարմարութիւն աշխարհիս ի բաց կորեցին... հոսմունս արեանց իբրև զուխից լինէր ոչ միայն զինակիր նահատակաց, այլ և առհասարակ ազանց և գաւառաց (Հն. տեղ. Հաղ. եր. 8)։

Կիւրիկէ Ա. թագաւորի մահից յետոյ իւր երկու որդիքն՝ Աբաս թագաւորն և Դաւիթ թագաւորազն նեղուելով (1) վրացիներից, գնում են Առանի (Աղուանից երկրի) իշխանների մօտ և առնում Տաւուշ ամրոցը և Մըգնաբերդը և ուրիշ տեղեր և ապրում տառապանօք։ Աբաս թագաւորն բնակում է Տաւուշ (2) բերդում և Դաւիթ թագաւորազն Մըգնաբերդում (5)։

Բաւական ժամանակ առաջ Քուրդ ազգաւ մի իշխան գալիս է Ձորագետի թագաւորի մօտ (որ Բագրատունեաց ազգից է լինում) իւր գերդաստանով հաւատում Քրիստոսին և մկրտուելով անուանւում Սարգիս։ Այս Սարգսի համար բնակութեան տեղ են շնորհում Խոշնի։ Սարգիս իշխանից ծնւում է։

Զաքարիա, Զաքարիա իշխանից՝

Վահրամ, Վահրամ իշխանից՝

Սարգիս Բ. Սարգիս Բ. իշխանից՝

Զաքարէ և Իւանէ Սպասալար եղբարք։ Բայց երկու եղբարքս որովհետև արիագոյն էին, վասն որոյ հետզհետէ յառաջանում էին պատուով և աստիճանով։ Ինչպէս Սարգիս Բ. նոյնպէս Զաքարէ և Իւանէ մտնում են Վրաց զինուորական ծառայութեան մէջ (Վարդ. Բար. 181. Կիր

1) Կիր. եր. 89 «Դաւեալք ի Վրաց». Վարդ. Բարձ. եր. 142։
2) Արցախ եր. 357—358։
3) » եր. 304

էր. 94—95)։ Յետոյ Վրաց Թամար թագուհին տալիս է Լօռի քաղաքը Զաքարէ և Իւանէ եղբարց։

1118-ին Վրաց Գէօրգի թագաւորի որդի Դաւիթ թագաւորն զօրանալով առնում է պատերազմաւ Տփխիսը Պարսիկներից, սաստիկ հարուածներով զարկում Գանձակի նոր գահակալած Մէլիք-Սուլթանը (1). Տփխիսում կախաղան բարձրացնելով կոտորում 500 պարսիկ. գրաւում Անի քաղաքը ներսի հայոց ձեռնտուութեամբ. բռնում է Մանուչէ իշխանի որդի՝ Ապլսուարը իւր որդիներով և տանում իւր երկիրն։ Դաւիթ թագաւորս, ընդարձակելով Վրաց սահմանները, առնում է Գագ, Տէրունական, Տաւուշ, Կայան. և Կայծօն (2) ամրոցները և նուաճում Աղուանից երկրի դաշտային մասը, այս է Սելջուկեաններից առնում է Գագայ դաշտից մինչև Շամքօրան. (Վարդ. Բարձ. էր. 156—157 և Մատ. Ուռ. էր. 447)։

Միևնոյն թուին Ապլսուարի որդի Փադլոնն առնում է Դուին և Գանձակ քաղաքները և լինում բարւոք խնամակալ, նոյնպէս խաղաղութիւն անելով և իւր իշխանութեան տակ եղածներին՝ լինում է անուանի (Վարդ. Բարձ. էր. 158)։

1130-ին անօրէն ազգերից հաւաքուած անհամար ձիաւորներով լցուում է Գագայ դաշտն, որք կամենում են այրել այն Ս. Խաչը, որը սուրբն Մեսրոպ յանուն սրբոյն Սարգսի կանգնած էր Գագայ սարի վերայ։ Բայց Աստուծոյ բարկութիւնից խելացնորուում է զօրքն և կոտորում մէկզմէկ. գալիս է Վրաց Դեմետրէ թագաւորն և տանում սպանուածների բոլոր կարասիները (Վարդ. Բարձ. էր. 161)։

1) Վարդ. Բարձ. էր. 156—157։

2) Վերջին երկու բերդերս գտնուում են Հաղբատի կողմերում, առաջի բերդերի մասին տես Արցախ էր. 366 և 357—359։

1130-ին վախճանում է Աղուանից Տէր Յովհաննէս Ե. կաթուղիկոսն, որին յաջորդում է 51) Տէր Ստեփաննոս Բ. որ մի և կէս տարի միայն պաշտօն վարելով վախճանում է «ի տիս պատանեկութեան»։ Այս տեղում գրած է Գօշ. Մխիթար հետևեալը, որը կարևոր համարուեցաւ մէջ բերել ամբողջապէս։ «Ապա յետ վախճանելոյ նորա (Տէր Ստեփաննոս Բ-ի) զամս ը. (8) առանց հայրապետի եկաց նահանգս Աղուանից, յորում և ոչ գոյր ի սմա եպիսկոպոս, մինչ զի գնուիրեալս ի քահանայութիւն յայլ գաւառ տանէին առ ձեռնադրութիւն . . . սպառեցաւ իւղն օծութեան . . . իսկ յետ անցանելոյ ը. ամացն ի չձը (1139—1140) թուականին Հայոց, ի Հայոց Սահակ աստուածընկալ եպիսկոպոս ի գրանէ սրբազան հայրապետին տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթուղիկոսի, որ ըստ հրամանի նորին և առաքմանն եկեալ ի գաւառն Աղուանից ի խնդրոյ և ի ձեռնադրութենէ Գրիգորոյ աշխարհիս մերոյ, որ էր աշակերտ Դաւթի փառաւոր և մեծահռչակ վարդապետի։ Արդ ի գալ Տէր Սահակայ յաշխարհս Աղուանից, ժողովէր զամենեսեան առհասարակ ի տուն թագաւորին Աբասայ Բագրատունւոյ՝ որդւոյ Կիւրիկէի արքայի, որ ժողովեալ ամենեցուն առաջի նորա ի բերդն՝ որ կոչի Տաւուշ, ուր և ժողովեալ հարանց սրբոց և եպիսկոպոսաց, թագաւորն Դաւիթ՝ եղբայր (1) Աբասայ թագաւորին, Տէր Ստեփաննոս որդի Կիւրիկէի նոցունց եղբայր, Սարգիս վարդապետ աշակերտ Դաւթի վարդապետի, Գրիգոր արհի եպիսկոպոս Գանձակայ, Սահակ եպիսկոպոս աշակերտ Սարգսի վարդապետի, Ստեփաննոս եպիսկոպոս Կողթ գաւառի և քաղաքին Շամքօրոյ, Սարգիս եպիսկոպոս Շամիրամաձորոյ, Սամուէլ եպիսկոպոս Կաբրոյ (Կապաղակայ) Հայր Սարգիս Խամշի վանից. իսկ գլուխ ժո-

1) Կիր. անուանում է Դաւիթ իշխան (թագաւորազն)։

զոլոյն էր Սահակ դրան եպիսկոպոս Հայոց կաթուղիկոսին և Սարգիս ճգնազգեաց երանելի վարդապետ։ Եւ այսպէս համագիտութ և հռչակաւոր կոչմամբ ձեռնադրեցին կաթուղիկոս Աղուանից 52) զԳրիգորիս՝ հօրեղբօրորդի տեառն Ստեփաննոսի (Բ-ի) Աղուանից կաթուղիկոսի։ Եւ էր Գրիգորիս՝ յորժամ ձեռնադրեցաւն՝ և նա էր ի տիս պատանեկութեան՝ գոլով որդի Գէորգայ և եղբօրորդի Կարճկայ թոռն Կարապետին։ Իսկ օր ժողովելոյն ի միասին էր տօն Պենտեկոստէին և գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ յամսեան տրէ։ Եւ ապա յետ այսորիկ չուեցին ժողովեալքն յիւրաքանչիւր տեղիս իւր. ապա դարձեալ ի տօնի Վարդավառին ժողովեալ ամենեցուն ի միասին ի բերդն՝ որ ասի կաթուղիկոսի Բար (1)։ Նոյնք վերաասացեալ եպիսկոպոսունք և վարդապետք և հարք սուրբք և այլ վարդապետք քան զառաջինն յոլովագոյն քահանայք. յորում աւուր և ձեռնադրեցին երկու ևս այլ եպիսկոպոս և օրհնեցին զիւղն օծութեան յոլովագոյն, բազում և առատ ընձեռմամբ բաշխեցին ընդ ամենայն տեղիս, և այսպէս խրախութիւն հոգևորական կատարէին մինչև ցաւուրս սրբոյ Խաչին զուարճանալով ի միասին ի փառս Աստուծոյ»։ Այս տեղ վերջացաւ Գօշ-Մխիթարի «Տարք հայրապետացն Աղուանից»։

Կիր. եր. 116—117, ասում է. «զամս քան և հինգ» առանց կաթուղիկոսի մնաց Աղուանից երկիրն, գուցէ գրչագրի սխալ է. բայց աւելացնում է. «Եւ յորժամ եղև այր կատարեալ կաթուղիկոսն Գագիկ (Գրիգորիս Բ.) լի իմաստիւք աստուածայնովք փոխեցաւ յաշխարհէս»։

1) Տես Արցախ եր. 301 Բարաձորն և իւր 44 ծանօթ.

ԾԲ. գլ.

Երկրաշարժ.—Չօլի ամիրայի արշաւանքն.—Իշխանական յաջորդութիւններ.—Դաւիթ իշխանի ննջութիւնն.—Ելտկուզի արշաւանքն.—Տէր Բժգէն.—Ջրօհննեաց հանդես.—Տէր Յովհաննէս Զ.—Զաքարէ Սպասալարի յաղթութիւնները եւ մահն.—Բլու-Զաքարեի քաջութիւնները։

1140-ին սաստիկ երկրաշարժից կործանւում է Գանձակ (1) քաղաքն և փլում է Կեփաս (այժմ Բեափաղ (2) սարն, լցնում ձորը և գոյացնում Արհալակ լճակը։ Փլատակներում վախճանում են բազմաթիւ ժողովրդականք, գալիս է Վրաց Դեմետրէ թագաւորն և տանում իւր երկիրն Գանձակի բերդի երկաթեայ դռները (3)։

1143-ին Չօլի ամիրան խաբէութեամբ և երդմամբ առնում է Խաչենի ամրոցները, մաշում երկիրը սովով, սրով և գերութեամբ, որոց հետ գերի է տանում նաև քահանաներ, կրօնաւորներ և ս. կտակարաններ։ Իսկ 1145-ին նոյն ամիրան պաշարում է Տաւուշ բերդը 40 օր, ապա առնում բերդը և առանց վնասելու դուրս հանում Աբաս թագաւորը իւրայիններով (Սամ. Անեց. եր. 132 և 133)։ Աբաս թագաւորն այնուհետև իւրայիններով բնակում է Մածնաբերդում իւր եղբայր Դաւիթ թագաւորազնի մօտ։ Վախճանում են յետոյ երկու եղբարքս և ամփոփւում Հաղբատ վանքում (Հնախ. Տեղ. Հաղբ. եր. 22)։

Դաւիթ թագաւորազնին յաջորդում է իւր որդի՝ Կիւրիկէ իշխանն (Կիւրիկէ Բ. ըստ անուան), որի մասին գրում է Կիրակոս, «այր բարեբարոյ և կատարեալ ի գործս առաքինութեան քան զհարս իւր»։ Վախճանում է և Կիւ-

1) Հին-Գանձակը տես Արցախ եր. 416—417։
2) » » » եր. 255 և 428։
3) Կիր. եր. 65 և Վարդ. Բարձ. եր. 162։

ըսկէ իշխանն՝ ժառանգ թողլով 12 տարեկան Աբաս իշխանը, որ ամուսնանում է Սպասալար Զաքարէի և Իւանէի քրոջ Նանայի հետ։ Աբաս իշխանն ևս վախճանում է երկու տարի միայն կենակցելով իւր կնոջ Նանայի հետ. իշխանին քոյր Բիւրինան՝ առնելով իւր եղբօրից ծնուած Ազարթան մանուկը, սնուցանում է, որ յետոյ լինում է ժառանգակալ Մածնաբերդին։ Աստուածասէր և հոգեւորասէր Ազարթանս, Նոր-բերդի Բագրատունի Դաւիթ իշխանին խաբէութեամբ ամուսնացնում է իւր դստեր հետ և ինքն տիրում Մածնաբերդին կամ Մլընաբերդին և հանում իւր պսակուած աղջիկը Ազարթանի մօտից։ Բայց Ազարթան իւր կողմն է գրաւում բերդի բնակիչները, որք յանկարծ կալանաւորում են խարդախ Դաւիթը և դուրս հանում բերդից։ Ազարթան իշխանն՝ յետոյ իւր կենդանութեան օրով իշխանութիւնը յանձնում է իւր որդի Կիւրիկէ Գ. իշխանին, ինքն կրօնաւորում Գետակից (1) վանքում։ Կիւրիկէ Գ. թողնում է երեք որդի՝ Բահլաւան, Թաղիադին և Ազարթան (Գիր. եր. 89—90)։

1163-ին Խորասանայ Մասուտ Սուլթանի որդին սպանող և Աթաբակութիւնը յինքն կորզող Ելտկուզ-Աթաբակն շատ զօրքով գալիս է Գագայ դաշտն և կամենում է այրել այն հռչակաւոր Խաչը, որը ս. Մեսրոպ կանգնած էր Գագայ սարի գլխին յանուն սրբոյն Սարգսի (2)։ Աստուծոյ ահեղ բարկութիւնից բանակի մէջ եռում են անհամար մահաթոյն օձեր. օձահարների ճիչն և աղաղակն չէ դադարում գիշեր և ցերեկ։ Ելտկուզ թողնելով գերիներ և կարասին փախչում է. ապա հասնում է Վրաց Գէօրգի

1) Թերևս Ծխմուրասայ վանքում, որ շինուած է Հասան գետակի ձախ ափին (Արցախ եր. 334—335)։ Ցետածին է Ծխմուրատ անունն, գուցէ առաջ Գետակից անունն եղած լինի։

2) Տես ս. Սարգսի չարականի «Խաչարչար» տան մէջ։

թագաւորն, հաւաքում ամենը և տանում (Սամ. Անեց. եր. 138. Վարդ. Բար. եր. 166—167)։

Վախճանում է Աղուանից Տէր Գրիգորիս Բ. և յաջորդում է **53)** Տէր Բժգէն, բայց յետոյ թողնելով կարգը՝ ամուսնանում է և մերժւում կաթուղիկոսութիւնից։ Ապա ընտրւում և օծւում է **54)** Տէր Ստեփաննոս Գ. (1)։

Կարևոր է յայտնել որ այդ ժամանակներում Աղուանից ողորմելի հայրապետներն չունէին հաստատ աթոռանիստ, այլ ապրում էին աստանդական ամենամեծ նեղութեամբ և հեռուից հովւում իւրեանց բանաւոր հօտը։ «Բնաջինջ եղաք ի թագաւորաց և յիշխանաց. կաթուղիկոսունք Աղուանից այսր անդր յածելով՝ վասն ոչ ունելոյ հաստատուն տեղի աթոռոյ։ Դէպ եղև նոցա գալ ի Բարայր (Բարահերձ) մի ի սահմանս բերդին՝ որ կոչի Զարեք (2) և անդ դադարել և անդուստ հովուել զհօտս իւրեանց» (Կիր. եր. 103)։

Գանձակ քաղաքի Կուրճի Բատրադին ամիրայից հրաւիրւում է Աղուանից Տէր Ստեփաննոս Գ. որ կատարէ Ջրօրհնեաց տօնի հանդէսը Գանձակում։ Կաթուղիկոսն իւր եպիսկոպոսներով և վարդապետներով իջնում է Բարահերձից Գանձակ և փառաւոր հանդիսով կատարում հանդէսը քաղաքի մօտով հոսող գետում։ Մոլեռանդ պարսիկ բնակիչներն, խաչը գետի մէջ ձգելն համարելով անպատուութիւն պարսկական կրօնին, կալանաւորում և բանտարկում են հանդիսատես ամիրան և կաթուղիկոսը։ Վերջապէս դրամով ազատւում է հայրապետն, գնում Խաչենի կողմերն և չէ վստահանում այլ ևս մտնել Գանձակի սահմաններն, այլ աստանդական մնալով ողորմելի հայրապետն

1) Սա գտնւում է Հռոմկլայի Բ. ժողովում։

2) Բերդ է կոչւում և Մամռուտ, որի հանդէպ՝ Տամքար գետի աջ կողմի բարձրութեան վերայ է Բարահերձն. տես Արցախ եր. 301 և 430։

վախճանում է Հեր գաւառում (Կիր. եր. 103—105)։

Ագուանից եպիսկոպոսներն և վարդապետներն, երբ տեսնում են որ վերջացաւ Ագուանից Թագաւորութիւնն. և չկայ կաթուղիկոսական ցեղից եպիսկոպոս և կամ վարդապետ բացի մի փոքրահասակ սարկաւագից, առնելով սարկաւագը՝ տանում են Բջնի և Հայոց Վրդանես եպիսկոպոսի ձեռնով ձեռնադրել տալիս վարդապետ և բերելով՝ օծում են Գանձակում կաթուղիկոս ([1]) 55) Տէր Յովհաննէս Զ. անունով, որ Գանձակի Օմար ամիրայից ստանում է մեծ յարգանք և պատիւ և հաստատում իւր աթոռը Փարաւհերձում։ Տէր Յովհաննէս Զ. նեղուելով պարսիկներից, դիմում է Զաքարէ և Իւանէ սպասալար իշխաններին, որք ընդունում են զինքը մեծ պատւով և բնակեցնում իւրեանց իշխանութեան ներքոյ եղած Հոռոմ-Միափոր գաւառում ([2]), որ ազատ լինի նեղութիւնից։ Այդ իսկ գաւառում հայրապետս հիմնարկում է Խամշի վանքն ([3]). բայց մնում է կիսատ Ջալալադին Սուլթանի արշաւանքի պատճառաւ, սակայն յետոյ վերջացնում է շինութիւնը (Կիր. եր. 171)։

1153—1155 Պարսիկ ամն աւագ-ուրբաթ օրում Գանձակի պարսպի վերայ խաչում է Խաչենցի Սարգիսը, (որ «առնույր խարամ») ասելով. «Խաչակից լեր Քրիստոսին քում»։ Ինքն խաչողն եւ չարաչար սպանւում է Խաչենցի իշխաններից (Վարդ. Բարձ. եր. 173)։ Սարգիս Բ. իշխանի որդիքն՝ սպասալար Զաքարէ և Իւանէ մտնում են Վրաց զինուորական ծառայութեան մէջ. Զաքարէն կարգւում է սպասալար (զօրավար) Վրաց և Հայոց. իսկ Իւանէ աթաբէկութեան պաշտօնով։ Զաքարէ լինելով քաջ, պա-

1) Որովհետև այդ ժամանակ Կիլիկիա էին նստում Հայոց կաթուղիկոսներն։
2) Արցախ եր. 308—312, որ մասն է Փառիսոս գաւառի։
3) » եր. 309—310 և եր. 432։

տերազմասէր և քաջայաղթ, վրացի և հայ զօրքով յետ է առնում Սելջուկեան և Պարսից իշխանութիւնից հետզհետէ Գեղարքունեաց, Շիրակայ, Արարատեան և Մեծ-Սիւնեաց բոլոր գաւառները և բերդերը և հարկատու անում Կարնոյ Սուլթանը։ Ապա արշաւում է Վանայ և Խլաթի վերայ՝ նուաճելով անցած տեղերը, և Շահի-Արմէնը զարկելուց յետոյ՝ պաշարում է Խլաթը։ Անզգուշութեան պատճառաւ թշնամու ձեռքն է ընկնում իւր եղբայր Իւանէն, վասն որոյ Զաքարէն՝ ակամայ զիջանելով հաշտւում է Խլաթի իշխող Մէլիք-աշրաֆի հետ և ազատում իւր եղբայրը։ Այնուհետև Զաքարէ զօրավարն գումարում է Անի քաղաքում երկու անգամ հոգևորականաց ժողով, որպէս զի ընդունել տայ Սսոյ 1205-ի ժողովի ութ կանոնները, բայց չէ յաջողւում։ Իւանէն ակարանում է հաւատքի մէջ. իսկ հայութեան մէջ անդրդուելի մնում է Զաքարիան (Վարդ. Բարձ. եր. 181—183 եւ Եկեղ. Պատ. Մ. վ. Մուրատեանց եր. 462—465)։

Ապա Զաքարէն և Իւանէն արշաւում են և իւրեանց զօրքով գրաւում Մարանդը և Արտաւիլը իւրեանց շրջականերով, աւարում և կոտորում շատ մարդիկ։ Դարձին հիւանդանում է Զաքարէն, վախճանում է Զաքարէն և թաղւում Սանահին վանքում՝ թողլով իւր Թամթա կնոջից Շահանշահ անուն մի որդի, որ մեծանալով տիրում է հայրենի ժառանգութեան (Կիր. եր. 94—103, Վարդ. Բարձ. եր. 181—183)։

Իսկ Բլու-Զաքարէն, որ ազգական է լինում սպասալար Զաքարէի և Իւանէի, սոցա ձեռնադրութեամբ հետզհետէ գրաւում է Արցախի Գարդման, Փարահերձ, Երգեվանք, Տաւուշ, Տէրունական (այժմ Դըռըկեան) Կածարեթ և Գագ ամուր բերդերը, և յետոյ Բլու-Զաքարէիս որդի՝ Վահրամ իշխանն առնում է Շամքոր քաղաքը և իշխում այդ ամենի վերայ։

ԾԳ. գլ.

ՎԵՐՍՏԻՆ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Արցախի մնացեալ իշխանները եւ իւրեանց իշխանանիստ վայրերը.—Արցախի վանքերը եւ նշանաւոր հոգեւորականները.—Մնացեալ եւ կորուսեալ մասերը:

Գագիկ Թագաւորի (Դժնդակի ցեղից) յետագաներից Իշխանն իշխում էր Դիզակում Տումի գիւղում Խաղբակեան Ջաջուռ իշխում էր իւր հպատակների վերայ Նագարի բերդում. Ջալալ-Դօլայ—Հասան Դանձասարում իւր ապարանում (¹). Վախթանգ Թագաւորազն՝ Հաթերքում: Առանշահիկ տոհմից Թոփի որդի Գրիգորն՝ Վերին-Խաչենում Հաւքախաղացում, Ջրաբերդի և Մեծ-կողմանց-Կիւլստանի վերայ իշխում էր Տիրանշահանց Հասանն, Արցախի Գարդմանում՝ Կիւրիկէ Բ-ի թոռն Աղսարթան, Փառիսոսում՝ Գրիգոր փառաւոր իշխանի որդին՝ Փիլիպպէ իշխանն, Կողթ գաւառում՝ Բլու-Զաքարէի որդի՝ Վահրամ իշխանն, Ջաւէ գաւառի Կայենոյ բերդում Հասան իշխանն:

Ջնջելով քաղաքական արհաւրալից տագնապներին, չնայելով պարսիկ ամիրաների և Սելջուկ բռնաւորների արիւնահեղ պատերազմներին, Զօլիների անգութ նահատակութեանց և բանդարգելութեանց և ծանրաբեռն ճնշմանց, այդ իշխանական տոհմերն ԺԱ.—ԺԳ. դարում կառուցանել են տալիս՝ ի պահպանութիւն քրիստոնէութեան, ի լուսաւորութիւն մանկանց՝ երբեմն ուսումնավայրեր, երբեմն վանքեր և երբեմն Դամբարան իւրեանց տոհմի համար հետեւեալները:

1) Արցախ եր. 181:

Սարգիս և Վրդանէս եպիսկոպոսներն, որ Գագիկ Թագաւորի յետագաներիցն էին, իւրեանց տոհմի հարըստութեամբ կառուցանել են տալիս Դաչայ վանքը Դիզակում: Խաղբակեան Ջաջուռ իշխանն հիմնարկում է Խաչենում Հաւապտուկ և Կոչիկ անապատ վանքերը: Ջալալ-Դօլայ-Հասան, իւր մայրն Խորիշահ և իւր ամուսինն շինում և ծաղկեցնում են Գանձասարի, Մեծ-Իրանաց ս. Յակոբայ, Վաճառ գիւղի ս. Ստեփաննոսի և Վաղահաս գիւղի Մայրաքաղաք և Կոճողոտ գիւղի Ամենափրկիչ վանքերը իւրեանց գաւիթներով և միաբանների բնակարաններով և ուսումնարաններով: Վերին-Խաչենում Թոփեան Գրիգոր իշխանի հրամանաւ իւր եղբայր Յովհաննէս եպիսկոպոսն կառուցանում է Խաթրայ և Գետամիջի և Ծարի և սորա ստորոտի վանքերը: Վախթանգ Թագաւորազնի օրհնեալ տիկինն՝ Արզու խաթունն շինել է տալիս Դադի նոր, հրաշալի վանքը և հրաշազան գաւիթը և իւր երկու դստերաց հետ այծի կակղագոյն բրդից գործում է հիանալի վարագոյրներ մին Դադի վանուց համար, երկրորդը՝ Գօշայ վանուց, երրորդը՝ Մակարայ վանուց և չորրորդը՝ Հաղբատայ: Եղիշ-առաքեալի և Գլխոյ վանքերը նախ շինել տուած էր Վաչական Գ. բարեպաշտ Թագաւորն, յետոյ նորոգել տուած և ծաղկեցրած են Տիրանշահանց իշխաններն, նմանապէս և Մայրաքաղաքի կամ Բաղաքատեղի ուսումնարանը Ջրաբերդ գաւառում Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռնով, որ նոյն ցեղից էր. Միջի և Երի և Եղնասար վանքերն Մեծ-Կողմանց կամ Կիւլստան գաւառում: Արցախի Գարդմանի իշխաններն շինել տուած են Երմողեայ, Պանդալիոնի, Ս. Աստուածածնայ, Ս. Սարգսի, Բարխանայ, Թարդմանչաց անապատ, Թարգմանչաց վանք, Մլնաբերդ վանք, Ամենափրկիչ, Հոռոմաշէն և Բարահերձ վանքերը Արցախի Գարդման գաւառում: Փառիսոսի իշխանների ժամանակութեամբ շինուած են Փառիսոսի, Զարեքի, Խու-

նիսայ, Ս. Ստեփաննոսի, Ծաղկոցի, Հրեշտակապետաց, Խամշի և Խորանաշատ վանքերն։ Բուստի կամ Բաւս գաւառի իշխանաց նիւթականով շինուած են Կապտայ, Ծխմուրատայ, Վարագայ, Սրվեղի, և Մորոյ-Ձորոյ վանքերն Բաւս-Ղազախ գաւառում, իսկ Գօշ-Մխիթարի վանքն ժամանաւորապէս Հաթերքի իշխանաց Վախթանգ թագաւորազնի և իւր եղբարց ձեռնտուութեամբ։ Ջաւէ (Ղազախ) գաւառի իշխանների օգնութեամբ շինուեցան Ջոխտակ վանք, Հաղարծին, Մակարայ, Ս. Գրիգորի (Լուսաւորչի), Առաքելոց, Նիրանց, Դեղձուտի, Գագայ Ս. Սարգսի և Ս. Աստուածածնայ վանքերն և անապատներն։

Այդ վանքերից շատերն իւրեանց ժամանակին եղած են լուսաւորութեան բոյն, Քրիստոնէութեան ջեռուցիկ վառարան, աստուածպաշտութեան խնկելի բնակարան, հաւատոյ, յուսոյ և սիրոյ պաշտպան, ազգութիւնը, լեզուն, գրականութիւն պահպանող, և միանգամայն Հայաստանեայց եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը և ուղղափառ դաւանութիւնը անխախտ և անխառն պաշտպանող սրբավայրեր։

Վերոյիշեալ դարերում-ԺԱ.-ԺԳ. նշանաւոր եղած են Սարգիս և Վրդանէս եպիսկոպոսներն Գոշայ վանքում. Սարգիս և Վարդան եպիսկոպոսներն Գանձասարի, Մարգարէ եպիսկոպոս Մայրաքաղաքի (Վաղահասի). Յովհաննէս, Սարգիս և Գրիգոր եպիսկոպոսներն Դօփեանց Խաթրայ և Գետամիջի վանքերի, Աւագ, Գրիգոր, Աթանաս և Գրիգորիս եպիսկոպոսներն և Մանուէլ աբեղան Դադի վանուց. Յովհաննէս եպիսկոպոս Ջրվշտիկ-Եղիշ առաքեալի և Մայրաքաղաքի Ջրաբերդի. Յովհաննէս եպիսկոպոս Հիւրեկայ կամ Գլխոյ վանքի. Փառխոսցի Սարգիս և Յովհաննէս-Սարկաւագ վարդապետներն Փառխոսի վանքում, Տաւուշեցի Յովհաննէս-վանական Վարդապետն Խորանաշատում, Տաւուշեցի կամ Տուեցի Յովհաննէս եպիսկոպոսն Վարագայ վանքի, Յովհաննէս և Գրիգորն Մորոյ-Ձորոյ վանքի,

Գրիգոր եպիսկոպոս Ծխմուրատայ վանքում. Գօշ-Մխիթար վարդապետն իւր վանքում. Տարօնացի Խաչատուր և Արցախեցի Սուքիաս վարդապետներն Հաղարծին վանքում. Յովհաննէս եպիս. (Ջալալեան տոհմից) Մակարայ վանքում. Գրիգոր վարդապետ՝ Նոր-Կողբ գիւղից վերև եղած Ս. Աստուածածին վանքում.

Գլխաւոր ուսումնավայրերն եղած են Գտիչ, Ս. Յակովբ, Գանձասար, երկու մայրաքաղաքներն, Դադի և Խաթրայ վանքերն, Ծար գիւղաքաղաքն, Ջրվշտիկ վանք Փառխոսի և Խորանշատի, Վարագայ և Գօշ-Մխիթարայ, Մեծ-Իրանաց Ս. Յակովբայ, Գրիգոր և Եղիա վարդապետներն Հաղարծնի և Մակարայ և Ս. Աստուածածնայ վանքերն։

Փառխոսցի Յովհաննէս-Սարկաւագ վարդապետն թողած է գրաւոր երկասիրութիւններ,

Տումար, որ սարկաւագադիր է կոչուում։

Պատմութիւն Սելջուկեանց, որ ցարդ գտնուած չէ.

Ճառ յաղագս քահանայութեան. Ներբողեանք.

Աղօթագիրք. սրբոց Ղեւոնդեանց չարական Պայծառացան. Ի սարեակն:

Փառխոսցի Սարգիս վարդապետի աշակերտներն եղած են Երեմիա—Անձրեւիկ. Խաչատուր, Գրիգոր, Յովհաննէս և Սամուէլ Անեցիներն (Սամ. Անեց. եր. 128)։

Տուեցի կամ Տաւուշեցի Յովհաննէս բազմարդիւն վարժապետ եպիսկոպոսի աշակերտներն եղած են Գօշ-Մխիթար և Յովհաննէս վանական վարդապետներն։

Գօշ-Մխիթար Գանձակեցի վարդապետս թողած է

Դատաստանագիրք, որ (օգտակար ծանօթութիւններով բազմաշխատ հանգուցեալ Բաստամեանց Վահան վարդապետի շնորհիւ տպուած է Էջմիածնում) երկասիրած է Աղուանից Ստեփաննոս կաթուղիկոսի և Վախթանգ թագաւորազնի խնդրանօք։

Առակներ, որք բովանդակում են օգտակար խրատներ։

Մեկնութիւն Երեմիա մարգարէի։

Աղօթք, որ շատ սրտաշարժ են և ուղղուած ի դէմս ս. պատարագի։

Տաւուշեցի Յովհաննէս վանական-վարդապետի երկասիրութիւններն են,

Մեկնութիւն Յոբայ. Տեսութիւն շարականին Ուրախացիր պսակ կուսից. Ծառ Ս. Հոգու բղխման վերայ, բայց լատինական տեսութեամբ։

Համեմատութիւնք Հին և Նոր-Կտակարանաց։

Հարցմունք և պատասխանիք։

Պատմութիւն Հայոց, որ կորսուած է, որի համար վկայում են Կիրակոս և Վարդան, որ վանականի բոլոր գրուածների մէջ նշանաւորն եղած է։ Վանականիս աշակերտներից է Վարդան վարդապետ, որ յոմանց կոչուած է մեծ և յոմանց Բարձրբերդցի։ Սա երկասիրած է Ընդհանուր պատմութիւն.

Մեկնութիւն Դանիէլի,

Մեկնութիւն Սաղմոսաց Հաղբատի Յովհ. եպիսկոպոսի խնդրանօք

Մեկնութիւն Հնգամատենին Մովսէսի.

Մեկնութիւն Երգոց երգոյն.

Ներբող ի Ս. Լուսաւորիչն։ Շարական

Որ նախիմաց իմաստութեամբ.

Ի յանսահման ծովէն.

Որք զարդարեցին տնօրինաբար (Թարգմանչաց)

Առաւններ. և

Մեկնութիւն Քերականին։

Վանական վարդապետի աշակերտներիցն էր և Գանձակեցի Կիրակոս վարդապետն, որ թողած է

Պատմութիւն, որ կրում է իւր անունը։

Յ. Սարկաւագ վարդապետի աշակերտներն եղած են Դաւիթ վարդապետ որդի Ալաւկայ Գանձակեցի.

«Սամուէլ Անեցին, որ զգաւազանսն յօրինեաց»

«Թոքակերի որդի... և այլ արք ճգնաւորք

Ի յԱղուանս, որպէս Պետրոս Խոնթկայ որդին և Ցակոբ սքանչելին (Վարդ. Բարձ. եր. 159)։

«Միսայէլ իմաստասէր եպիսկոպոս». Ներբողեան ի ս. Խաչն... Միսայէլի Հայոց եպիսկոպոսի Մեծի-Կողմանց (առաջնորդի-Կիւլստանի)»։ Տես և այս գրքից ԽԶ. գլխի հոգևորական անձերի ցուցակը։

Իսկ Գանձասարի, Մայրաքաղաքի, Խոթայ վանքի և Ծարի ուսումնարանների, նոյնպէս և Ջրվշտիկ-Եղիշ առաքեալի, Բաղաքատեղի և Հոռեկայ (Գլխոյ վանք) ուսումնարանների ձեռագիր մատեանների մասին գրուած է Գաղտնիք եր. 89. «Բայց հարաղատ-մեկիքներն, բոլոր ճեռագրերը և թղթերը արդէն կանխաւ երեք մասն բաժանած և թագցրած էին, յորոց առաջին մասը Գանձասարի և Խոթայ վանքի մէջ տեղում մի քարայրում և բերանը ամրացրած քարուկիր պատով և անյայտացրած. երկրորդ մասը Ջրաբերդի մի ստորերկրեայ և անյայտ քարայրում. իսկ երրորդը՝ Կիւլստան գաւառի Հոռեկայ վանքի մօտերքում»։ Սոյն ձեռագիրներից առաջին մասն գտնուած է Բաղդասար մետրապօլտի օրով, տես նոյն երեսի ծանօթութիւնը. իսկ երկու մնացեալ մասերն գտնուած չեն ցարդ։

ԾԴ. գլ.

Սեւ-Հոնաց արշաւանքն.—Ծագումն եւ աշխարհակալութիւն Թաթարաց.— Չինկիզ-խան.— Ջալալադդին Սուլթան Խորասանի եւ իւր աւերմունքները.—Թաթարների բարբարոսութիւնները.-Տէր Ներսէս Բ. Գանձասարի օծման հանդէսն: Զարմաղանի կնոջ մօտ.—Հայաստան արիւնլուայ.—Հռոմայ Ս. Պապի առաջարկութիւնն եւ մերժումն.—Աշխարհագիր եւ գլխահարկ.—Հոգեւորական եւ իշխանք Բաթու կուսակալին մօտ.—Հուլաւուի շինած քաղաքն.—Ջալալ-Դօլայի նահատակութիւն.—Տէր Ստեփաննոս Դ:

Գանձակի վերայ արշաւում է 1221—1222 Սեւ-Հոնաց[1] զօրքն. որից յաղթուում է սպասալար Իւանէն. սպանուում են շատ վրացի և հայ զինուորներ, ձերբակալուում են իշխաններ, որոց մէջ են լինում և Խաչենցի Հաղբակայ որդի Վասակ իշխանի եղբայր Գրիգոր իշխանն և նոյն Վասակ իշխանի որդի Պապաքն. «Զի երեք որդիք էին Վասակայ՝ Պապաք, Մկտէմ և Հասան, զոր Պռօշն կոչէին, արք քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն Տաճկաց-Սելջուկեանց»:

Չինաստանի, Հնդկաստանի, Թիւրքեստանի և Սիբերիայի միջավայրում բնակում էին այլ և այլ Թափառող ցեղեր Մուղալ-Թաթար անուն, որոց առաջնորդ Չինկիզխանն ԺԳ. դարի Ա. քառորդում միաբանելով այդ Թափառական ցեղերը՝ նախ արշաւում և նուաճում է Չինաստանը և դահազուրկ անում նորա իշխողները. ապա նուաճում է Հնդկաստանը, Խորազմները, Սմրղանդ, Բուխարա, Բահլ-Դուռնը և Պարսկաստանը, ուր մեռնում է Չինկիզխան. իշխանութիւնը Թողլով իւր որդոց:

1) Վարդ. բարձ. եր. 187 «ի Հոնաց, զոր Խըչաղ անուանեն». Կիր. եր. 119—120 «Խուչախ». Մ. Այրիվ. եր. 65 «Խփչախ»:

Թաթարների երեսից յաղթուած և փախած Խորասանի Ջալալադդին Սուլթանն իւր զօրքով 1226-ին աւերակ դարձնելով Մեծ-Սիւնիքը, Հին-Նախիջևանը, Դառնին, Կոտէից գաւառում ճակատում է սպասալար Իւանէի բանակին հետ, կոտորում շատ վրացի և հայ զինուոր և գրաւում Տփխիսը և Գանձակը, կոտրած անելով անցնում Հայաստան և սպանուում Տիգրանակերտ քաղաքում (Վարդ. բարձ. եր. 188—189. Կիր. եր. 131—135):

1235—1236 Բարբարոս Թաթարներն Չարմաղան, Բաթու, Հուլաւու և այլ զօրավարների առաջնորդութեամբ Դարբանդից սկսեալ մինչև Սուրբ երկիրն և Պարսկաստանից մինչև Կ. Պօլիս՝ ներկում են երկիրը անմեղ մարդոց արիւնով և հարկատու անում Ասիոյ պետութիւնները: Հետզհետէ գրաւում են Դարբանդ, Պարտաւ, Շամախի, Շաքի, Գանձակ, Շամքոր և Տփխիս քաղաքները իւրեանց գաւառներով, բայց մեծ արիւնհեղութեամբ: Ապա փութով գրաւում են Երգեվանք, Տէրունական, Մածնաբերդ. Գարդման, Չարեք, Գետաբակ, Տաւուշ, Կածարեթ, Նոր-բերդ, Գագ, Գուարզին (Վարդ. բարձ եր. 190) Ականայ, Հաթերք, Լօռի և Կայծակաբերդ ամրոցները, Թափում շատ արիւն, կողոպտում եկեղեցեաց, վանօրէից և անապատաց զարդերը և անօթները. բանդարկում և չարչարում իշխաններ և հարուստներ, վարդապետներ և քահանաներ և պահանջում մեծամեծ փրկանք: Վարդապետաց մէջ լինում են Վանական և իւր աշակերտ Կիրակոս վարդապետներն[1]: Այնուհետև որսական կիրթ բարակների պէս հետախուզում են դժուարատար խոռոչներ, մութ մութ քարայրեր և Թաքնուած ծերպեր, գտնում պահուած մարդիկը, շատերը կոտորում, շատերը գերում: Գաղտագողի մտնում են Հաւքախաղաց ամրոցն, այնտեղ հաւաքուած բազմութեան

1) Կիր. եր. 143—146:

կէսը ճարակ տալիս սրերի և միւս կէսը գահավէժ անում բարձր քերծերից, որոց ոսկերքն դեռ շատ ժամանակից յետոյ մնում են դիզուած քարակոյտի նման։ Պաշարում են և Խոխանաբերդ անառիկ ամրոցը, որի մէջ ամրացած է լինում Խաչենի մեծ իշխան Ջալալ-Դօլա-Հասան, որ խոհեմութեամբ իջնում է ընծաներով ամրոցից, հաճում գազանաբարոյ Թաթարների սիրտը և կոտորածից ազատում զինքն էլ իւր ժողովուրդն էլ (Կիր. եր. 157—159)։

Այս դառնութեամբ լի աղէտալի օրերում վախճանում է Տէր Յովհաննէս Զ. 40 տարի հայրապետութիւն[1] անելով, որին յաջորդում է իւր եղբայր **56)** Տէր Ներսէս Բ. կաթուղիկոսն։

1240-ին վերջանում է Գանձասար վանքի հրաշալի շինութիւնն և մեծ հանդիսով օծւում Տէր Ներսէս Բ-ի ձեռնով Վարդավառի տօնին, ուր ներկայ են լինում շատ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ. 700 քահանայք և շատ իշխաններ։

Թաթարներն, Աղուանից երկիրը և Հայաստանը գրաւելուց յետոյ, իւրեանց հետ պատերազմի են տանում հայ իշխաններ կամ հասած իշխանորդիներ հայ զինուորներ։ Տանում են Շահնշահի որդի՝ աւագը, Օրբելեան Էլիկումի որդի՝ Սմբատը, Թօփեանց Գրիգորի որդի՝ Սևադան[2], Կիւրիկէ Գ-ի որդի՝ Թաղիադինը[3] Պռօշի որդի՝ Հասանը, Տիրանշահանց Ուզի որդի՝ Հասանը[4], Լիպարիտի եղբօրորդի Բուրթէլը և Սադունը, ևն, ևն։

---

1) Տէր Յովհաննէս Զ.-իս անունն յիշուած է նաև մի յիշատակարանում «Արցախ» եր. 263):

2) Սևադաս սպանւում է Տիգրանակերտում. (Վարդ. բարձ. եր. 199)։

3) Սա Տիգրանակերտից բերում է Հաղբատ Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալի աջը (Մաղ. աբեղ. եր. 28)։

4) Սա Կեսարիայից բերած է մի ձեռագիր աւետարան («Արցախ» եր. 226—227)։

Տէր Ներսէս Բ. Խամշի վանքից հրաւիրւում է Մուղանի դաշտն ներկայանալ Ելթի խաթունին՝ Ջարմաղանի կնոջ, որ ազգաւ ասորի էր։ Ելթի խաթունն, իւր պատուաւոր հիւրը մեծապէս պատուելուց յետոյ, տալիս է հայրապետիս ուրիշ ընծաների հետ Էլտամղա (հրամանաթուղթ) և ոմն թաթար զինուորական առաջնորդ, որ տանէ և շրջեցնէ Աղուանից հայրապետը բոլոր քաղաքներում և գիւղերում անփաս, որպէս զի ոչ ոք չհամարձակի նեղել հայրապետը։ Տէր Ներսէս Բ. իւր հօտը մխիթարելուց վերջն դառնում է իւր վեհարանն՝ Խամշի վանքն։

1243 և 1249 թուականներում արիւնլուայ են դառնում Հայոց և Վրաց դաշտերն և լեռներն անհամար մարդոց արիւններով, «ոչ միայն բանականաց, այլ և անբանից, լերանց և դաշտաց, ո՛ք ոռոգեցան արեամբ և արտասուօք ... անթիւս կոտորեցին և գերեցին գեղս և ագարակս ..ի Հայս և յաւելի յաշխարհս Վրաց[1]»։ Գերուածներից գնում և ազատում են Խաչենցի իշխաններն եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկաւագներ, աշխարհականներ և ձեռագիր գրեանք[2]։

Մինչդեռ Հայոց, Աղուանից, Վրաց, Ասորոց և Յունաց երկիրներն այսպէս ներկւում էին անթիւ նահատակաց արիւններով և արտասուքներով, Հռովմայ Ս. Պապն, փոխանակ դէթ մխիթարական թղթերով մխիթարելու և սփոփելու այդ եկեղեցիները, Քրիստոսի ծննդենից 1251 տարի անցնելուց յետոյ՝ յարուցանում է Հոգւոյն Սրբոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխման խնդիր և իբրև մի կռուածաղիկ խնձոր գլորում Հայոց, Ասորոց, Յունաց, Աղուանից և Վրաց արիւնլուայ դաշտերում։ Սակայն մինչև ցայսօր եւ մերժուած է այդ առաջարկութիւնն յիշեալ եկեղեցիներից։

---

1) Վարդ. բարձր. եր. 193—194։

2) Կիր. եր. 164 և 167։

«Եւ ոչ եղև հաճոյ Ասորոց և Յունաց և Հայոց և Վրաց (և Աղուանից)([1])։

1253—1255 Թաթարաց Մակու-խանին հրամանաւ աշխարհագիր է անում Արղունն բոլոր նուաճուած ազգերը։ Բացի 60 տարեկան ծերերից, երախաներից, հոգևորականներից և իգական սեռից, սահմանում են գլխահարկ իւրաքանչիւր հարկատու անձի համար 21 արծաթ դրամ([2]), 100 լիտր ցորեն, 50 լիտր գինի, 2 լիտր բրինձ, 3 տոպրակ, 2 չուան, 1 նետ, 1 պայտ և 20 անասուններից մինը անխափան վճարել։ Հարկեր են սահմանում նաև ձկնորսների համար, ծովերի, լճերի և գետերի և մինչև անգամ հանքերի վերայ։ Անտանելի է լինում մանաւանդ կաշառակերութիւնն և հարկահաւաքների տուած նեղութիւններն և զրպարտութիւններն([3])։

Ջափաղանց ծանրանում են հարկերն, յափշտակւում են սեփհական կարասիներն և կալուածներն. վասն որոյ ամեն ոք աճապարում է Բաթու մեծ իշխանին մօտ, որ գրաւելով Կովկաս մեծ սարի հիւսիսային կողմում բնակած ցեղերը, նստում էր այժմեան Հաշտարխանի մօտերքում։ Գնում են նաև եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ և իշխաններ, որոց մէջ լինում են Խաչէնի Գրիգոր եպիսկոպոսն, Մարկոս վարդապետն, Ջալալ-Դօլան, Վերին-Խաչէնի Գրիգոր իշխանն և Փառխոսի Գեւում պատանի պարկեշտ իշխանն։ Բաթուն հրամանագրերով յետ է դարձնում իւրաքանչիւրի յափշտակուած իրաւունքները։ Ազատութեան հրամանաթուղթ է տալիս Ջալալ-Դօլա իշխանի միջոցաւ և Աղուանից Ներսէս կաթուղիկոսին վանքապատկան գոյից և ստացուածոց համար, որ կարողանայ համարձակ շրջել իւր վիճակի ամեն մասերում (Կիր. եր. 214—216)։

1) Վարդ. բարձր. եր. 194։
2) Ըստ Մաղաքիա աբեղայի 60 դրամ։
3) Կիր. եր. 218 և 225։

1259-ին Հուլաւու-էլ-խանն Մուղանում([1]) շինել է տալիս ձմերանոց քաղաք և պալատ իւր համար։ Մեծ-Սիւնեաց Սմբատ իշխանի վերակացութեամբ փայտեղէնը բերել է տալիս Բասենի(այժմեանՍողանլուի)անտառի մայրի փայտից([2])։

1261-ին հարկահան Արղունի անիրաւ հրամանաւ Ղազւինում նահատակւում է Ջալալ-Դօլա-Հասան իշխանն, որի մարմինը բերել է տալիս իւր որդի Աթաբակն և ամփոփել տալիս Գանձասարի գաւթումն։ Ջալալս թողնում է երկու որդի-Աթաբակ և Ուքան և երկու դուստր-Ռուզուքան և Մինա։ Իւր հօր յաջորդում է Աթաբակն([3])։

1262-ին Ջրգողութեան ցաւով վախճանւում է Աղուանից Տէր Ներսէս Բ. հայրապետն՝ 27 տարի պաշտօն վարելով, որին յաջորդում է 57) Տէր Ստեփաննոս Դ. պատանի հասակաւ, որի անունն յիշուած է Հոռեկայ վանքի և Դասդակիւլի արձանագրութեանց մէջ («Արցախ» եր. 229 և 233)։

ԾԵ. գլ.

Թաթարաց տարեմտի պատճառաւ.—Վախճան բազմարդիւն մեծակաց ոմանց Աղուանից.—Աւերմունք եւ փախուստ.—Ներքին պատերազմ. Բայսու-խան յաղթող եւ գրաւումն Ամարասի թանկագին հնութեանց.—Գահակալութիւն Ջալալեան, Թօփեան եւ Շիրանշահեանց իշխանների.—Գահակալութիւնք Տէր Սուքիաս եւ Տէր Պետրոս Բ. կաթուղիկոսացն Աղուանից.—Գահակալութեան համար սաստիկ կռիւ խաների մէջ եւ արիւնհեղութիւն։

Թաթարաց տարեմտի պատճառաւ 1264-ին Թիֆլիսեցի Շնորհաւոր Հուլաւու-էլ-խանից հրաւիրւում է

1) Դաւրին կամ Դարան դաշտում, որի աւերակներն երևում են այժմ Լանքարանի կողմերում։
2) Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 161. Վարդ. բարձ. եր. 199։
3) «ՉԹ. (1260) ... յիշխանութեան Ուքանին»։ Երևում է որ Ուքանս փոքր ժամանակ գահակալած է Աթաբակի բացակայութեան պատճառաւ (Արցախ եր. 222)։

անուն մի անձի ձեռնով Վարդան Բարձրբերդցին, որ ներկայանում է խանին Սարգիս և Գրիգոր վարդապետների և Թիֆլիսի աւագ--քահանային հետ։ Հուլաւու-էլ-խանին մօտ են լինում նաև Հայոց Հեթում թագաւորն և Վրաց Դաւիթ թագաւորն։ Վարդան վարդապետս թէև բաւական խօսակցութիւն է ունենում սոյն խանի հետ, սակայն. ասում է Վարդան. յարմար միջոց չեղաւ որ խնդրէի խանից հարկերը թեթևացնելու համար (Վարդ. բարձ. եր. 204—213)։

1213-ին վախճանում է բազմարդիւն Գօշ-Մխիթար վարդապետն և ամփոփւում իւր շինած Հոգւին Սուրբ մատրան մէջ («Արցախ» եր. 355)։

1263-ին Խորին ծերութեան մէջ վախճանում է Տուեցի-Տաւուշեցի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն, որ վարժապետն էր Գօշ–Մխիթարի և Վանական վարդապետի, և ամփոփւում իւր շինած Վարագ վանքում («Արցախ» եր. 336—338)։

1267-ին վախճանում է ս. եկեղեցու բազմաշխատ մշակն՝ Տաւուշեցի Յովհաննէս-Վանական վարդապետն և ամփոփւում իւր շինած խորանաշատ վանքի արևելեան հանդէպ արտաքուստ («Արցախ» եր. 324)։

1271-ին վախճանում են պատմաբան Կիրակոս վարդապետն Գանձակեցին և Վարդան վարդապետն Բարձրբերդցին. որք Վանական վարդապետի աշակերտներն էին (Մաղաքիա Արեղ.)։

Ս. Օրբել. եր. 178—179, ասում է. Այն ժամանակ (1290-ին) աւերմամբ ապականուած էր բոլոր երկիրն. խափանուած էին վանքերն իւրեանց պաշտամունքներից. և ամենքն առհասարակ դիմելով այս տեղ (Մեծ–Սիւնիք) գտնում էին հանգիստ. եկն և Աղուանից Տէր Ստեփաննոս (Դ.) կաթուղիկոսն և բնակեց այս տեղ։ Եկին և ուրիշ եպիսկոպոսներ և վարդապետներ և իշխաններ։

Խանութեան գահակալութեան պատճառաւ ծագում է Թաթարաց մէջ ներքին խռովութիւն. կոտորում են մէկ-

զմէկ գահի հետամուտներն, սպանւում են շատ զօրք և զօրապետ, կողոպտւում են գիւղեր և աւաններ և վնասւում ու աղքատանում են գիւղեր։ Վերջապէս զէնքի զօրութեամբ խան է նստում Բայտուն Սարովի դաշտում[1] և Մեծ-Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանի որդի՝ Ջալալի և Թաթար զօրականների ձեռնով բերել է տալիս Ամարասից Ս. Լուսաւորչի թոռն Գրիգորիսի-Աղուանից կաթուղիկոսի զաւազանը և 36 պատուական քարերով զարդարուած համակ ոսկի ձեռաց խաչը։ Ապա այդ ազգային ամենաթանկագին անօթները և որբութիւնը ուղարկում է իւր հօր Կ. Պօլիս-Յունաց կայսեր դուստրն Դեսպինան, որ Ապաղա-խանի կինն էր և Բայտու-խանի մայրագիրն (Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 217—218)։

Ջալալեան Աթաբակ իշխանն գահակալեց 1261-ին. Գանձասարի արձանագրութիւնից պարզ երևում է որ ՉԼԱ=1282-ին սա իշխում էր տակաւին. բայց ոչ սորա վախճանն յայտնի է մեզ և ոչ սորա գերեզմանն։ Սակայն երևում է ակներև Մեծ-Իրանաց Ս. Յակովբայ վանքի արձանագրութիւնից՝ որ ՉԽԲ.=1293-ին Ջալալ Բ. արդէն տեղակալած էր իւր հօր՝ Աթաբակին Ա.-ոյ, նոյնպէս անյայտ է մեզ և սորա վախճանն։ Թօփեան Գրիգոր Գ.-ին յաջորդում է իւր որդի՝ Վահրամն և Վահրամիս իւր որդի՝ Աղբուղէն. իսկ Մեծ-կողմանց Հասան իշխանին յաջորդում է իւր որդի՝ Համբերն Շիրանշահանց («Արցախ» եր. 227)։

1323-ին Վախճանում է Աղուանից Տէր Ստեփաննոս Դ. որին յաջորդում է 58) Տէր Սուքիաս կաթուղիկոս. սրան էլ յաջորդում է 59) Տէր Պետրոս Բ.[2]։

---

1) Այժմ ևս Սարով է կոչւում գիւղն, որ գտնւում է Ուտի-Առանձնակ գաւառում։

2) Անյայտ են մեզ սոցա վերջնոցս գահակալած և վախճանած տարեթիւերն. բաց յայսցանէ սոցա անունները չգտանք և ոչ մի տեղում. Միայն գտած ենք «յառաջնորդութեան Տէր Սուքիասին»(Արցախ եր. 222) «Թվ. ՉԹ.=1262, և եր. 233 Թվ. ՉԻԵ=1276 ... ի հայրապետութեան Տէր Ստեփաննոսի եւ Տէր Սուքիասեանց ցեղէն Տէր

Աղուանից, Հայոց, Ասորոց, Պարսից, Թիւրքեստանի և Ռուսաստանի իշխող Թաթար և Թիւրքման խաների, կառավարիչների, խանազունների և զօրքի մէջ յաճախակի տեղի են ունենում արիւնահեղ կռիւներ և սոսկալի ճակատամարտներ։ Սպանուում են շատ Թաթար խաներ և խանազուններ. կոտորուում և վիրաւորուում են չափազանց զօրք և զօրապետ. վասն որոյ ստիճանաբար քայքայուում է Թաթարաց ներքին կազմակերպութիւնն և օր աւուր տկարանում նոցա զինուորական ուժն, մանաւանդ Մահմետական կրօնը ընդունելուց յետոյ։ Թաթարական զօրք և զօրապետ անընդհատ չփուելով Պարսից, Թիւրքաց, Թիւրքմանաց և Արաբացւոց, ընդունում են նոցա ազանդները և վարուում Քրիստոնէից հետ, մանաւանդ Հայոց և Աղուանից հետ խիստ թշնամութեամբ և սրածութեամբ։ Այս ներքին երկպառակութեամբ, հանրածաւալ խռովութեամբ և գահակալութեան բուռն ձգտմամբ վերջապէս կործանուում է Չինկիզ-խանի ստեղծած հզօր պետութիւնն և լայնատարած տիեզերակալութիւնն նոյն իսկ իւր ծննդավայրից սկսած մինչև Ռուսաստան, Յունաստան և Ասորեստան. (Ս. Օրբել. Բ. հատ. եր. 219—225)։

ԾԶ գլ.

Լանկ-Թամիրի ծագումն եւ զօրանալն. — Ղրիմի Թոխդամիշ-խանի ջանքերն եւ Ջանիբէկի գերեվարութիւնն. — Լանկ-Թամիրի արշաւանքներն Բաբիլոնի, Արարատեան, Մեծ-Սիւնեաց. Վրաց, Աղուանից, Դամասկոսի, Վանայ, Ռուսաստանի նահանգների վերայ, եւ նորա մահն. —Այտին-բէկ. — Տէր Կարապետ. — Տուրսուն։

Մահանայում 1335-ին, որ Սմրղանդից հեռի չէ, ծնում է Թամիրն, որ մօր կողմից Չինկիզ-խանի ցեղիցն էր և կրօնքով մահմետական։ Թամիր իւր

Ներբեւս։ Կարծում ենք որ սոյն Սուքիաս և Պետրոս Բ. սակաւակեաց են եղել և Ստեփաննոս Դ-ից առաջ գահակալած. քանզի Ստեփաննոս Դ-ս չէր կարող 61 տարի գահակալած լինել։ Թէև անհնարին չէ։

հօրեղբօր՝ Սերֆ-Էդ-դին-խանի մահից յետոյ ներքին խռովութեանց ժամանակ, 1357—1358 անցնում է Բերլաս ցեղի գլուխն, միանում Հիւսէյն-խանի հետ, գահընկեց անում Թաթարաց Ջաղաթայի որդի Թողլուք-Թամիր-խանը, բայց ինքն էլ ոտիցն վիրաւորուելով՝ մնում է կաղ. վասնորոյ կոչուում է Լանկ-Թամիր(1)։ Սա վեց տարուց յետոյ գահընկեց է անում նաև Հիւսէյն-խանը և միակ բացարձակ տէր դառնում Բահլ-Դրան և Բահլ-քաղաքին։ 1370-ին Լանկ-Թամիր իւր աթոռանիստը փոխում է Սմրղանդ, ապա հետզհետէ տիրում է Խորազմին, Կաշկարին, Խորասանայ, Պարսկաստանին և Բաբելոնին։

Ղրիմի Սարայ քաղաքում նստող Թաթար Թոխտամիշխանն, Ջանիբէկ օմն զօրավարի առաջնորդութեամբ 1386-ին զօրքը յղում է Պարսկաստան։ Ջանիբէկ մտնելով Թաւրիզ աւերում է քաղաքը, և գերում 200,000 հոգի, ապա մտնելով Հին-Նախիջևան և Մեծ-Սիւնիք՝ գերում շատ մարդիկ, բայց ձմրան խստութեան պատճառաւ թողում է գերիները և հեռանում։

Իսկ Լանկ-Թամիր միևնոյն 1386-ի գարնան Բաբելոնից դառնում է Թաւրիզ, ապա արշաւում Մեծ-Սիւնեաց վերայ, կրակում Տաթևի զանգագատունը, կործանում Արարատեան նահանգի գիւղերը, աւանները, բերդերը, եկեղեցիները, կոտորում և գերեվարում շատ մարդիկ և շատ գրչագիր մատեաններ, սպանում Բջնու եպիսկոպոսը, անցնում Հաղբատի ձորով Վրաստան, թիւրքացնում Վրաց Բագարատ թագաւորը, գերի վարում Աղուանից 75000 (ըստ այլոց 25000) մարդ և ձեռագիրներ, և այսպէս իւր անցած տեղերը արինլուայ և աւերակ թողլով, թիւրքացնում է գերիներից շատերը, կոտորում մի մասը և բնա-

1) Սա կոչուում է Լանկ-Թամուր, Լանկ-Թամիր, Թամիւր-Լանկ, Տամուր-Լանկ, Թէմուր-Լանկ, Կաղ-Թամիր։

կեցնում Սմրղանդում մնացեալները, իսկ ձեռագիրները լցնել տալիս Սմրղանդում մի բուրգի մէջ։

Մարդկութեան այս հրէշն Լանկ-Թամիր այնուհետեւ արշաւում է Դամասկոսի վերայ, կոտորել տալիս 700,000 մարդ, կոտորածների գլուխներից դիզել տալիս եօթն բուրգ, նոյնպէս և Բաբելոնում. գերի վարում Սեբաստիա քաղաքի և գաւառների աղքատ դասակարգը, չարչարում հարուստները, ժողովում թաքցրած գանձերը, ձիերի ագիներից կապել տալով կիները նահատակում, մի դաշտի մէջ ժողովել տալով անհամար անմեղ տղայ և աղջիկ՝ իբրև մարդաշան կասել տալիս ձիերի ոտների տակ և կենդանի թաղել տալիս 4000 զինուոր։ Ապա գրաւում է Վանայ ամրոցը, որի բարձր ժայռից թափել տալիս այնքան մարդիկ, որ վերջին ձգուածներն մնում են կենդանի. այնպէս որ ոչ նետուածների թիւն իմացուած է, ոչ սպանուածների և ոչ Հայաստանից գերուածների։ Վրաստանից և Աղուանքից դարձեալ տանում է գերիներ և բնակեցնում Սմրղանդի սահմաններում։ Թովմայ Մեծոբեցի պատմիչն, եր. 32, ասում է, «ի յԱրճիշոյ մինչև ի տունն Վրաց և մինչև ի Կուր գետն Աղուանից շաղախեցաւ արեամբ անմեղաց երկիր ամենայն չարչարանօք, սպանմամբ և գերութեամբ։ Եւ յետ երթալոյ նորա (Լանկ-Թամիրի) յաշխարհէս մերմէ, եկն սով սաստիկ ... զի ջնջեցաւ մարդկութիւնն, մանաւանդ Հայկազեանն»։

Լանկ-Թամիրն 1396-ին արշաւում է Ռուսաստանի վերայ, սպանում Թօխտամիշ-խանը, աւերում Սարայ քաղաքը, աւերում նաև Դոնից մինչև Մոսկվա. թագաւորեցնում Ռուս խանի որդին և շատ գերիներով դառնում Սմրղանդ։ Ապա 1398-ին արշաւում է Հնդկաստանի վերայ, յաղթում Սէյկաց և Աֆղաններին. հիմնայատակ կործանում Դիլի և Միլթէ և ուրիշ քաղաքներ և գիւղեր ... վերջապէս մեռնում է Սիհուն գետի (*Թով. Մեծոբ. եր.*

13-ից մինչեւ գրքի վերջն եւ Ս. Անեցի 171—172)։

Ջալալ Բ-ին յաջորդում է իւր որդի՝ Աթաբակ Բ.[1], Աղբուղէին յաջորդում է Տուրսունն և Տուրսունին՝ Այտինն, որի մասին ասում է Աղուանից Ջալալեան Եսայի կաթուղիկոսի ժողոված արձանագրութիւնն։ «Ի ժամանակի սորա (Այտնի) ի զօրանալ Իսմայէլացւոցն և ի նուազիլ տանս Հայոց, ցիր և ցան-լինել իշխանացն Հայոց, յարեան այլազգիքն և զմուլքն մեծ իշխանին Հասանայ պէթալմալ արարին. գնաց պարոն Այտինն ի դիւան և երեք ամ աշխատեաց և բազում ինչ տուեալ՝ ազատեաց ի ձեռաց այլազգեացն զվանօրայքս և գշինարէքն» (*Արցախ եր.* 207)։

Մի կնճռոտ խնդրի առթիւ հարկ եղաւ ձգել մի յետադէմ հայեացք և չեղուիլ կարգից։ Շուշում 1838-ի տպուած ժամագրքում ի շարս կաթուղիկոսացն Աղուանից գրուած են *Ներսէս* Գ. և *Ստեփաննոս* Ե. զկնի Տ. Ներսէս Բ-ի և Տ. Ստեփաննոս Դ-ի։ Յ. Ե. Շահխաթունեան ասում է. «Տէր Սուքիաս, Տէր Պետրոս Բ. ի ՉՀԲ. թուականէն Հայոց մինչև ցՊԾԵ. (1323—1406) երկու կաթուղիկոսունք յիշատակին նստեալ յաթոռ, որոց անուանք Սուքիաս և Պետրոս. այլ որոշ տեղեկութեամբ իշխանութեան նոցին անյայտ»։ Այսու ամենայնիւ երկոցունց պաշտօնավարութեան միջոցը նշանակած է 83 (ութսուն երեք տարի)։ Բայց թէ ուր տեղ *յիշատակուած են*.—բնաւ չէ խօսում այս մասին։ Շահխաթունեանցն սխալմամբ կրկին տպագրուած է համարում Ներսէս Գ. և Ստեփաննոս Ե. իսկ ինքն Ստեփաննոս Դ-ին Տէր Սուքիաս և Պետրոս կաթուղիկոսներին տալիս է 144 տարի։ Սակայն որովհետև անյայտ են դէթ երկու կաթուղիկոսներիս գահակալութեան և փոխանման տարեթիւերն և այլ հանգամանքներն, վասն որոյ թողնում ենք գանուածին պէս անփոփոխ, ապաստան ի կամս ընթերցողաց և բանասիրաց։

---

1) «Արցախ» եր. 177, հատուած երրորդ։

Ըստ Շահխաթունեանցի 1406-ին Տէր Պետրոս Բ-ին 60) յաջորդում է Տէր Կարապետ. չգիտենք թէ սա ինչ դիպուածով հայրապետական աթոռը Գանձասարից փոխադրում է Ճալէթ գիւղի կողմն և շինում Ճալեթի վանքը Կապաղակ գաւառի լեռնամասում, հետևեալ արձանագրութեամբ. «Յանուն Աստուծոյ ես Կարապետ կաթուղիկոս շինեցի զեկեղեցիս ի թվին ՊԿ.=1411-ին յիշատակ հոգւոյ իմոյ. յաղաւթս յիշեցէք». (Աղ. երկ. եւ Դր. եր. 249)։

ԾԷ ԳԼ.

Լանկ-Թամիրի ցեղի ջնջումն.—Սքանդարի արշաւանքն.—Երնջակ բերդի պաշարումն.—Ջահանշահի աշխարհակալութիւնն.—Օսմանցւոց ծագումն եւ զօրանալն.—Աթոռակալութիւն Տէր Դաւիթ Ը.-ի. Տէր Մատթէոս Գ.-ի, Տէր Աթանասի եւ Տէր Գրիգորի Ա.-ոյ.—Ծագումն Մելիքութեան եւ իշխանութեան.—Մելիք-Պաշի, Հատիր-Մելիք եւ Մելիք-Ուլուխան։

Դարձեալ ծագում է ներքին, արիւնահեղ պատերազմ մեռած Լանկ-Թամիրի որդւոց և թոռանց մէջ 1404-ին, որք յարձակվելով միմեանց վերայ, կոտորում են մէկզմէկ նախադահութիւնը յափշտակելու համար. գրեթէ մնում է միայն Շահ-Ռուհ որդին Լանկ-Թամիրի։

Սելջուկեան Մահմուտի որդի՝ Ղարա-Իւսուփն, որ Սասունոյ ամիրան է լինում, տալիս է Հայաստանին և Պարսկաստանին մեծամեծ վնասներ։ Իսկ սորա որդի՝ Սքանդարն աւերում է երկիրը, անում շատ կոտորած Վանայ կողմերում. փոխադրում իւր դերդաստանն Երնջակի ամրոցն, արշաւում Շամախու վերայ, անում կոտորած և գերեվարութիւն. անցնում Դարբանդի դռնով, կոտորում անհամար թաթարներ. և դառնում Երնջակի ամրոցն։

Շահ-Ռուհ, լսելով Սքանդարի գործած չարիքները, գալիս է Խորասանից և պաշարում Երնջակ ամրոցը։ Սքանդարիս կինն և Շահղուբաթ որդին, տեսնելով որ ազատում չկայ Շահ-Ռուհի ձեռքից՝ ուրիշ որևէ միջոցաւ, լաւ արբեցնում են Սքանդարին, կտրում նորա գլուխը 1436-ին և յղում Շահ-Ռուհին։

Գլխատուած Սքանդարիս եղբայր Ջահան-Շահն, որ Շահ-Ռուհից կուսակալ կարգուած էր Թաւրիզի նահանգին վերայ, Շահ է հաստատւում Պարսկաստանի վերայ և այնուհետև կոչւում Ջահան-Շահ (Թով. Մեծոփ. եր. 99—107)։

Ջահան-Շահս տիրում է Արարատեան, Մեծ-Սիւնեաց և Աղուանից նահանգներին. ապա օր աւուր զօրանալով 1440-ին առնում է Շամշուլտէ քաղաքը, կոտորում 3000 մարդ և գերեվարում 9000 Վրացի և Հայ. 1444-ին գրաւում է Ախալցխա քաղաքը և գերի տանում շատ մարդիկ։ Ջհան-Շահն այնուհետև հետզհետէ նուաճում է Շիրազ, Քիրման, Ասպահան, Խորասան և Հրէ քաղաքները, Եօզբէկ կոչուած թաթարները և սպանում Հրէ քաղաքին տիրող Պուսայիտ-խանը, որ Լանկ-Թամիրի ցեղից էր. և հեռացնում թաթարները Աղուանքից, Վրաստանից և Հայաստանից և իւր որդի Հասան-Ալի-խանն կուսակալ կարգում Հին-Նախիջևանում([1])։

Օսմանցիք ծագած են Գեօզ (Երկինք) խանի սերնդից։ Դայալփի որդի՝ Սիւլէյման-խանն, որ իւր 5000 ծուխերով Սելջուկեանների հետ եկած և բնակած էր Եկեղեաց Երզընկայ գաւառում, Չինկիզ-խանի մեռնելուց յետոյ՝ դառնում է իւրայիններով գնալ իւր երկիրն Թիւրքեստանի Մահանիա գաւառն, բայց խեղդւում է Եփրատ գետում,

1) Սամ. Անեցի եր. 172—174): Պատ. Աւ. վ. եր. 485։ Ջահան-Շահս Արարացւոց պատմութեան մէջ կոչւում է Ջահան-Ամիրա, Ջահան-Սօլթան և Ջահան-Փաթիշա։

որի մարմինը հանելով թաղում են իւր չորս որդիքն Ճամպեր ամրոցի մօտերքում։ Չորս եղբայրներից երկու մեծերն դառնում են Խորասան. իսկ երկու փոքրներն-Դունդար և Երդօղուլն բնակւում են Բասենի դաշտում։ Երդօղուլն իւր քաջութիւններով գրաւում է Ալահադդին-Սուլթանի ուշադրութիւնը, որից բնակութեան տեղ է ստանում Դարաջա անուանեալ սարը, որ կայ Անկիւրիայ գաւառի արեւմտեան կողմում։ Երդօղուլն պատերազմաւ առնում է մերձակայ Յոյներից Դարաջա-Հիսարը և Կուտինայի ու Բեօթաճիայի մօտերքում ուրիշ տեղեր և մեռնում թողլով երեք որդի-Օսման, Կիւնդիւզալփ և Սաւճի, որ թաղում են իւրեանց հայրը Սէօկիւթ աւանում(1)։ Հետզհետէ յառաջադիմելով հիմնում են թագաւորութիւն, որ կոչւում է Օսմանի անուամբ Օսմանեան պետութիւն, Օսմանցիք, Թիւրք և Տաճիկ սուննու աղանդով։

1406—1442 Գահակալում են Աղուանքում. Տէր Կա-
61) թողիկոսին յաջորդում է Տէր Դաւիթ Է(2)
62) Տէր Մատթէոս Գ.
63) Տէր Աթանաս Գ.(3)։
64) Տէր Գրիգոր Ա.։

Թիւրքերն առնում են Կ. Պօլիսը և սկսում աջ ու ձախ ընդարձակել իւրեանց պետութիւնը։

Ջահան-Շահն, հեռատեսելով վտանգը և տեսնելով Օսմանցւոց օր աւուր յառաջանալը, սկսում է զօրեղացնել իւր տէրութեան ներքին քայքայուած ուժերը և մէն մի գաւառում վերանորոգել և կեդրոնացնել նոյն գաւառի սեփհական ուժը, որ նուաղած էր Թաթարաց և Սելջուկեանց երկարատև պատերազմներով, մանաւանդ Արարատ-

1) Պատ. Օսման. Ա. հատ. եր. 3—21։

2) «Այս է հանգիստ Դաւիթ կաթուղիկոսի ՊԿ. (1441) թվին»։

3) Աթանասիս անունն և գերեզմանն կայ Դադի վանքում («Արցախ» եր. 157. և 206)։

եան, Մեծ-Սիւնեաց և Աղուանից բոլոր գաւառներում։ Այս պատճառաւ այդ նահանգների գաւառներում եղած իշխանները անուանում է Մէլիք և իրաւունք է տալիս իւրաքանչիւր Մէլիքի՝ պարտաւորեալ պահել զօրք և իւզբաշի անուանել իւր զօրքի զօրավարը։ Իւրաքանչիւր Մէլիք պարտաւոր է 1000—2000 զինուոր պահել ըստ կարողութեան և ըստ քանակութեան հպատակ ժողովրդեան. և միևնոյն ժամանակ ծանրացնում է հպատակների աչքում հարկերը։

Այժմ համարեցինք զետեղել այս տեղ հետևեալ հատուածը, որ գրուած է մի գրչագիր աւետարանի յիշատակարանում (Արցախ եր. 281). «Ի թուականութեան Հայոց ՋԴ=1455 ի կաթուղիկոսութեան տեառն Գրիգորի (Աղուանից) ի խանութեան Տաճկաց (Պարսից) Ջիհան Շահի ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ ի խստութենէ այլադաւան սեռի, որ յահէ և յերկիւղէ նոցա մաշեալ և հալածական լինէաք, փախստեայք և մոլորեալք, գերեալք և տատանեալք։ Ի յառաւել խստութենէ հարկապահանջութեան և հոլովութենէ գերելոցն և չքաւորութենէ ընչից ոչ կարէր օգնել եղբայր եղբօր և ոչ ողորմէր ազգս ազգիս ...։ Եւ ես ... տառապեալ ծերունիս Գրիգոր՝ երերուն տատանեալ շրջեցայ»։ Ահա այսպիսի մի դառն ժամանակում ծնունդ է առնում Մէլիքութիւնն։

Դիզակ և Վարանդայ գաւառների վերայ իշխում է Ախիջան կամ Հախիջան իշխանի որդի Մէլիք-Պաշին. Խաչէն և Ջրաբերդ գաւառների վերայ՝ Ջալալեան Սայտուն իշխանի որդի Մէլիք-Հատիր կամ Հատիր-Մէլիքն. Ծար և Սօդ գաւառների վերայ Շահանշահ իշխանի որդի Մէլիք-Ուլուբէկն, յորոց ամեն մին իւր իւզբաշիով և զօրքով սկսում է կառավարել իւր գաւառը։

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻՍ

ՑԱՆԿ

ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբանդ գետ. Գեօղ—չայ 49.
Աբաս թագաւոր 183, 185, 187.
Աբաս իշխան 188.
Աբգար թագաւոր 51.
Աբդլ-Ազիզ բռնաւոր 124
Աբլ-Աբաս թագաւոր 85.
Աբդլ-Մէլիք-Ամիրա, 118.
Աբդլ-Մէլիք ներքինի 123.
Աբու Մուսէ Եսայի 131, 133, 134, 156, 157, 158.
Աբու-Սէթ Առանշահիկ 157.
Աբու-Սէթ Հաղբակեան
Աբու-Սէթ Ռոտիկան 157.
Աբրահամ նահապետ 43.
Ազգաբանութիւն Աւետարանոցի իշխ. 138—139.
Ազգաբանութիւն Գեսումեանց 151—152.
Ազգաբանութիւն Դողայ իշխ. 132—133.
Ազգաբանութիւն Գիզակի իշխ. 131—132.
Ազգաբանութիւն Խաղբակեանց 143.
Ազգաբանութիւն Հաթերքի իշխ. 139—141.
Ազգաբանութիւն Ծարի իշխ. 135—137.
Ազգաբանութիւն Մեծ-կողմանց 145.
Ազգաբանութիւն Կիւրիկեանց 148—149.
Ազգաբանութիւն Շափուրեանց 149—151.
Ազգաբանութիւն Ջրաբերդի իշխ. 146—147.
Ազգաբանութիւն Ջալալեան իշխ. 141—143.
Ազգաբանութիւն Փոշիգի 132.
Ազգաբանութիւն Ոսկանապատի իշխ. 149—150.
Աթաբակ Ա. Ջալալեան 142, 203.
Աթաբակ Բ. 142, 209
Աթանաս եպիս. 194.
Աթանաս վարդապ. 72.
Աթաշկեահ 40, 41.
Աժդահակ թագ. Մարաց 40.
Ալապան գետ 95.
Ալաղիզ ամիրա 178.
Ալահադդին սուլթան 212.
Ալանք 5, 19, 24, 52, 53, 78, 95.
Ալբանիա 9, 20, 21.
Ալհարակ լեռ 187.
Ալփասլան 117
Ախալցխա քաղաք 211.
Ախիջան կամ Հախիջան 213.
Ախտի քաղաք 27.
Ականայ ամրոց 199.
Աղէքսանդր Մակեդոնացի 43, 53, 67, 95, 96.
Աղուանից ազգ 12, 20, 29.
Աղուանից երկիր 6, 9, 10, 12, 20, 21, 33.
Աղուանից, Լփնաց եւ Ձողայ կաթ. 101.
Աղուանից պատմութիւն 33, 37.
Աղուանք բնակիչք 9, 11, 14, 18, 27, 28, 29, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 59, 60, 63, 65, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 79, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 97, 102, 106, 110, 111, 113, 116, 118, 119, 125, 130, 135, 156, 162, 177, 179, 183, 185, 201, 202, 211.
Աղուէ գաւառ
Աղսարթան որդի Աբասայ 188, 192.
Աղսարթան որդի Կիւրիկէի 188, 192.
Աղ-սու գետ 90.
Աղստեւ գետ 18
Աղփիւղի թուեր 113, 114, 115.
Ամարասայ վանք 57, 62, 83, 134, 203, 205.
Ամենափրկիչ վանք կոճողուտի 193.
Ամենափրկիչ վանք
Ամիր Մուսին 134.
Այ-խան 176
Այդին իշխան Դօփեանց 209.
Անաստաս կայսր 85.
Անկիւրիա 212.
Անդոկ իշխան 69, 70.
Անի քաղաք 171, 191.
Անուշ 41
Աշոտ իշխան Բագրատ. 159.
Աշոտ ողորմած 169, 170, 171.
Ապաղա-խան 205
Ապլսուար ամիրա 177, 184.
Ապլսուար որդի Փաղդնի 182, 184.
Աջամի իշխան 123
Առանայ կամ Ըռնայ երկիր. տե՛ս Աղուանք:
Առան կուսակալ. 9, 14, 21, 43, 45, 46, 48, 91, 98.
Առան շահ 9, 21.
Առան-Շահիկ կամ Եռան-Շահիկ տոհմ 13, 14, 15, 90, 91, 98.
Առաքելոց վանք 194.
Ասայ թագաւոր Աղուանից 65.
Ասիա 11, 12, 199.
Ասորիք 40, 41, 44, 69, 108, 201, 202.
Ասպահան քաղաք 93.
Աստղաբլուր 71, 72, 110.
Ափիա տիկին 174.
Աքանագ 42.
Արա գեղեցիկ 41
Ատաա Խոսխոսունի 92.
Ատրներսեհ թագաւոր Աղուանից 33, 136, 160, 164, 165.
Ատրներսեհ իշխան Աղուանից 129, 130, 136, 157, 158, 159, 161.
Ատրներսեհ իշխան Վրաց 105.
Արաբացիք 9, 16, 19, 21, 102, 103, 107, 109, 110, 113, 117, 118, 122, 156, 159, 170.
Արածանի Արաշ գաւառ 90.
Արամ նահապետ 40, 41.
Արարատ ամսագիր 42
Արարատեան թագաւորութիւն 42.
Արարատեան նահանգ 77, 191, 211.
Արբելայի պատերազմ 42.
Արզու խաթուն 193.
Արծրունիք 159.
Արղուն 202.
Արմայէլ Սասանեան 93, 94.
Արշակ Ա. թագաւոր Հայոց 44.
Արշակ Բ. թագաւոր Հայոց 63
Արշակ Ա. թագաւոր Պարսից 43, 44.
Արշակունիք 28, 30, 43, 48, 73.
Արուեծան 106.
Արսվաղէն թագ. Աղուանից 65.
Արտաշէս Ա. 19, 23, 45, 46.
Արտաշէս Բ. 52, 53.
Արտաւազդ Ա. 46.
Արտաշատ քաղաք 47.
Արտաւիլ 191.
Արտաշիր 69, 73.
Արտեւան թագ. Պարթեւաց 47.
Արցախ նահանգ 6, 9, 19, 44, 52, 57, 62, 71, 94, 97, 99, 157, 166, 182, 189, 191, 192, 209.
Աւագ եւ Գրիգոր եպիս. 194.
Աւագ որդի Շահանշահի 200.
Աւան մեծ իշխան 132
Աւպեթլա կամ Օբեթլա 129
Աւշարան թերակղզի 11
Ափխազք 197.
Ափշին ոստիկան 160.
Աֆղաններ 208.
Բաբ ի Հրահատեան ազգէ 123.
Բաբան 129, 133, 134, 135.
Բաբիկ 70, 71.
Բաբիլոն-Բաղդատ 41, 42, 134, 157, 158, 207, 208.
Բագտրիա 44.
Բագու 5, 30, 51.
Բադուր թագաւոր Վրաց 66.
Բագրատունիք 159.
Բաթու 198, 199.
Բաթլաքերան 95.
Բակ իշխան Ա. 144.
Բակ իշխան Բ. 144.
Բահլաւան 188.
Բահլ-Դուռն 12, 21, 23, 74, 198, 207.
Բաղք կամ Բաղաբերդ 69, 86, 161, 173, 179.
Բաղանիս գիւղ 29.
Բաղասական գաւառ 5, 24, 25, 127.
Բաղասական ցեղ 12, 23, 24, 30.
Բաղդասար Մետրապօլիտ 197.
Բայտու-խան 203, 205.
Բասեն գաւառ 203, 212.
Բասլաց ցեղ 54, 59.
Բարդուղիմէոս առ. 56, 120, 167.
Բելուկան քաղաք 19.
Բեխ գաւառ 127.
Բերդակուր 133.
Բերդաձոր գաւառ 130, 133.
Բերդաձորի բերդերն Ամուտեղ, Թոմսս, Գալալու եւ Խցաբերդ 154.
Բերլան ցեղ 207.
Բէկնազարեանց 132
Բիւրինա քոյր Աբասայ 188.
Բլու-Ջաքարէ 152, 191.
Բնդոյ եւ Վստամ 90.
Բնոտ ապանդաւոր 88.
Բուխարա 198.
Բուղա ոստիկան 157, 158.
Բում 40.
Բուրթել եւ Սաթուն 200.
Բջնի 177, 190.
Բօղ-դաղ 28
Բօրոմ աւեր. քաղաք 19.
Գագ բերդ 6, 184, 194, 199.
Գագայ դաշտ 18, 184, 188.
Գագայ Ս. Սարգիս 18, 175, 184, 188, 194.
Գագիկ թագաւոր Գիզակի 131, 157, 160, 192, 193.

Գագիկ Ա· Բագրատունի 175, 176·
Գագիկ իշխան Աղուանից 131, 152·
Գագիկ իշխան Գանձակի 179·
Գագիկ որդի Վարազ-Տրդատի 118, 123, 124, 129·
Գազան 71·
Գաղրիկ 24·
Գայա եւ Գարա 176·
Գայլափ 211·
Գայշակ 97·
Գանձակ քաղ· 17, 19, 22, 134· 175, 177, 178, 179, 181, 184, 187, 189, 190·
Գանձասար վ· 192, 193, 195, 203, 210·
Գառնի գաւառ 199·
Գասբուն գետ
Գարաջա սար 212,
Գարգար դետակ 18·
Գարգարացւոց դաշտ 6, 10· 17· 18,
Գարգարացիք 14, 18· 19, 21· 37, 56, 57·
Գարդմանի բերդերն Արցախի, Մշկեա-բերդ, Գարդմանն, Դալու-բերդակ, Բարու-բերդ և կենտատվածն,
Գարդման գաւառ Արցախի 13·14·15, 56, 68, 182, 191, 192, 193·
Գարդման բերդ Շամախու 90·91·98, 102, 108, 117, 121, 127·
Գարդման գաւառ Շամախու 13, 14, 15, 30, 56·
Գարդմանցիք 12, 13, 14, 15, 21, 37·
Գաւարգին ամրոց
Գաւ գաւառ 27,
Գեղեհոն թագ· Բասլաց 59·
Գեղամայ լիճ 19, 135·
Գեղարքունի գաւառ 191·
Գեղաւու· տես Կապաղակ·
Գեսում պատանի իշխան 202
Գետաբակ 199·
Գետակից վանք·Շխմուրատ 188, 194, 195·
Գետամիջի վանք Ծարի 193·
Գերմանիկոս 20, 47·
Գեօգ-խան 176, 211·
Գեօրգի թագաւոր Վրաց 182, 184, 189·
Գէորգիոս մեծ նաշատակ 134,
Գիս վանք 51, 52, 67, 110·
Գիւտ եպիս·-կաթ·-58· 77, 79·
Գլխոյ-Հիւրեկայ-վանք 52· 83, 193, 194· 203·
Գղուար 27, 56, 67,
Գոմեր 20·
Գողգայ երկիր 112·
Գոր 71·
Գուգարք 19,
Գուրգէն թագ· 169, 171, 172·
Գուսար գաւառ 27·
Գուրի գաւառ 27, 28·
Գտչայ վանք եւ տանուտէր 123, 193, 195·
Գրիգոր իշխան Անեցի 179, 180·
Գրիգոր Ա· իշխան Ծարի 159, 161·
Գրիգոր Բ· իշխան » 136·161·164, 165·
Գրիգոր Գ· իշխան » 136, 192·193, 202·
Գրիգոր իշխան Մամիկոնեան 115·
Գրիգոր եպիս· Գանձակայ 185·
Գրիգոր եպիս· Գաղի վանքի 195·
Գրիգոր եպիս· Շխմուրատայ 195·
Գրիգոր եւ Եղիա վարդապետք 195·
Գրիգոր թագ· Բաղաց 139·
Գրիգոր թագ· Դարբանդի 180, 181·
Գրիգոր թագ· Փաւխոսի 176, 178·
Գրիգոր փաւաւոր իշխան 192·
Գրիգոր եպիս· Խաչենի 202·
Գրիգոր Մագիստրոս 178, 180·
Գրիգոր իշխան որդի Հասանայ 175, 178·
Գրիգոր իշխան Հաղբակեան 198·
Գրիգոր Նարեկացի 32·
Գօշ-Մխիթար վարդ· 6, 37· 41, 58, 91, 195·
Դաղ-խան 176·
Դաղստան 5·
Դամասկոս 177·
Դասխուրան գիւղ 117·
Դասխուրանցի 160
Դատի վանք 56, 130, 193, 195·
Դարբանդ 5· 9, 12, 17· 23· 25· 30, 60· 76· 95· 96· 97· 125· 156, 170, 171·173·177·181·199·210·
Դարբանդեանք 23, 25, 73·
Դարբանդեան պարիսպ 26· 27, 28, 44· 97·
Դարբանդի դրան անունններն 28, 53, 54· 97, 95·
Դարեհ թագ· 42·
Դարեհ-Կոդոմանոս 42· 48·
Դաւաչի գետ 26
Դաւթակ բանաստեղծ 112·
Դաւիթ Անհողին 171· 175, 176·177, 178·
Դաւիթ վարդ· Ալուէկայ 196·
Դաւիթ թագ· Վրաց 184, 188·
Դաւիթ թագաւորազն 183· 185, 187·
Դաւիթ իշխան Նոր-բերդի 187· 188·
Դաւիթ փառաւոր վարդ· 185·

Դելմն կամ Դելեմէնկ ցեղ 105, 172·
Դեղձուտի վանք 194·
Դեմետրէ թագ· Վրաց 184· 187·
Դեսբինա 205·
Դէնիզ-խան 176·
Դիզակ գաւառ 15· 19· 83, 130, 131, 133, 160· 192, 193· 213·
Դիզակ գաւառի բերդերն Դիզափայտ, Դող կամ Գոհք, Վնեսայ ղալա, Վեղի-չաճի կամ Յօրա բերդ 154, 157·
Դիզափայտ վանք 62·
Դիլի եւ Միւլթէ քաղ· 208·
Դիւտական գիւղ 31, 94·
Դիւտական մատուռն 84·
Դմանեոց քաղ· 175·
Դոն գետ 24, 208·
Դուռն Ջողայ, տես Դարբանդի անունները·
Դունդար եւ Էրդողուլ 212·
Դուին քաղ· 88, 89·184·
Դօփ կին Ղարա-Գրիգորի 136·
Եզեկիէլ մարգարէ 71·
Եըլդզ-խան 176·
Ելթի խաթուն 201·
Ելթի Շիրանշահանց 145·
Ելտկուզ 182, 187, 188,
Եղիազար եպիս· 121·
Եղիշ կամ Եղիշ-Առաքեալ Ջրվշտիկ վանք 51, 52, 58, 59, 61· 86, 120, 167· 168, 183, 194· 195·
Եղիշէ եւ խաղ աշակերտք Թադէոս Առաքելի 56·
Եղիա աղանդաւոր 88·
Եղիա եւ Դանիէլ որդիք Սանեսանայ 62·
Ենիրա 111·
Երասխ գետ 44·
Եռանշահիկ-Պատրիկ 124·
Երեմիա մարգարէ 41·
Երզնկայ գաւառ 211·
Երր (Վերի) վանք 193,
Երմողեայ մատուռն 192
Երնջակ բերդ 210· 211·
Երուանդ թագ· 52, 53·
Երուսաղէմ 51· 71· 89, 116·
Եւրոպա 11·12· 21, 29,
Եփրատ գետ 57· 212·
Զարդմանոս թագ· 23·
Զարղուն 52·
Զարմիհր 99·
Զարմիհր ի Վարազ-Բուրդակեան ազգէ թագաւորաց 123·
Զաւէ (Ղազախ) գաւառ 29·171·182·
Զաւէ գաւառին բերդերն Շար-խաչ գիւղի մօտի, Մանրայ-ղալա, կայծնի-բերդ, Մրճածոր, Բերդաքար, Ղուզկասի (Ղեասի) բերդ. Տինող, Գաւառգին և Գագայ բերդերն 155·
Զաքարիա սարկաւագ 151·
Զաքարէ սպասալար 183· 184· 188, 190, 101·
Զաքարիա որդի Սարգսի 183·
Զաքարիա վարդ· ապա կաթ· 94·
Զոկեր (Ագուլեցիք) 17·
Զենոն կայսր 85
Զենոն 47,
Զուրով զօրավար 26·
Էմին պրոֆեսոր 30·
Էօզբէկ թաթարք 211,
Ըռստակ գաւառ 71·
Ըռստակ գաւառի բերդերն Հաւքախաղաց, Հակառակաբերդ, Բերդաքար (Հաթերք) եւ Ակնայ 154·
Թագուհի նահատակ 72·
Թադէոս Առաքեալ 51, 56, 120· 167, 168·
Թադէ աշակերտ սորա 56·
Թաթարներ 156, 176, 198, 202, 204, 206, 207, 209·
Թաղխադին 188, 200·
Թամար թագուհի 184·
Թամթա տիկին 191·
Թանդրի-խան արձան 114·
Թարթար կամ Տրտու գետ 56, 71, 75, 121·
Թարմաշ զօրավար 125·
Թաւասպարան կամ Թաւասպարք 26, 27·
Թաւրէժ (Թաւրէզ) 59· 207·211·
Թէոդորոս ի Ցանոստեան ազգէ 123·
Թէոփիլոս գնդապետ 72, 84·
Թիւրքեստան 106, 109, 198, 211·
Թիւրք կամ Թուրք, Տաճիկ, Օսմանցիք 176·
Թիփլիս (Տփխիս) 97·99·175·184·199·
Թոքեւեան զօրագունդ 71·
Թոխդամիշ-խան 207, 208·
Թողլուք-Թէմիր-խան 207·
Թոմաս իշխան 132·
Թրակիա 93·
Իքաս եւ Թոմաս 88·
Իզմիրեան միջանակ 6·
Ինքնակոչ կաթուղիկոսներ
Սիմէոն
Դաւիթ·
Սահակ
եւ Գագիկ } 34·
Իշխան 132· 161· 192·
Իշխանակ կամ իշխան թագ· 33, 136, 161, 164, 168·

Իսրայէլ եպիս. 113, 114, 115, 116, 121.
Իսմայէլացիք, Հագարացիք եւ Արաբացիք. տես Արաբ.
Իրթկին խրսանց 115.
Իւանէ եղբայր Ջալալ-Դօլայի 142.
Իւանէ սպասալար 183, 190, 191, 198, 109.
Լամբարան 19.
Լանկ-Թամիր 206, 207, 208, 210, 211.
Լեկ, Լեկզի 24, 26.
Լէլքարի 178.
Լիւլասաղ (Վարնկաթաղ) գիւղ 31.
Լփնաց երկիր 5, 28, 51.
Լփնիք 25, 26, 27, 28, 30, 51, 56, 67, 74, 87, 100, 170.
Լօռէ կամ Լոռի բերդ 171, 178, 182, 188, 199.
Լօռի գաւառ 171.
Խաղը-փաթղոս 133.
Խազիրք 5, 11, 12, 24, 29, 35, 54, 69, 90, 124, 125.
Խազրաց զօրք 31, 87, 97, 99, 101, 108, 119, 122, 126.
Խաթրայ վանք 193, 195.
Խաղխաղ քաղ. 71, 76.
Խամշի վանք 190, 194, 201.
Խաչատուր վարդ. Տարօնացի 195.
Խաչեանք կամ Խաչենեանք 12.
Խաչէն գաւառ 33, 164, 165, 166, 173, 178, 187, 189, 190, 213.
Խաչէն գաւառի բերդերն Տիրանաբերդ. Խաւրուայ բերդ. Շիկաքար. Կաչաղակաբերդ. Նադարին ղալա, Խոխանաբերդ 154. 200.
Խաչէն գաւառի ժողովն 166—167.
Խաչ-մաս գիւղ Դուքայի 26.
Խենի գաւառ 127.
Խըզըլ ամիրա 182, 183.
Խլաթ 191.
Խողմաղ կամ Հողմաղ (Հողի) գաւառ 127.
Խոշնի-Խոշոնի գիւղ 183.
Խոյտա փատգոս 135.
Խոսրով Ա. թագ. Հայոց 54.
Խոսրով Բ. թագ. Հայոց 63.
Խոսրով Բ. » Պարսից 90, 92, 94, 97, 98, 102.
Խոսրովանուշ տիկին 106, 174.
Խորազմների երկիր 69, 176, 198, 207.
Խորանաշատ վանք 194, 195.
Խորասան 69, 181, 207, 211, 212.
Խորիշահ տիկին 142, 193.
Խուտիսայ վանք 194.
Խուրս իշխան 68.
Խրսանց-Խորցիկ-27, 28.
Ծաղկոցի վանք 194.
Ծանար 19, 90.
Ծար-Սիսական Ոստան-14, 130, 154, 160, 161, 193, 195, 213.
Ծերունի Գրիգոր.
Ծոփքեացիք 14, 19, 57, 74.
Կազբէկ սար 23.
Կախաւան 40.
Կածարեթ 199.
Կաղանկատու գիւղ 30, 31, 94, 123.
Կաղանկատուացի Մովսէս 5, 11, 14, 20, 22, 26, 30, 32, 33, 34, 35, 48, 100, 101, 113, 167, 168.
Կամբէճ (Կապիճան) գաւառ 105, 127.
Կայան եւ Կայծոն բերդեր 184.
Կայենոյ բերդ 192.
Կաշկար 207.
Կապադովկացիք 22.
Կապաղակ գաւառ (Դապալա) 16, 51, 52, 112, 127, 170, 210.
Կաղպից-Կասբից-ցեղ 12, 23, 28, 67.
Կասպից երկիր 23, 28.
Կասպից ծով 9, 10, 21, 23, 25, 26, 29, 44, 49, 96, 176.
Կապտայ վանք 194.
Կատայ թագուհի Հասան թագ. 139, 140.
Կատարոյ վանք (Մռաւի սուրբ) 123.
Կարին 191.
Կ. Կոստանեանց 15, 28.
Կ. վարդ. Շահնազարեանց 20, 30, 49, 94.
Կաւատ Բ. 98.
Կեսարիա 57.
Կեսարացիք 17, 18.
Կետուրացիք-Կելտք-20.
Կեփաս 187.
Կիլիկիա 180.
Կիւն-խան 176.
Կիւնդիւզ-Ալփ եւ Սաւջի 212.
Կիւրիկէ թագ. 171, 179, 180, 181, 182, 183, 185.
Կիւրիկէ իշխան 187, 194.
Կիւրիկէ վերջին իշխան 188.
Կիւրիոն կաթ. Վրաց 91, 120.
Կիւրոս թագ. 21, 22, 40, 41, 42, 43.
Կողթ ագարակ-Բերդակուր - Կթըղըկոսարան 100, 121, 171, 182.
Կոճողուտ գիւղ 193.
Կողթ գաւառ 16, 192.
Կօշիկ անապատ 193.
Կովկաս մեծ լեռնաշղթայ 26, 44, 96.
Կովկաս մեծ սար 19, 24, 49, 67.

96, 169.
Կ. Պօլիս 93, 109, 118, 124, 159, 199, 205, 212.
Կոսիս կամ Օրեգես որդի Վաչականի Ա.-ոյ 48, 49.
Կոստանդիանոս Բ. կայսր 59, 94.
Կոստանդին կայսր 106, 107, 109.
Կոտէից գաւառ 199.
Կորսուած եւ գտնուած ձեռագիրք 197.
Կուր գետ 9, 16, 18, 19, 29, 49, 53, 71, 105, 126, 169.
Կուրճի Բատրադին 189.
Կուղեն գիւղ 151.
Կտրիճ իշխան 157.
Հաբանդ գետ Գեօգ չայ 127.
Հաբանդ գաւառ տես Վարանդայ.
Հաթերք 71, 192, 199.
Հակարի գետ 9, 10.
Հաղարծին վանք 195.
Հաղբատ վանք 178, 180, 182, 183, 187, 193.
Համամ թագ. 33, 34, 159, 160, 162, 163, 164.
Համամ իշխան Գանձակի 179.
Հայաստան 16, 18, 20, 22, 23, 26, 38, 40, 44, 46, 47, 51, 53, 55, 57, 58, 64, 65, 73, 76, 77, 94, 110, 117, 118, 201, 202.
Հայք 9, 13, 14, 21, 24, 27, 37, 38, 40, 42, 48, 52, 54, 63, 65, 69, 72, 73, 76, 78, 79, 89, 91, 92, 116, 118, 119, 135, 157, 158, 165, 177, 198, 209.
Հանդաբերդ եւ Դզղալա 154.
Հաշտարխան 202.
Հասան-Ալի-խան 211.
Հասան Ա. 209.
Հասան իշխան Գեսումեանց 178.
Հասան-Դայա գիւղ 16.
Հասան Կայենոյ բերդին 192.
Հասան որդի Պռօշի 200.
Հասան Շիրանշահանց 200.
Հարճլանք գաւառ 15.
Հաւապտուկ վանք 193.
Հաւարիկ գիւղ 16.
Հեփթաղ 28.
Հեթում թագ. 204.
Հեճար գաւառ 91, 127.
Հեճմատակ ցեղ 12, 27.
Հեռան թագ. 24.
Հերակլ կայսր Յունաց 31, 93, 94, 97, 98, 107.
Հին-Նախիջեւան 199, 211.
Հիւսէյին-խան 207.
Հնախօսութիւն Դ. Վ. ինճ. 23, 29.
Հնդկաստան 198.
Հոմենք 40, 52.
Հուլաւու 198, 203, 204.
Հռոմ 54, 55, 198, 201.
Հռովմայեցիք 16, 46, 48.
Հրահատ եւ Տրդատ իշխան 47.
Հրեշտակապետաց վանք 194.
Հրէայք 12, 30.
Հրէ քաղաք 211.
Ձագիկ 125.
Ձիրաւ դաշտ 64.
Ձորաբնակք 29.
Ձորագետ 9, 18, 29, 161, 171, 183.
Ձորագետացիք 29.
Ղազար փարպեցի 34.
Ղազուին 203.
Ղահրիլար (Խոզլու) գիւղ 16.
Ղառը-Բեօրփի կամ Պառաւի կամուրջ 31.
Ղարա իւսուբ 210.
Ղոշղոթան գիւղ 29.
Ղուբա քաղաք 5, 26, 27, 30, 40, 170.
Ղուբա գիւղ 26.
Ղրիմ քաղ. 20.
Ճալէթ վանք 210.
Ճալէթ գիւղ 210.
Ճամպէր ամիրայ 212.
Ճառ 5, 19.
Ճիղք 26.
Ճղբաց երկիր 51.
Ճղբաց տոհմ 26, 27, 56.
Ճչեփանք շէն 29.
Մաղքթաց ցեղ 12, 25, 30.
Մաղքութք 25, 61, 62, 75.
Մակարայ վանք 193, 194, 195.
Մաժակ գիւղ 27.
Մահանայ գաւառ 211.
Մահմատ ի Շերոյեան ազգէ 123.
Մահմուտ 210.
Մամ պարսիկ կին 175, 178.
Մամասէ նահատակ 89.
Մամասէի վանք 83, 89.
Մամատ զօրավար 124.
Մամքան տիկին Հասանայ 136.
Մամքան տիկին Ջալալ Դօլայի 174.
Մայրաքաղաք աւերակ Ջրաբերդի 193.
Մայրաքաղաք վանք Վաղահասի 193.
Մանկիկ եւ Մերտաղատ 124.
Մանուչէ 184.
Մաշտոց, տես Ս. Մեսրոպ.
Մաջաւ գիւղ 26.
Մասան 164.
Մասուտ սուլթան 188.
Մատաղիս շէն Ջրաբերդի 31.
Մարանդ գաւառ 191.

Մարաց թագաւորութիւն 22, 23·
Մարալեան Սարով 16·
Մարգարէ եպիսկոպոս 194·
Մարզպան գաւառ, տես Գարդման գաւառ Շամախու·
Մարկոս վարդապետ 202·
Մարք 40, 41, 53·
Մեծ-Արանց կամ Մեծ Իրանաց գաւառ 87·
Մեծ-կողմանք կամ Կուանք (Կիւլստան) գաւառ 31, 116, 192, 193·
Մեծ-կողմանց բերդեր Ջրաբերդ, Մայրաքաղաք, Մելիք-Բէկլարեանների ամրոցները· 154—155·
Մեծն Բրիտանիա 20·
Մեծն-Ներսէս 14, 16, 19, 23, 64·
Մեծ-Սամուր գետ 10, 27·
Մեծ-Սիւնիք 18, 33, 34, 56, 69, 70, 86, 94, 103, 109, 166, 178, 182, 191, 199, 212, 213·
Մելիք-Աշրափ 191·
Մելիք-Շահ 177, 179, 181,
Մելիք-Սուլթան 184·
Մելիք-Հատիր 213·
Մելիք-Մատթէոսեաններ 150·
Մելիք-Ղոխմազ 151
Մելիք-Ուլուբէկ 213·
Մելիք-Ուլուխան 210·
Մելիք-Պապի 213·
Մելիքներ Ցովատեղ գիւղի 132·
Մելիքներ Գիզակի 132—133·
Մելիքներ Մեծ-Մազրայ գիւղի-Սօդի- 137—138·
Մելիքներ Վարանդայի Աւետարանոցի 138—139·
Մելիքներ Ջալալեան տոհմի 143·
Մելիքներ Ջրաբերդի 146·
Մելիքներ Կիւլստանի 147·
Մելիքներ Ոսկանապատի 150·
Մելիքներ Մեծ-Ղարամուրատի 151·
Միսայէլ իմաստասէր եպիս· 197·
Միափոր գաւառ 190·
Միլին քաղաք 19·
Միհրդատ 47, 48, 49·
Միհրան Սասանեան 29, 30·
Միհրաւան 64, 91·
Միջին վանք 193·
Միսլիմ 125·
Միրզաբէկլու 16·
Միր-Դաւիթ-խան 150·
Միւժի գիւղ 30·
Միքայէլ ասորի 61·
Մլընաբերդի վանք 193·
Մխիթար Այրիվանեցի 63, 180·
Մծբին 44·
Մողդակ 26·
Մոմզեն 48·
Մոսկվա 208·
Մովսէս Գասխուրանցի 33, 35, 36, 117·
Մովսէս եւ Անդրոզոգէս 72·
Մորոյ Զորոյ վանք 194·
Մուխանք գաւառ 133·
Մուծիք եւ միւսք 82·
Մուղանի դաշտ 5, 10, 18·
Մուշ 24·
Մուաւի (կատարոյ) սուրբ 84·
Մօրիկ կայսր 90, 92, 93·
Յազկերտ Բ· 21, 74, 76·
Յազկերտ Գ· 103, 104·
Յակոբոս Առաքեալ 51·
Յակովբ ապստամբ եպիս· 33, 34, 162·
Յակովբ եւ Իրաւափառ 85·
Յեղուտ-Խոսրով 104·
Յիսէ 159·
Յոյնք 76, 92, 102, 109, 118, 119, 159, 201, 202·
Յովել եպիսկոպոս 119·
Յովհաննէս եպիս· Երուս· 88, 89·
Յովհաննէս եպիս Խաթրայ վան· 193·
Յովհաննէս եպիս· Կապաղ· 121, 123·
Յովհաննէս եպիս· Մակարայ վ· 195·
Յովհաննէս եպիս· Շիրանշահանց 193·
Յովհաննէս թագ· Բագ· 177·
Յովհաննէս եւ Գրիգոր վարդ· 195·
Յովհաննէս սարկաւագ վարդ· 37, 179, 180, 194, 195·
Յովհաննէս վարդ· Ծարեցի 37·
Յովհաննէս Տէրանց տէր 135, 136·
Յովնաթան աշակ· Ս· Մեսրոպայ 66·
Յովսէպոս պատմ· Հրէից 53, 95, 96·
Յովսէպոս որդի Կարիէրի 95·
Յովսէփայ վանք 121·
Յուստինոս կայսր 63·
Նանա տիկին Աքսայ 188·
Ներսէհ-Գժնդակ 129, 130, 131, 159, 192·
Ներքին-Խաչեն, Խաչեն 15·
Նիժ 6·
Նոր-Արմաւիր 18·
Նոր-Բերդ 199·
Նոր-Ոսկեպար 29·
Նոր-Պիպիս-Զողաս 29·
Շատ արքայորդի 35, 99, 100, 101·
Շաթ խաղր 115·
Շակաշէն գաւառ 16, 22, 106, 134·
Շակք կամ Սակք 12, 16, 18, 21, 22·
Շահի-Արմէն 19, 190·

Շահանշահ իշխան· Սօդի 213·
Շահանշահ որդի Զաքարէի 191·
Շահ-Թուհ 210, 211·
Շահանդուխտ դուստր Սեւադայի 174·
Շահանդուխտ դուստր Վարազ-Տըրդատայ 173·
Շաղաթ գիւղ 69·
Շահր-Վարազ 94·
Շամախի 50, 90, 192, 210·
Շամախու գաւառ 5, 156, 169·
Շամիրամ թագուհի 41·
Շամիրամայ բերդ 178, 179·
Շամիրամաձոր 185·
Շամշուլտէ 175, 211·
Շամքոր քաղաք 19, 129, 178, 189, 191, 199·
Շապուհ Ա· 55·
Շապուհ Բ· 58, 59, 63, 64, 68, 70·
Շապօրան քաղ· 184·
Շարունակութիւն ազգ· Միհ· տոհմի 129—135·
Շաքի գաւառ 15, 90, 127, 169·
Շաքի գաւառի բերդերն 155—156·
Շաքի (Նուխի) քաղ· 14, 40, 90, 124, 133, 156, 199·
Շերոյ մեծ իշխան 121, 123, 152·
Շիկաքար ամրոց 129, 133·
Շիրազ· Քիրման 211·
Շիրակ 191·
Շիրանշահանց տոհմ 192, 193·
Շիրին թագուհի 84·
Շուշանիկ թագուհի 84·
Շուշի 209·
Շօթ ամրոց 178·
Ոսկի 131
Ոստանի գաւառ 127·
Որմիզդ Դ· 77, 90·
Որոզիս թագաւոր, տես Վաչական Ա·
Որովտ 47·
Ուռնայր թագ· 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64·
Ուտեաց դաշտ 10, 18·
Ուտեաց տոհմ 16, 22, 31·
Ուտեաց նահանգ 16, 51, 67, 72, 93·
Ուտէացիք 15, 16, 18, 19, 21, 28, 37, 56, 93, 113·
Ուտի-Առանձնակ գաւառ 9, 16, 31, 75, 94·
Ուրացեալ Մեհրուժան 63, 64·
Ուքան որդի Ջալալ-Դօլայի 103·
Չարաբերդ, տես Ջրաբերդ·
Չարեք կամ Մամուռա բերդ 193, 199·
Չարաղան 198, 199, 201·
Չերքեզ· Չէչէն 24·
Չինաստան 176, 198·
Չինկիզ-խան 198, 206, 211·
Չողայ քաղաք 25, 28, 51, 64, 67, 75, 87·
Չոլի ամիրա 187, 192·
Պազկանք գաւառ 133·
Պանդալիոն որդի Վաչական Գ-ի 84·
Պանդալիոնի վանք 89·
Պապաք Հաղբակեանց 198·
Պապ Հրահատեան 152·
Պապ թագաւոր 63·
Պարզուան 178·
Պատրիկ ի Քարոյեան ազգէ թագ· 123·
Պարթեւք 43, 44·
Պարթեւաց երկիր 73·
Պարթեւաց թագաւորութիւն 44·
Պարսիկ 9, 12, 16, 21, 22, 24, 27, 29, 42, 43, 54, 59, 62, 63, 65, 69, 73, 76, 93, 96, 105, 106, 156·
Պարսկաստան 44, 94, 98, 99, 102, 103, 104, 134, 177, 178, 198·
Պարտաւ քաղաք 19, 28, 31, 35, 75, 87, 94, 97, 98, 99, 101, 103, 108, 111, 113, 121, 124, 126, 127, 128, 133, 152, 160, 177, 178, 179, 199·
Պելեմին 47·
Պետրոս եպիս· Տիգրանակ· 123·
Պերոզ թագ· 24, 75, 77, 78, 80, 83·
Պլինիոս 25·
Պոմպէոս 48, 49, 50·
Պոնդացիք 22·
Պոնդոս 47·
Պուղա զօրավար 179, 181·
Պուղա ոստիկան 157, 158·
Պուսայիտ-խան 211·
Պտղոմեան եղբարք 11·
Պօղոս Աղածոքայ վանական 123·
Ջալալադդին Սուլթան 190, 198, 199·
Ջալալ-Դօլա 174, 192, 198, 200, 203·
Ջալալ Բ· 209·
Ջալալ իշխան 132, 205·
Ջահան-Շահ 210, 211, 212, 213·
Ջաղա 66·
Ջանի-բէկ 207·
Ջաջուռ իշխան 192, 193·
Ջառահ զօրավար 125·
Ջափար ամիրապետ 157·
Ջիւանշիր իշխան 35, 36, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 152, 173·

Ջերու խարան 97, 99, 100·
Ջոխտակ կամ Պետրոսի վանք 194·
Ջուլու գիւղ 16·
Ջուանքս սպարապետ 123·
Ջրաբերդ ամրոց 100 եւ Մայրաքաղ· 154·
Ջրաբերդ գաւառ 15, 31, 192, 193, 213·
Ռաժթարխան 126·
Ռոստոմբեան թագաւոր 71, 119·
Ռուսաստան 26, 206·
Ռուսք կամ Ռուզք 170, 178·
Սագաստան 17, 18, 21·
Սաթենիկ թագուհի 19, 53·
Սահակ եպիս· Ամարասայ 121, 123·
Սահակ » Հայոց 185, 186·
Սահակ եւ Համազասպ Արծր· 126·
Սահակ—Սեւադայ 136, 159, 160, 161·
Սահլի Սմբատեան 130, 133, 134, 135·
Սամուէլ Վահեւունի 92·
Սայտուն իշխան Ջալալեանց 213·
Սանատրուկ թագ· 52, 62, 63·
Սանահին վանք 182·
Սանեսեան թագ· 59, 61, 62, 63, 84·
Սասանեան Միհրան 14, 90, 91, 93, 98, 102·
Սասուն 210·
Սադոյ թագաւոր 64·
Սարայ քաղ· 207· 208·
Սարափան գիւղ 26·
Սարգիս եւ Գրիգոր եպիս· Հաղբատայ 180·
Սարգիս եւ Գրիգոր եպիս· Գօփեանց 136, 194·
Սարգիս եւ վրդանէս Գոչայ 131, 193, 194·
Սարգիս եւ Վարդան վարդ· ս· Յակոբայ 194·
Սարգիս վարդ· փառխոսցի 194·
Սարգիս եպիս· Շամիրամաձորոյ 185·
Սարգիս նահատակ խաչենցի 190·
Սարգիս—Քուրդ իշխան 182, 183·
Սարգիս Բ· 183·
Սարմատացիք 24·
Սարով գիւղ 16·
Սեն—Մարտեն 35·
Սեքուխտ 76·
Սելեւկացիք 43, 44·
Սելջուկեանք 156, 175, 176, 179, 191, 192, 210, 211·
Սենեքերիմ թագ· Բաղաց 136, 161, 168, 169, 174, 178, 179, 180,
Սենեքերիմ թագ· Գարքանդի 169, 177, 180, 181·
Սենեքերիմ իշխան եւ թագ· փառիսոսի 136, 168, 169, 170, 178·
Սեւադա թագ· Գարքանդի 181·
Սեւադա Թօփեանց 136, 200·
Սեւադա իշխան Վերին Խաչենի 136·
Սեւորդիք 12, 29, 157·
Սեւ—Հոնք 16, 19, 23, 24, 25, 27, 49, 58, 68, 71, 73, 74, 109, 111, 113, 114, 119, 121, 198·
Սէյկաց ցեղ 208·
Սէյսիւլան գիւղ 16·
Սիբերիա 176, 198·
Սիհուն 208·
Սիմէօն եպիս· Հողի գաւառի 121, 123·
Սիւլէյման խան 211·
Սկիւթացիք 21, 23, 25, 44·
Սմբատ Առանշահիկ 14, 135·
Սմբատ թագ· 53, 160, 161·
Սմբատ զօրավար Հայոց 23·
Սմբատ մեծ իշ· Մեծ-Սիւն· 174, 203·
Սմբատ որդի Էլիկումի 200·
Սմրղանդ 198, 206, 207, 208·
Սոլթան—Նուխի 16·
Սուզայիդ գետ 26·
Սուրբ Աստուածածնայ վ· 193, 194·
Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ 26, 32, 33, 48, 55, 57, 59, 60, 62, 67, 88, 120·
Ս· Գրիգոր· Լուսաւորչի վան· 194·
Ս· » Լուսաւորիչ մայր եկեղ· Պարտաւայ 117·
Ս Էջմիածին 6, 84, 103, 122, 134, 162·
Ս· Մեսրոպ 17, 24, 28, 36, 66, 67, 68, 71, 110, 184, 188
Ս Յակոբայ վանք 193, 195, 205,
Ս· Ստեփաննոսի վանք 193·
Սուքիաս վարդապետ 195·
Սպիտակ—Հոնք—Հեփթաղ—Քուշանք—Թետալք 23, 24, 28, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 107·
Սպրամ տիկին Առնէրսէհի 130·
Սպրամ » Վարազ—Տրդատայ 120, 121·
Ստեփաննոս եպիս· Կիւրիկեան 185·
Ստեփաննոս » Շամքորի 185·
Ստրաբոն 21, 22, 23, 48, 49·
Սրհաւն քաղաք 51·
Սօդ գաւառ 19, 135, 213·
Վախտանգ թագաւորազն 192, 193, 194·
Վախտանգ հայր Ջալալ-Դօլայի 142·

Վախտանգ Վարազմանեան 123, 152·
Վակունիք 15, 130, 135·
Վահագն 42, 43, 44·
Վահան թագաւորազն 76·
Վահան ի Վարազ Յոհանեան 123·
Վահանայ վանք 182·
Վահէ 43·
Վահրամ իշ· Գօփեան 136, 205·
Վահրամ որդի Ելու-Ջաքարէի 152, 183, 191, 192·
Վաղարշակ Ա· Հայոց 9, 14, 21, 43, 44, 45·
Վաղարշակ Բ· Հայոց 54·
Վաղարշ Պարսից 79, 80, 81·
Վաղարշապատ 84·
Վաճառ գիւղաքաղաք 193·
Վան քաղ· 191, 208, 210·
Վաչական Ա· 45, 46, 48, 49, 50, 54·
Վաչական Բ· 64·
Վաչական Գ· 52, 63, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 90, 193·
Վաչական իշխան Գորոզուայ 168·
Վաչէ Ա· 52, 54·
Վաչէ Բ· 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81·
Վասակ Սիւնի 26, 76·
Վասակ Պահլաւունի 179·
Վատ 27·
Վատնեան դաշտ 10, 45, 62, 156·
Վարագայ վանք Արցախի 194, 195, 204·
Վարազման 102, 104·
Վարազ—Գրիգոր 102, 104, 106, 152·
Վարազ—Պերոժ 14, 104, 112·
Վարազ—Տրդատ Ա· 35, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 129, 152
Վարազ—Տրդատ Բ· 130, 152·
Վարանդայ գաւառ 15, 19, 57, 58, 83, 130, 132, 133, 164, 213·
Վարանդայի բերդերն՝ Բրդաձոր, Ղալին—խուր, Աղջկայ բերդ 154·
Վարաչան քաղ· 114, 115, 116·
Վարդ Ա· 94·
Վարդ Բ· 99, 102·
Վարդանակերտ 19·
Վարդան Վարազ·Տրդատեան 118, 123, 124, 129, 152·
Վարդան Մամիկոնեան 27, 76, 96·
Վրացիք 9, 17, 40, 41, 42, 43, 49, 50, 53, 60, 65, 66, 69, 72, 73, 79, 90, 91, 99, 105, 135, 156, 182, 201, 202·
Վշտնասպ 100·
Վրդանէս վարդապետ 103·
Վրդանէս եպիսկոպոս 190·
Վրկանք 22·
Տաթեւի վանք 56, 207·
Տաթեւի սիւն 161·
Տակիտոս 45, 47·
Տաշիր 175·
Տարսայիճ 136, 174·
Տաւուշեցի Յովհաննէս եպիսկ· 194, 204·
Տաւուշեցի Յովհան· վանական վարդ· 194, 196, 204·
Տաքար Սելջուկ 176·
Տէր Աբրահամ կաթուղ· Հայոց 33, 91,
Տէր Անանիա Մոկացի կաթուղ· Հայոց 32, 34, 158, 162, 164, 165, 167, 169,
Տէր Բարգէն կաթուղ· Հայոց 80, 84,
Տէր Բարսեղ » » 179, 180, 182·
Տէր Գէորգ Բ· » » 158, 159, 160, 168·
Տէր Գրիգոր Վկայ » » 180·
Տէր Եղիա կաթուղ· Հայոց 33, 121, 122, 168·
Տէր Եսայի » » 128·
Տէր Պետրոս Գետադարձ կաթուղիկոս Հայոց 175, 177·
Տէր Սահակ Գ· կաթուղ· Հայոց 35, 115, 116·
Տէր Սիօն կաթուղ· Հայոց 127, 168·
Տէր Վրդանէս կաթուղ· Հայոց 60·
կաթուղիկոսունք Աղուանից
Տէր Աբաս կաթուղ· 87, 88, 89, 91·
Տէր Աթանաս Ա· կաթուղ· 210·
Տէր Աթանաս Բ· » 212·
Տէր Ահարոն » 128·
Տէր Անաստաս » 126·
Տէր Բժգէն » 187, 189·
Տէր Գրիգոր Ա· կաթուղիկոս 210, 212, 213·
Տէր Գրիգորիս Ա· » 59, 60, 61, 62, 83, 205·
Տէր Գրիգորիս Բ· կաթուղիկոս 182, 185, 186, 189·
Տէր Դաւիթ Ա· կաթուղ· 64·
Տէր Դաւիթ Բ· » 127·
Տէր Դաւիթ Գ· » 127·
Տէր Դաւիթ Դ· » 133, 135·
Տէր Դաւիթ Ե· » 161·
Տէր Դաւիթ Զ· » 34, 164, 169, 170·
Տէր Դաւիթ Է· » 210·

Տէր Դաւիթ Ը· » 212·
Տէր Եղիազար » 35, 36, 110, 112, 115, 116, 117, 121·
Տէր Երեմիա Ա· կաթուղ· 65·
Տէր Զաքարիա Ա· » 64, 102, 106·
Տէր Թէոդորոս » 128·
Տէր Կարապետ » 210, 212,
Տէր Ղազար » 64·
Տէր Մատթէոս Ա· » 59, 62·
Տէր Մատթէոս Բ· » 128·
Տէր Մատթէոս Գ· » 210, 212,
Տէր Մարկոս Ա· » 172, 174, 176
Տէր Մարկոս Բ· » 175, 179, 180·
Տէր Միքայէլ » 122, 124· 126, 129·
Տէր Մովսէս Ա· » 64·
Տէր Մովսէս Բ· » 128·
Տէր Մովսէս Գ· » 133·
Տէր Մովսէս Դ· » 172, 173, 174·
Տէր Յովհան Ա· » 65, 160·
Տէր Յովհան Բ· » 104, 106, 107·
Տէր Յովհաննէս Գ· » 133, 177·
Տէր Յովհաննէս Դ· » 164, 165, 169, 170, 171, 172·
Տէր Յովհաննէս Ե· կաթուղ· 182, 185, 190·
Տէր Յովհաննէս Զ· կաթուղ· 187·
Տէր Յովնան » 34·
Տէր Յովսէփ Ա· » 126, 127·
Տէր Յովսէփ Բ· » 135, 158·
Տէր Յովսէփ Գ· » 175, 176, 177·
Տէր Ներսէս Ա· » 33, 117, 120, 121·
Տէր Ներսէս Բ· » 198, 200, 201 203 209·
Տէր Շուփհաղիշէ » 58, 61, 79, 80, 81, 84, 85, 87,
Տէր Ուխտանէս կաթուղ· 106, 107, 110·
Տէր Պանդ » 64·
Տէր Պետրոս Ա· » 169, 172, 174·
Տէր Պետրոս Բ· » 203, 205· 209, 210·
Տէր Սահակ Ա· » 121, 122, 123·
Տէր Սամուէլ » 158, 160·
Տէր Սիմէոն Ա· 121, 122, 123·
Տէր Սիմէոն Բ· 160, 161·
Տէր Սողոմոն Ա· 128·
Տէր Սողոմոն Բ· 128, 133·
Տէր Սուքիաս 203, 205, 209·
Տէր Ստեփաննոս Ա· 179, 180, 181, 182·
Տէր Ստեփաննոս Բ 185, 186·
Տէր Ստեփաննոս Գ· 189,
Տէր Ստեփաննոս Դ· 198, 203, 209·
Տէր Վիրոյ 35, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 100, 102, 103·
Տիբերիոս կայսր 46, 47·
Տիգրանակերտ քաղ· 199·
Տիգրան Ա· թագ· 21·22·40·41, 42·
Տիգրան Բ· թագ· 23, 45, 46·
Տիգրանուհի 41·
Տիկին Վարդուհի 128·
Տիրան Բ, թագ· 63·
Տիրան վարդապետ 165·
Տուղրիլ-բէկ 177·
Տումի գիւղ 130, 131, 160, 199·
Տօքտոր Անկսէ 20·
Տրդատ թագ· 54, 55, 57, 59·62·63·
Տրի գաւառ 133·
Ցուլ բերդաքաղաք 83·
Ցոր բերդ 132·
Փադաւ 16·
փայտակարան նահանգ, 21, 22, 23, 42, 125·
փալտուն ամիրա 175, 176, 177, 179·
փալտուն եղբայր Պարզուանի 179·
փառխոս գաւառ 182, 192·
փառխոս քաղաք 161, 178, 193·
փառխոս գաւառի բերդերն՝ փառխոռ, Մամռոշտ կամ Չարեք, Շամիրամ և Շահփերեար 155·
փառխոսի վանք 193, 195·
փարսման թագ· 47·
փիլիպէ հայր Գ·ժնդակի 131·
փիլիպպոս թագ· 136, 165, 169, 170, 176, 181·
փիլիպլու ամրոցներ 170·
Քաղա-Քաղադաշտ գաւառ 91, 127,
Քաղկեդոնի ժողով 33, 84, 85, 123, 168·
Քարահերձ 189, 190, 191, 193·
Քարխանայ վանք 193·
Քաւս կամ Քուստի գաւառ 16, 161, 171, 194·
Գաւառխս բերդերն՝ Երգեւանք, Յաւոշ, կածարեք, Դողբենաւն, Ջյաքար, Ղզղաշա·
Քոչիզ 132·
Քսենոփոն 21, 38·
Օմար ամիրա 190·
Օսմանցիք 156, 176, 210, 211, 212·

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0411893

4640